De soeticheydt des buyten-levens, vergheselschapt met de boucken

P.A.F. van Veen

bron
P.A.F. van Veen, *De soeticheydt des buyten-levens, vergheselschapt met de boucken*. Van Goor Zonen, Den Haag 1960

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/veen012soet01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

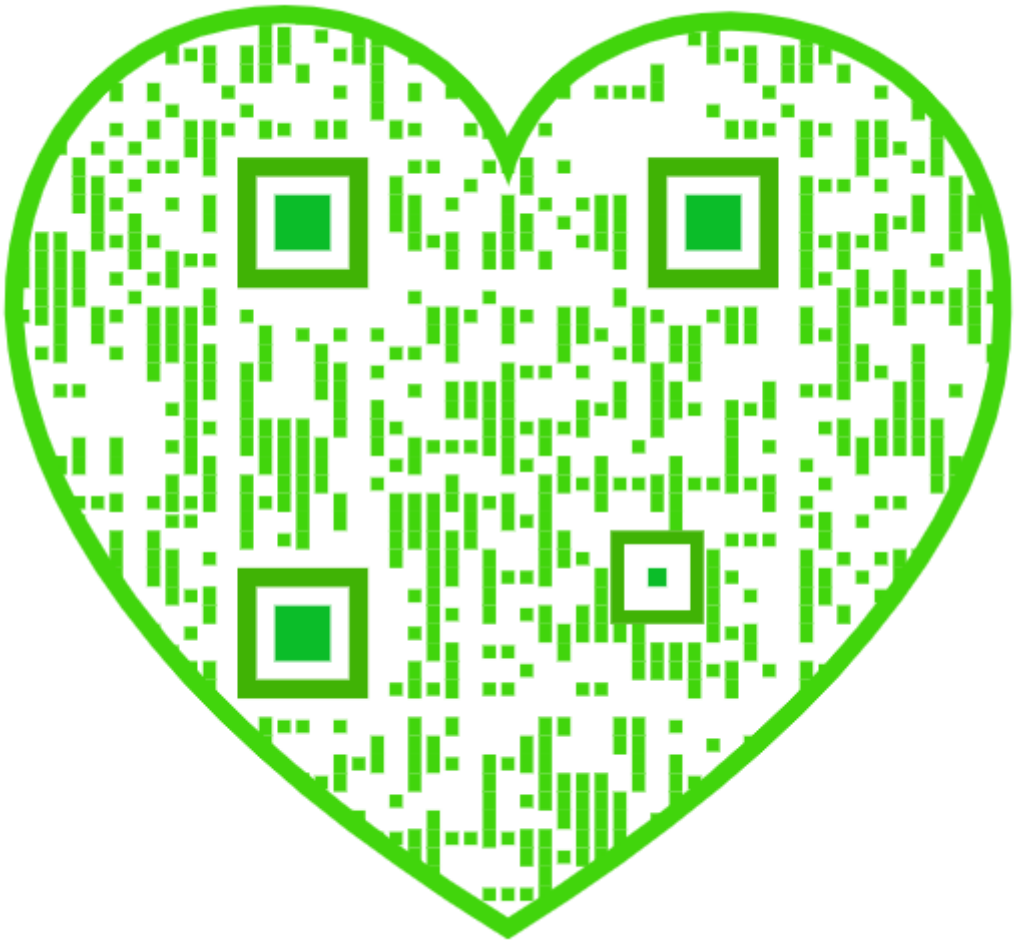

Inleiding

HET HOFDICHT is een niet onbekend verschijnsel in de Nederlandse litteratuurgeschiedenis, sedert Te Winkel er een hoofdstuk van zijn Ontwikkelingsgang aan wijdde.[1] Het is ons echter vertrouwd als een onopvallend stuk huisraad, dat men wel op gezette tijden afstoft, maar op de functie waarvan men zich niet meer bezint.

Te Winkel heeft een globale karakterisering van 'het hofdicht' gegeven, nadat hij een hele collectie van deze gedichten had verzameld. De latere handboeken volgen Te Winkel door steeds een aantal werken uit deze groep te behandelen. Van een verdergaande bestudering van afzonderlijke werken of van het verschijnsel hofdicht als zodanig blijkt uit de publikaties echter bitter weinig. De huidige opvattingen zijn daardoor nog vrijwel gelijk aan die van Te Winkel.

Zozeer zijn wij vertrouwd geraakt met Te Winkels signalement, dat wij daarin niets opmerkelijks zien, terwijl daarvoor toch wel enige grond ware. Het is stellig aan zijn ongewone belezenheid en aan zijn systematisch werken te danken, dat het hofdicht als type werd onderscheiden. Het schijnt, dat onze 19de-eeuwse litteratuurhistorici het niet onderkenden. Merkwaardiger nog is, dat - voor zover ik heb kunnen constateren - tot de huidige dag toe in geen der Europese litteraturen het hofdicht is gesignaleerd, uitgezonderd in de Engelse. Ik doel op een artikel van beperkte opzet over een aantal country house poems, dat echter pas een halve eeuw na de Ontwikkelingsgang verscheen.[2] Als Te Winkel toevallig het archief van een der andere moderne Europese litteraturen had geordend, hadden de zaken vermoedelijk anders gelegen.

Het is verklaarbaar, dat de hofdichten van de kant van de litteratuurhistorici slechts een matige belangstelling ondervonden. De Romantiek heeft zich als een kleurfilter tussen de tijd van het hofdicht en de moderne beschouwer geschoven. Onze opvattingen en gevoelens zijn mede daardoor bepaald en het is nu moeilijk oprechte belangstelling te koesteren voor poëzie, welke met grote uitvoerigheid het enten, het bemesten van gronden en de smaak van de roomse boon beschrijft. Daarbij komt, dat de auteurs ervan vrijwel allen - soms ook wel òm deze on-poëtische poëzie? - als tweederangs of nog minder worden bestempeld. De opzet van mijn studie is evenwel niet van esthetische aard en, al moge deze tienduizenden versregels omvattende litteratuur genoeg daarvoor in aanmerking komende passages

1 J. te Winkel, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde V*, 2e dr. Haarlem 1924, blz. 117

2 G.R. Hibbard, *The country house poem of the seventeenth century*. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, XIX, 1956, blz. 159

bieden, eerherstel voor enig werk in deze groep wil ik thans niet entameren. Het gebrek aan belangstelling voor het hofdicht sedert het begin van de vorige eeuw en de plaats die het voordien als genre innam, vormen een markant contrast. De sociale positie van vele der auteurs en het grote aantal werken dat Te Winkel al registreerde, zijn reeds zodanige aanwijzingen voor een vroegere waardering, dat men zich niet tevreden mag stellen met een schouderophalen over de vreemde ideeën van onze voorouders of over hun gebrek aan kritiek. Er ligt hier kennelijk een probleem dat om verklaring vraagt.

Burckhardt reeds heeft zich verbaasd over het contrast tussen moderne opvattingen en die uit de tijd van de renaissance. Sprekend over de vloed van leerdichten over 'onpoëtische' onderwerpen, zegt hij: Man pflegt dergleichen heutzutage ungelesen zu verdammen, und inwiefern diese Lehrgedichte wirklich lesenswert sind, wüßten auch wir nicht zu sagen. Eins ist nur gewiß, daß Epochen, die der unsrigen an Schönheitssinn unendlich überlegen waren, daß die spätgriechische und die römische Welt und die Renaissance die betreffende Gattung von Poesie nicht entbehren konnten.[1]

Het is de plicht van de historicus zover mogelijk door te dringen in de gedachtenwereld van het verleden. Het is voor hem bovendien gevaarlijk dit na te laten, want niet alleen wordt de voorstelling van het betreffende gebied sterker vertekend dan toch al onvermijdelijk is, maar ook kan een niet-begrijpen hier tot een misverstand elders leiden. Zeker is dit het geval wanneer een geheel genre in het geding is. Het kan nuttig zijn zich te realiseren, hoezeer de traditionele formule van een genre voor de renaissancedichter absolute maatstaf was en welke de eigenaardigheden ervan waren, want licht zal men anders de dichter slechts als persoonlijkheid en tegen de achtergrond van zijn onmiddellijk milieu zien en daarbij van oudsher overgeleverde opinies als de zijne, als op zijn eigen omstandigheden betrekking hebbend interpreteren.

Het eerste doel dat ik mij in deze studie stelde, was het vinden van een antwoord op vragen als: wat was de waarde van de hofdichtenlitteratuur voor de tijdgenoot? In welke, van de onze kennelijk geheel afwijkende, sfeer kon zij als belangrijk worden geapprecieerd? En daarnaast: vormden de hofdichten werkelijk een genre of een groep van door de soortgelijkheid der beschreven objecten slechts los samenhangende gedichten? En als wij werkelijk van een genre mogen spreken, welke waren dan de wetten waaraan het gehoorzaamde?

Om deze vragen te kunnen beantwoorden, was het nodig een redelijk begrip te krijgen van de geografische en diachronische verbreiding van het hofdicht. Dit was temeer nodig, omdat ook het vraagstuk waar de herkomst

1 1 Jacob Burckhardt, *Die Kultur der Renaissance in Italien* (grosse illustrierte Phaidon-Ausgabe) z.p. z.j. blz. 148

van ons hofdicht ligt, diende te worden opgelost. Tijdens het onderzoek bleek dat dit niet beperkt kon worden tot het hofdicht zelf, aangezien dit is voortgekomen uit en een onderdeel vormt van een zeker in geheel West-Europa gedurende lange tijd bloeiende 'georgische' litteratuur, die men mag aanmerken als een evenknie van de pastorale. Juist als met de pastorale het geval was, vormde ook deze litteratuur van het land in de oudheid een niet onbelangrijke bijdrage tot de letterkunde. Evenals de pastorale verdween zij niet geheel in de middeleeuwen en leefde zij opnieuw krachtig op met de komst van de renaissance. In de vorige eeuw echter, vóór het begin van de moderne litteraire geschiedschrijving, is zij in volkomen vergetelheid geraakt.

Daar nu de litteratuur over deze litteratuur praktisch ontbrak, diende ik niet alleen mijn toevlucht te nemen tot het onderzoek van een betrekkelijk groot aantal bronnen, doch ook nog een speurtocht te beginnen naar die bronnen. Onder deze omstandigheden heb ik mij in mijn doelstellingen enige beperking moeten opleggen. Het terrein is zo uitgestrekt, dat ik, om een indicatie ervan te geven, mij moest beperken tot het behandelen van een voor elke groep beperkt getal van karakteristieke voorbeelden. Van primair belang leek mij de vaststelling van de verbreiding en de typering van deze litteratuur. Ook ten aanzien van dit laatste punt werkte ik met een keuze van de belangrijkste criteria. Over het algemeen werd de nadruk gelegd op de afbakening, op het traditionele, het gemeenschappelijke. Kleinere modulaties, door persoonlijke geaardheid en tijdsomstandigheden veroorzaakt, achtte ik in dit stadium van ondergeschikt belang. Deze werden dan ook niet systematisch behandeld. Van een bestudering der invloeden van de betreffende litteratuur buiten haar eigen gebied, op het maatschappelijk leven, de schilderkunst, de architectuur en de tuinarchitectuur moest ik eveneens afzien, gezien de omvang welke deze onderzoekingen beloofden te zullen aannemen. De invloed die van de georgische litteratuur uitging heeft evenwel buiten twijfel grote gevolgen gehad.

De litteratuurgeschiedenis en de herkomst van het hofdicht

TE WINKEL vertelt ons in zijn hoofdstuk *De hofdichten*, dat reeds in het midden van de 17de eeuw de patriciërs der grote steden het buitenleven gingen zoeken. Hij geeft twee redenen daarvoor aan: zucht naar rust en vrijheid en de lust met de adel te wedijveren. De neiging, al naar gelang van de middelen een kasteel, een landhoeve of desnoods een lapje grond aan een wetering met een theekoepeltje erbij aan te schaffen, zegt Te Winkel, werd welhaast mode. Wie zulk een buitenverblijf bezat was er trots op en hij achtte de dichtkunst niet te verheven om te bezingen wat hij zelf als een heerlijke lusthof beschouwde.[1]

Te Winkel wijst erop, dat in de 18de eeuw de hofdichten niet minder talrijk waren dan in de 17de eeuw de gedichten op schilderijen en andere kunstwerken, hetgeen hij hieruit verklaart, dat de tuinarchitectuur nooit zo in aanzien stond als in de 18 de eeuw.[2]

Uit deze opmerkingen blijkt, dat voor Te Winkel het hofdicht, ondanks de aparte behandeling die hij het gaf, toch niet een apart genre was, zoals de pastorale en de emblemata. Als hij tegen het eind van zijn verhandeling de hofdichten als groep beschrijft en vertelt van de vrijwel steeds terugkerende punten van beschrijving, zoals de bloemhof, de gewassen van vreemde bodem, die vaak in broeikassen werden gekweekt, de karpervijvers, de waterwerken, de doolhoven, de koepels, de groene priëlen, de sterrebossen, de dierenparken, het grotwerk, de beelden en vazen welke de tuinen sierden, dan zal hij - en niet geheel ten onrechte - gedacht hebben dat gelijkheid van beschrijving wel moest voortvloeien uit gelijkheid van object. Daarbij blijft echter één opmerkelijk punt onduidelijk, namelijk het ook door Te Winkel gesignaleerde feit, dat aan de huizen zelf geen of heel weinig aandacht werd geschonken. Toch was de architectuur van sommige huizen, en wellicht ook de meubilering voldoende belangrijk en werd soms in de tuinen van diezelfde buitenplaatsen ook het nietigste plantje met zoveel aandacht bekeken, dat we gerust mogen veronderstellen, dat de hof- en vaak ook lofdichter in en aan het huis heus wel kopij had kunnen vinden.

Deze negatieve en daarom zo in het oog springende overeenstemming tussen de hofdichten doet de vraag rijzen, of de groep van gedichten op buitenplaatsen niet, anders dan bijvoorbeeld die van lofdichten op schilderijen, een eenheid vormt.

Te Winkel schetst ons ook, hoe vele hofdichters in hun tuin een bron van

1 Te Winkel V, blz. 117, 118
2 t.a.p. blz. 126

bespiegeling, vaak van moraliserende aard, vonden. Dit punt werd eveneens sterk belicht door J. Koopmans in een artikel: *Westerbaen's 'Ockenburg' en haar toepaden*.[1] Dit artikel biedt een goede waardering van de hofdichten van Cats, Huygens en Westerbaen. Het werkt in de eerste plaats de verschillen en overeenkomsten tussen de drie persoonlijkheden uit; doch mede doordien Ockenburgh, Sorgh-vliet en Hofwyck voor vele latere hofdichters de directe voorbeelden zijn geweest, worden hier facetten besproken, die ook in de andere hofdichten opvallen: de bespiegeling van religieuze aard en de moralisering, het genot van de tafel, een althans in de autobiografische hofdichten vaak in het oog lopende kennis van zaken betreffende land- en tuinbouw, de grote rol die de oudheid blijft spelen.

De beschrijvingen van Sorgh-vliet en Hofwyck zijn stellig toepaden geweest voor die van Ockenburgh, doch deze kenschetsing lokt automatisch de vraag uit, wat nu wel de toepaden tot het werk van Huygens en van Cats geweest kunnen zijn.

Kalff zegt 'Met meer recht nog dan *de Moffe-schans* kan *de Binckhorst* beschouwd worden als het prototype van *Hofwyck*...'[2]

P. de Smaele ziet Hofwyck zelfs als het begin: 'Het werd het prototype van een aanzienlijke reeks Nederlandse en Latijnse hofgedichten; niemand heeft evenwel Huygens geëvenaard.'[3] Over de herkomst van *Moufe-schans* en *Den Binckhorst*, ons oudste hofdicht, wordt door een ieder gezwegen. Kennelijk heeft het ontstaan van het type hofdicht als zodanig nooit een probleem gevormd. Het heeft althans nimmer iemand tot naspeuringen kunnen verlokken, hoewel Kalff reeds spreekt van de al te duidelijke invloed van Du Bartas op Van Borsselens *Den Binckhorst*. Deze invloed werd overtuigend aangetoond en nauwlettend geanaliseerd door Muller in zijn heruitgave van Van Borsselens werk.[4] Ook Muller, die in de eerste plaats andere dan litterair-historische bedoelingen had, heeft zich niet uitgelaten over een mogelijke voorgeschiedenis van *Den Binckhorst*.

1 *Groot Nederland* 1917, II blz. 96 en 198
2 G. Kalff, *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde IV*, Groningen 1909, blz. 396
3 *Algemene literatuurgeschiedenis III*, Utrecht z.j. blz. 464
4 P.E. Muller, *De dichtwerken van Philibert van Borsselen. Een bijdrage tot de studie van zijn taal en stijl*, Groningen-Batavia 1937

De Nederlandse hofdichten

WIJ PLEGEN *Den Binckhorst* (1613) te beschouwen als ons oudste hofdicht. Het is echter maar een halve waarheid als wij het zo stellen. Er zijn typische hofdichtachtige passages in de Nederlandse letteren van vóór 1613 aan te wijzen, namelijk in Houwaerts *Pegasides Pleyn*, in Spieghels *Hertspieghel* en in Van Borsselens *Strande*. Dit zijn geen complete hofdichten, maar zo ongeveer als het voorkomen van meteorieten kan wijzen op het bestaan van een vroegere planeet, moet het voorkomen van fragmentarische passages in de litteratuur ons rekening doen houden met het bestaan van nog niet ontdekte oudere werken, die mogelijk het voorbeeld voor deze passages zijn geweest.

Het is bovendien niet natuurlijk in de 16de eeuw de nationale litteraturen van die in het Latijn scherp te scheiden. Zo zijn t.a.v. het hofdicht de Latijn schrijvende auteurs steeds ten onrechte buiten beschouwing gebleven. *Den Binckhorst* is namelijk wel het oudst bekende hofdicht in de Nederlandse taal, maar niet het oudste hofdicht van de hand van een Nederlander. Ongeveer een eeuw vóór Van Borsselen schreef Janus Secundus al een gedicht op een buitenplaats.

Bij de hieronder volgende beknopte behandeling van de Nederlandse hofdichten worden de in het Latijn geschreven werken van Nederlanders tegelijk met die in de landstaal behandeld. Daarbij valt te bedenken, dat de Latijnse gedichten vooral als representanten van een veel grotere groep moeten worden gezien. Het is namelijk niet gemakkelijk een overzicht te krijgen van de neo-Latijnse letterkunde in de Nederlanden. Hofman Peerlkamps oud en als een biografisch woordenboek ingericht *Liber de vita doctrina et facultate Neerlandorum qui carmina Latina composuerunt*[1] biedt op het gebied van het hofdicht geen uitkomst. Het ontbreken van een behoorlijke litteratuurgeschiedenis, waarin men zich globaal kan oriënteren ten aanzien van auteurs en hun werken, belemmert het zoeken naar Latijnse hofdichten in de Nederlanden ten zeerste. Naar volledigheid kon - en behoefde overigens, gezien de opzet van deze studie - door mij niet te worden gestreefd.

Janus Secundus

Het oudste Latijnse hofdicht van een Nederlander dat ik vond, is een beschrijving van het buitenleven van een aanzienlijk Milanees op diens villa

1 P. Hofman Peerlkamp, *Liber de vita*, *doctrina et facultate Neerlandorum qui carmina Latina composuerunt*, 2e dr. Haarlem 1838

door Janus Secundus. Het gedicht is getiteld *Ad Marcum Antonium Caimum, Mediolanensem. Epistola V*.[1]

Het is een echt lofdicht. Het leven buiten de stad wordt geprezen, de echtgenote van de bezitter van de villa, de jacht, de geuren van de bloemen, het uitzicht en het buitenleven als zodanig worden bezongen, doch een gedetailleerde beschrijving van de hof wordt niet gegeven. Dit gedicht is bovenal een elegant beleefdheidsgebaar. Hoezeer het buitenleven door humanisten als ideaal werd gesteld, blijkt overigens heel duidelijk. Een datering heb ik niet gevonden, doch daar de schrijver reeds in 1536 overleed, kan het moeilijk veel minder dan een eeuw vóór *Den Binckhorst* zijn geschreven. Gezien de aanwending van hofdichtthemata als een beleefdheidsformule en de elegante verwerking ervan, maakt ook dit vroeg-16de-eeuwse werkje allerminst de indruk aan het begin van een ontwikkeling te staan.

Sluperius

Een aardige tuinbeschrijving is Sluperius' *Hortulus* Εαριν□□,[2] gedateerd 1574. De *Hortulus* Εαριν□□ is een cyclus van gedichten, waarvan de inleiding de beschrijving geeft van de tuin die de dichter ziet in een droom, als hij in de schaduw van een bloeiende hazelaar is ingeslapen. In een der laatste gedichten, *Hortuli earini seu vernalis epilogus*, keert de dichter terug tot de beschrijving van de tuin.

Zoals ook bij Houwaert, Spieghel, Van de Venne, Vondel en andere schrijvers uit middeleeuwen en renaissance vaak het geval is, vormt hier de tuinbeschrijving slechts inleiding tot en omraming van het werk.

Het beeld van de tuin is in hoge mate idyllisch; de dichter heeft er geen moment naar gestreefd een bepaalde door hem geziene tuin te schilderen. Vergelijkingen met de middeleeuwse hortus conclusus, het Paradiesgärtlein, dringen zich op en het zou misschien juister zijn déze hofpoëzie niet bij een verhandeling over het hofdicht te betrekken, ware het niet, dat tegen het idyllisch beeld, opgeroepen door de ruiselende Zephyr, de rondlopende wilde dieren en de irreële fonteinen, de catalogus van kruiden, de catalogus van bomen en het asyndeton van planten (violen, rozen, mirte, balsem, citrus, krokus, hyacint, lelie, enz. enz.) eigenaardig afsteken en sterk herinneren aan de ‘realistische’ hofdichten.

Jan Baptist Houwaert

Op zoek naar de herkomst van het hofdicht stuit men, zoals boven opgemerkt, in de Nederlandse litteratuur reeds vóór Van Borsselen op hofdicht-

1 Joannes Nicolaus Secundus Haganus, *Opera omnia*, ed. Petrus Bosscha, II, 87 Lugdunum Batavorum 1821

2 Jacobus Sluperius, Herzelensis, Flandrus, *Poemata*, Antverpia 1575, blz. 317

achtige passages. De eerste daarvan vindt men bij Jan Baptist Houwaert in twee gedeelten van diens *Pegasides pleyn* (1582/83), namelijk in *Die manieren van die gracieuse maeghden. Het sevenste boeck*[1] en *Den druck van d' ongheluckighe maeghden. Het neghenste boeck*[2]. In boek VII vergelijkt Houwaert de lust-hoff der maeghden met de hoven uit de litteratuur:

> My dunckt dat Epicuri hoven niet en plaghen
> Schoonder te zijn in voorleden jaren,
> Noch Alcinoi hoven, daer nachten en daghen,
> Winter en Somer, blommen en vruchten waren,
> Noch Hesperidi hoven, daer tusschen die blaeren
> Gouwen appelen wiessen, niet om vol loven,

De hof heeft bloemen, maar ook kruiden en vruchtbomen. De schoonste vrucht echter die men er vindt is de deugd! Bij Houwaert is de tuin één grote collectie emblemata, zodat het ten enenmale duidelijk is, dat de tuinbeschrijving slechts een aanleiding is:

> Zoo pluct hier violetten van ootmoedicheyt,
> En suyver lelien sonder vitien,
> Pensekens van wijse voorhoedicheyt,
> Met Karsoukens van rijper vroedicheyt.

In boek IX vinden we opnieuw een vergelijking met de hoven uit de oudheid:

> Alcinous hof daer altijt vruchten groeyden,
> En is bij desen hof oock niet te ghelijcken,
> Noch de hoven die in Assyria bloeyden,
> Tusschen hemel en eirde, door vremde practijken,
> Noch Hesperidum hoven (niet om verrijcken)
> Die eertijts gouden appelen droeghen,

Houwaert wordt in zijn hof geconfronteerd met het beeld van de aurea aetas:

> Desen pleyne ‘en zeer schoone’ quartieren,
> Heeft Saturnus in d' ierste eeuwe ghestelt,

De tuinsieraden, vooral fonteinen, ontbreken niet in deze lusthof en er zijn hazen en konijnen en, niet te vergeten, vissen. Dan lokaliseert Houwaert plotseling deze lusthof als zijn eigen bezitting bij Brussel:[3]

1 Rotterdam 1614, blz. 637-638
2 ibidem blz. 8-15
3 Een vrij uitvoerige beschrijving van Kleyn Venegien is te vinden in Houwardus, *Paraenesis politica*, Leeuwarden 1614, blz. 12 vv

Dese lustighe valleye en klaren streke,

Leyt tusschen Sonien en Scharenbeke,

En hij vertelt van zijn eigen leven daar:

Dus heb ick myn woon-ste hier verkoren 'ten fijne.
Dit dal eensdeels kleyn Venegien 'ghenaemt,
Leyt by de Princelijcke stadt van Brussel playsant,
Daer ick met mynder collegien 'verzaemt
In middelmate leve, naer myn beste, want
Hooghen staet, noch rijckdom abundant,
En begheir ick niet, want hoocheyt baert envije,
Ick bemin de neghen Musen elegant
Door haer kloeck verstant, en konstighe clergije,
Dit is myn alderweirtste compaignije.

H.L. Spieghel

Op dezelfde wijze als Houwaert dat doet geeft ook H.L. Spieghel in zijn *Hertspieghel* boek VII (1597) een tuinbeschrijving als inleiding.[1] De daar beschreven tuin is die van Spieghel zelf aan de Amstel en hoe beknopt die ook wordt aangeduid met het noemen van het Muzetorenhof, het geven van een kleine opsomming van bomen en vruchten, het vermelden van de bloemhof en het tuinhuis, het geven ook nog van een blik op de verdere omgeving, toch is deze inleiding als een elementair hofdichtje te herkennen.

De beknopte beschrijving van Spieghel en ook die van Houwaert maakt overigens allerminst de indruk een eerste schets te zijn, waarnaar latere hofdichten als uitgewerkte schilderingen zijn vervaardigd. Al lezende krijgt men veeleer de indruk, dat deze beschrijvingen gecomprimeerd zijn, slechts de korte weergave vormen van bekende themata. Het zou te ver voeren, aan de hand van een tekstanalyse deze overtuiging te motiveren; doch zoals uit het vervolg zal blijken, is dit ook niet nodig.

Na deze vroegere hofdichtsymptomen te hebben gereleveerd wil ik nu eerst terugkeren tot het werk van Van Borsselen en vervolgens de overige door mij gevonden Nederlandse hofdichten behandelen. Hierbij zal ik mij vrijwel beperken tot een verslag van die facetten welke vele hofdichten kenmerken, om aan de hand daarvan het genre als zodanig, de eisen waaraan het blijkbaar moest voldoen, te kunnen bepalen.

De karakteristiek van het Nederlandse hofdicht kan vervolgens punt van

1 H.L. Spieghel, *Hertspieghel en andere zedeschriften*, *uitgegeven door P. Vlaming*, Amsterdam 1723, blz. 131

uitgang zijn voor een behandeling van de lange voorgeschiedenis die reeds in de klassieke oudheid is aangevangen. Tegenover deze karakteristiek zullen dan ook van belang zijnde synchrone opvattingen voornamelijk op de gebieden van godsdienst en wetenschap worden afgewogen.

Van Blyenburch

Adriaen van Blyenburch schreef *Ad Cornelium à Blyenburch cognatum* (1588),[1] waarin hij onder aanwending van de motieven uit Horatius' tweede Epode Cornelis gelukkig prijst, dat hij op het land woont en nut puurt uit de beschouwing van de wonderen der natuur, dat hij zelf appels en peren kweekt, de wijnstok plant, zaait en alle mogelijke werkzaamheden verricht, maar daarbij toch ook tijd overhoudt voor een Socratisch gesprek en... het schrijven van poëzie.

Van Borsselen

Vóór *Den Binckhorst* heeft Van Borsselen in de laatste tweehonderd verzen van *Strande* (1611)[2] al gezongen van, zoals hij het ook in *Den Binckhorst* nog weer zou omschrijven, de ‘Lof des gelucksaligen ende gerusten Land-levens.’ Dit gedeelte van Strande vormt een afgerond geheel, dat parallel loopt met *Den Binckhorst* en dat, als het afzonderlijk verschenen zou zijn, zeker als hofdicht bestempeld had moeten worden. Evenals in het gedicht van Adriaen van Blyenburch wordt de bezitting van Cornelis van Blyenburch aan de Broeksloot onder Rijswijk bezongen. De veroordeling van de stad en het hof, van de zeevaart en de advocatuur, de waardering van een goed voorziene tafel, de ongekochte spijs, het zelf snoeien en enten, de appreciatie van stichtelijke lectuur, de vriendschap, de opvatting van de natuur als openbaring, dat alles is slechts een greep uit de themata, die *Strande* gemeen heeft met *Den Binckhorst* en die in het tweede gedicht veelal uitvoeriger worden behandeld.

Van Borsselen verheerlijkt in *Den Binckhorst* (1613)[3] het leven op het land, waar eenvoud, deugd en geluk heersen. Een scherpe tegenstelling daarmee vormt het leven in de stad, dat woelig is en lasten met zich brengt. Ge woont op het land, zegt de dichter (vs 23 vv.) en

> Wenscht noch om hoogen Staet eer-suchtigh, noch onbly
> Van t' moeyelick gevolgh der eysschers werdt bedronghen.
> Hebt vyand, noch Gedingh, doch even onbedwonghen
> Den vromen Rechter eert, end houdet liefgetal.

1 Adrianus Blyenburgius Batavus, *Poemata*, Lugdunum Batavorum 1588, blz. 55
2 P.V.B., *Strande oft gedichte van de schelpen*, *kinck-hornen ende andere wonderlicke zee schepselen*, Haarlem 1611
3 *Den Binckhorst*, *ofte het lof des gelucsalighen ende gherustmoedighen land-levens*, Amsterdam 1613

> Des Voor-spraecks diere tael, end Procureus geschal
> Dijn sinnen niet en breeckt, s 'Deurwaerders vrecke handen
> Dijn huys-raed niet beslaen, noch s 'woeckers scherpe tanden
> Met eenen cancker wreet dijn aengheerfde goet
> Verteeren...

Vleierij en hoogmoed ontbreken op het land. Die vindt men in de paleizen van de vorsten; op het land is men zijn eigen vorst. Ook is het land in vergelijking met de zee te verkiezen. Zeevaart wordt met schraapzucht geassocieerd en de zee is grimmig (vs. 35 vv.)

> Met een bepickte planck dy niet verroeckeloost,
> Noch vleydt de gramme zee, oft t'lecke schip wt-oost

Klassieke en bijbelse autoriteit worden aangehaald om de idealen van het landleven aanzien te helpen verlenen: Scipio trok zich uit het gewoel van Rome terug (vs. 1037 vv.), en (1061 vv.):

> Hoe? heeft de goede God niet self ons eersten Vader
> Om hem met t'hoochste Goet te croonen, als weldader
> In eenen lust-hof schoon, end lieflick land geset?

Van Borsselen neemt ons mee op een wandeling door de bezitting en vertelt over de bomen, de bloemen, het gevogelte, de doolhof en wat er verder zo al te zien valt. Hij geraakt daarbij in een compositorische moeilijkheid, want hij wil ondertussen ook graag verhalen wat er op de bezichtigde plaatsen in andere seizoenen te bewonderen is. Bovendien gaat hij in vers 175 tot een chronologische behandeling van de seizoenen over, waarbij in het voorjaar speciaal de bloemen, in het najaar de vruchten aan bod komen en successievelijk de verschillende werkzaamheden in de tuin en ook de jacht worden beschreven. Dit streven naar twee doelen: een nauwkeurige beschrijving geven van wat men ziet bij een rondwandeling en in hetzelfde werk een aanblik van de bezitting in de verschillende jaargetijden schilderen, voert automatisch tot herhalingen. Velen na, doch zoals we zullen zien ook vóór Van Borsselen hebben zich op dit punt geconfronteerd gezien met moeilijkheden, die tot wringen aanleiding gaven.

Snouckaert, de eigenaar van de Binckhorst, werkt zelf in zijn tuin (vs. 213), maar hij houdt zich niet als een gewone boer uitsluitend met landarbeid bezig, want in de winter, zegt Van Borsselen (vs 750 vv.):

Dijn Studeer-camer dy dan meesten-deels behoedet,
Waer ghy met Godes woord dijn yvrigh herte voedet,
Oft nemet in de hand een ander stichtlick boeck
In 't Latijn oft François,...

Snouckaert is zelf actief op het culterele vlak (vs. 759 vv.):

Somwylen dijne pen des Winters onlust staeckt,
End dijn bedroefden geest met eenigh werck vermaeckt,
T'sy g'in Latijnsche tael t'lof dijns Land-levens dichtet,
End dijnen *Binckhorst* weer by na van nieuws aen stichtet:
Oft met dijn maet-gesanck des lochts end tongen Kind,
Echo (d'oude Klappey die nimmer eerst begint
Maer steeds houdt t'leste woord) tot weder-galm opwecket,

In Snouckaert wordt de combinatie van het simpele, deugdzame leven van de landman met de eruditie geprezen, een combinatie waarop ik nog herhaaldelijk zal terugkomen.

Aan de behuizing besteedt de dichter geen aandacht, maar bij alle mogelijke kleinigheden in de tuin staat hij stil en telkens weer vindt hij daarin aanleiding tot een moraliserende uitweiding.

Het oculeren brengt hem op het huwelijk, de roos doet hem denken aan het ubi rosa ibi spina, de seizoenen zijn hem een beeld van de levensperioden van de mens. Juist de nietige dingen in de natuur zijn voor Van Borsselen belangwekkend, doch de bijen behandelt hij maar oppervlakkig, want, zegt hij in 313 vv.:

Den *Mantuaenschen* Geest heeft over vele jaren
Met een soet-vloeijgh lied op zijn Latijnse snaren
Aen *Minci* groenen boord const-rijckelick vermaert
Haer wel-gevormden Staet, haer wetten, ambacht, aerd,
Weer-wijsheyt, seden, crijgh en watmen meer can roemen
In haer taey wassen-rijck, end soete mergh van bloemen:
Sy niet soo stout na hem sulck een werck aen te gaen,

Na de bijen worden de mieren bekeken en aan de mensen ten voorbeeld gesteld, vervolgens (vs. 363 vv.):

D'onlieffelicke Spin, haer webb' end broosen twijn,
'Dewijl s'oock t'constigh werck diens wijsen werc-mans sijn

'Die sijn groot eere niet vercleynt door cleyne wercken,
'End ons noch allen dach in dese laet aenmercken
Meer wondren zijns Al-machts end wijsheyts, dan wel in
S'Wal-visch wanschapen lijf, oft s'Eelphants cloecken sin.

De in dit laatste citaat duidelijk sprekende opvatting van de natuur als een vingerwijzing van God komt geregeld tot uiting. Ik geef nog een tweetal plaatsen(1057 vv. en 1081 vv.):

Soo kan het yverich hert met innige gedachten
Veel beter eenich goet ter salicheyt becrachten
In des lands vrije ruymt, waer 't schier aen elcken kant
Siet, rieckt, smaeckt ende tast Gods wonderbare hand.

Soo hy de vonckskens claer des Godheyts in zijn wercken
Seer lustich hem op 't land toespelende wil mercken,
Waer yder drachtbaer hout, schoon blom, end heylsaem cruyd:
Hem s'Heeren mogentheyt, wijsheyt, end cracht beduydt:
Waer yder stuck wercks kan een stomme meester wesen,
Om hem met vrucht end vreucht Gods kennis voor te lesen:
End t'minste schepsel zijn een vasten wendel-trap
Die op Gods hooge woonst geleyd' zijn blinden stap.

De dichter heeft niet alleen begrip voor een indirecte waarde van de natuur. De materiële genietingen vormen een belangrijk element voor hem. Telkens staat hij stil bij de smakelijke en voedzame produkten, die de bezitting oplevert, produkten, die men niet heeft hoeven kopen. Zo schildert hij het genoegen dat de landheer ten deel valt in 504 vv.:

... t'dertel Lammeken met hupp'len sick geneert:
Van welck dijn Pachter dy den vetsten offer brenget,
Waer onder altemet sijn visch-gerechten menget
De Vyver (dijn Noord zee) end eenen Carper vet
Oft wt sijn glasen schoot een leck'ren Brasem sendet,
Met een gesonden Baers, oft fijnen Palinck wendet
In dijn visch-korven breet ten grond-waert wtgespreydt,
Een costeloosen cost, end sonder moeyt bereydt.

Dit ‘costeloosen cost’ wordt telkens herhaald: 802 t'ongecocht bancket, 823 Dijn ongecochte spijs, 1247 T'oncostlick Mael, 1265 ongecochte spijse.

Uit de rijke inhoud releveer ik nog de stelling, dat wie op het land woont niet door de krijgstrompet wordt gewekt (vs. 39) en daartegenover de passage waarin de marteling van het platteland door het krijgsvolk wordt geschilderd (vs. 941 vv.). Verder vindt men in 103 het in hofdichten gebruikelijke bijeenplaatsen van mirte en laurier.

Ten slotte citeer ik Van Borsselens woorden tot zijn muze (1025 vv.):

> Du salt noch (villicht) eens de const end gonst vercrijgen
> Op dijn engh ried d' oorspronck der Nederlandsche Crijgen
> Te singen in het langh, end vinden milde stof
> Tot eer dijns Vaderlands,...

Het spelen met de belofte van een nationaal onderwerp komt bij hofdichters wel meer voor. Hondius volgt van Borsselen hierin terstond na en b.v. Van der Pot spreekt van een gedicht over Baeto.

Het is zeer wel mogelijk dat wij slechts met een litteraire fictie te maken hebben. Het vermoeden wint aan kracht, als wij bedenken, dat de hofdichten in sterke mate afhankelijk zijn van de *Georgica* en Vergilius daar (III 46) zelf een dergelijke belofte had gedaan:

> Mox tarnen ardentis accingar dicere pugnas
> Caesaris et nomen fama tot ferre per annos
> Tithoni prima quot abest ab origine Caesar.

Na Vergilius heeft ook Ausonius (*Mosella* 392) op deze wijze een nationaal onderwerp beloofd.

Bauw-heers wel-leven

De Nederlandse litteratuur kent een ware stroom van vertalingen van het *Beatus ille*. Ook het getal der bewerkingen ervan is vrij groot. Over het algemeen behandel ik de parafraserende vertalingen niet, daar zij weliswaar in dezelfde sfeer liggen als de hofdichten, doch anderzijds elk voor zich niets meer konden bijdragen aan het hofdicht zelf. Als uitzondering op deze regel dient hier echter wel *Bauw-heers wel-leven* (1610)[1] te worden genoemd. Het is een bewerking die een ruime mate van onafhankelijkheid ten opzichte van de tweede Epode toont. Daartegenover echter valt weer een nauwe relatie tot *La sepmaine* van Du Bartas te registreren. De verwantschap met *Den Binckhorst* is eveneens evident.[2]

1 In *Den Nederduytschen Helicon*, Haerlem 1610, blz. 233
2 zie vooral J.A.N. Knuttel, *Bauw-heers-wel-leven*, L. Ts. XLVI 1927, blz. 180

Petrus Hondius

In chronologische volgorde het tweede in de rij van Nederlandse hofdichten is Hondius' *Dapes inemptae, of de Moufe-schans, dat is, de soeticheydt des buytenlevens, vergheselschapt met de boucken*.[1] Dit bijzonder omvangrijke werk - het telt meer dan 16.000 versregels - verscheen in 1621, doch enkele jaren eerder reeds hadden gedeelten ervan buiten medeweten van Hondius het licht gezien. Het autobiografisch element is zeer sterk; het gedicht vertelt uiterst breedvoerig over het dagelijks leven, dat Hondius leidde op de Moffeschans bij Terneuzen, een bezitting van Johan Serlippins, waar deze hem gedurende een reeks van jaren gastvrijheid verleende.

Hondius verheerlijkt het buitenleven op een wijze, die sterk analoog is aan die van zijn voorganger Van Borsselen. De deugdzaamheid van het land doet hij, juist zoals dat in *Den Binckhorst* geschiedt, vooral sterk afsteken tegen de verdorvenheid van de stad.

Van de tien ‘gangen’, waarin hij zijn dapes inemptae opdient, heeft de eerste tot titel: Het Ste-leven vergeleken bij het buyten-leven.

Hondius wisselt telkens zijn kritiek op de stad af met een lofspraak op het land. In de stad vindt men hovaardij, spilzucht, jaloezie, veinzerij, oneerlijkheid en wat er maar laakbaar is. Het land is ouder: in de aurea aetas waren er nog geen steden. Op het land kan men de deuren open laten, men hoort er geen achterklap enz. Van de vele argumenten, die voor het leven buiten pleiten noem ik nog speciaal het motief, dat ook Van Borsselen uitspeelde: dat men juist in de stad in processen verzeild raakt. Hondius betoogt (blz. 29), dat in de stad grote ezels tabbaarden en bonnetten dragen. Men ziet hen zichzelf ten koste van anderen verrijken, maar (blz. 30) op het land:

> Daer en heb ick part noch deel
> Van Processen noch krakeel:

Als hij met een vriend in de bibliotheek een ‘corpus’ opslaat (blz. 333), wil hij:

> ... sonder Schout off Schepen
> Advocaat off Procureur
> (Beyde cooplijen wel gheslepen)
> Bannen vierschaer t'onser keur:

Ook in de Moufe-schans hebben hoven en vorsten geen goede pers: prinsen, vorsten, tirannen: verschillende benamingen voor één type, synoniemen (blz. 402 vv.); zij zijn, in hun mateloze begeerten, oorzaak van het vloeien

1 Petrus Hondius, *Dapes inemptae*, *of de Moufe-schans*, *dat is*, *de soeticheydt des buyten-levens*, *vergheselschapt met de boucken*. *Afghedeelt in X gangen*. *Nieuwe editie*. *Nu eerst bij den autheur uyt laeten gaen*. *T'samen met zijn Hof-wetten*, Leyden 1621

van stromen bloed. Hondius was vervuld van de oorlog tegen de Spanjaarden en het begrip tirannie moest wel een concrete en actuele betekenis voor hem hebben. Maar de veroordeling van vorsten en prinsen in al haar absoluutheid maakt bij hem toch de indruk een litteraire figuratie te zijn, als we zien, dat hij verscheidene malen verhaalt van en zinspeelt op de bezoeken die prins Maurits hem bracht en die hem met trots vervulden. Aan de Oranjeliefde van Hondius behoeft niet te worden getwijfeld.

Het land staat tegenover de stad, tegenover het hof en ook, al wederom als bij Van Borsselen, tegenover de zee. De schrijver zegt (blz. 38 en 42), dat het een riskante zaak is winsten overzee te zoeken:

> Noyt en wist
> Ick mijn erfdeel meer verquist
> Dan met tselve naer behagen
> Van den wint en zee te wagen.

Dit doet niet bepaald aan als een opmerking, die karakteristiek is voor een Zeeuw uit het begin van de 17de eeuw.

Ook als hij op zijn kantoor over de zee zit te lezen, spreekt hij (blz. 334) van het

> vreeslick Element
> Dat noch knecht noch meester kent

Aan boord bevindt men zich steeds een duim van de dood verwijderd en hij geeft het sarcastisch advies (341, 342):

> Die hem nerghens hout te vreden;
> Selver niet in t'Paradijs;
>
> Stelt zijn doodtkist selfs geree,
> Cruypter in: werpt in de zee
> Man en kiste, die te samen
> Middel tot haer graff beramen.

Zo zijn er meer plaatsen in zijn werk te vinden, waar hij de gevaren van de zee schildert. Soms spreekt hij ook van de overlast, die de zee aan de Zeeuwen berokkent. Hondius had dus wel degelijk een goede reden om beducht te zijn voor de zee, doch daar staat tegenover, dat hij verscheidene malen laat blijken, dat de scheepvaart van de Republiek op vreemde werelddelen hem met trots vervult en ook vertelt hij vrij smakelijk van een zeiltocht

op de Schelde. We mogen er dus van overtuigd zijn, dat zijn ongunstig oordeel over zee en zeevaart litteraire pose was.

Evenals zijn voorganger-hofdichter vermeldt Hondius feiten uit de bijbelse en de klassieke geschiedenis, die het onderwerp een traditie en achtergrond verlenen. Wij vinden de aurea aetas en de hof van Eden als oudste voorbeelden van het leven in de natuur en een reeks van namen, o.a. Cato, Alcinous, Anicennas (sic) en Averroes, Cyrus, Semiranus (sic) gelokaliseerd in Egypte (!), als een historische rechtvaardiging van het belang van de tuin, maar ook als een symbool van vergankelijkheid.

Vrij uitvoerig vertelt Hondius over zijn inspecties van het bezit en van de arbeid die er door de casteleyne, de meiden en de knechts wordt verricht.

Zoals de titel van het gedicht al aangeeft in het 'vergheselschapt met de boucken', gaat het ideaal van Hondius verder dan het leven van een gewone boer. Telkens spreekt hij dan ook over de vreugden die hij aan zijn boeken beleeft en het nut dat hij eruit weet te puren. In het bijzonder in de achtste 'gang' behandelt Hondius het onderwerp litteratuur. Graag discussieert hij met zijn vrienden (de vriendschap en de gastvrijheid zijn eveneens steeds terugkerende elementen), met een boek in de hand. Hij leest over geschiedenis, aardrijkskunde, edelstenen, medicijnen, rechten, sterrenkunde en vooral theologie. Een bijzondere plaats nemen de werken van de grote kruidkundigen als Lobel, Doedens en zijn eigen leermeester Clusius in. De dichter deelt ons mede, dat hij dagelijks na het ontbijt vijf, zes uren achtereen met de neus in de boeken gedoken zit (506, 514).

De bijen vormen een object, dat zeer speciale aandacht van Hondius krijgt (286). Allerlei verhalen over het leven van deze diertjes en hun koning(!) grijpt hij gretig aan om de lezers wijze lessen te geven. In het algemeen heeft Hondius een grote aandacht voor de schijnbaar onaanzienlijke vormen waarin de schepping zich kan vertonen, hetgeen voor een kruidkundige natuurlijk niets verwonderlijks behoeft te zijn; doch hij is er ook van overtuigd, dat (530):

> Een yder bloemken dat hy siet,
> Godts wonder wercken hem aenbiet,

Dapes inemptae verstond onze dichter overigens zeer letterlijk als alles waarmee de natuur tong en maag vermag te plezieren. Hoewel 'Sonder pracht of overdaet' is zijn 'tafel milt van spijse' (4) en voor de vele welkome gasten is er te kust en te keur. In de zesde 'gang' wordt de lezer zelfs een beknopt kookboek geboden. Hondius getuigt er (204):

Sulck een tafel mocht ick wenschen
Heel mijn leven lanck te sien,
Die vol spijse dranck en menschen
Geenen dronckaert can gelien.

De transcendentale en de materialistische opvatting van de schepping vormen voor Hondius geen onoverbrugbare tegenstelling. Hij besluit de zesde ‘gang’ van zijn maaltijd der Dapes inemptae met:

Dat van hier ons d'aertsche spijse
Trapwijs naer den Hemel wijse.

Keer op keer maakt Hondius ons duidelijk, dat hij ervan overtuigd is, dat God het goede van de schepping slechts gegeven heeft tot een onderstand der mensen. De appreciatie van dit goede, de genieting, mits met mate, is een goddelijke opdracht:

74 En ghy mensche, die den Heer
Achter hout sijn schuldige eer,
Int genut van sijne wercken;
Wilt hier in mijn Hofken mercken,
Hoe genadigh ons de Heere
Heeft de eerste straf versoet,
Van in d'eerde ons te geneeren,

212 Nergens heeft ons God vergeten,
Rijckelicken sijnen schat
Op der aerden uyt te meten;
Waermen d'oogh ter werelt plat
Nederslaet,

268 Onsen God is niet te vreen,
Met sijn goetheyt te besteen
Aen den mensch, om hem te hoeden,
En met broot alleen te voeden;
Geeft hem meer dan sijn natuere
Noodich heeft en heeft van doen;
Heel de werelt is de scheure,
Om den mensche wel te voen:
Al de reste watter is
Vruchten, vogels, beesten, vis,

Is alleen voor hem geschapen,
Om daer uyt sijn lust te rapen.

De mens heeft de plicht Gods gaven te gebruiken tot het doel waarvoor Hij ze bestemd heeft, dat is voor voeding en genezing; ze zijn niet voor het plezier alleen geschapen:

76 Die de bloemen in sijn hoven
Hout, alleen maer om t'geswier
Van sijn oogen, en te loven
Sijnen eygen Hovenier;
Die de cruyden groot en cleen,
Om de smaecke maer alleen
Plant, en om sijn eygen mage
En sijn tonge te behagen;
Is een dief van Godes gaven
Een verquister van den tijt.
Dienaer van sijn eygen slaven.
Vereken die de eeckels bijt,

Sonder eenmael oock te loven
Onsen God, die t'alles geeft,
En laet daelen van daer boven,
T'geen de mensch van nooden heeft.

Het is in het licht van deze opvatting te begrijpen, dat het eind van de zesde afdeling een uitstalling van vissen, gevogelte, vruchten, vlaaien, koeken, vlees, pannekoeken en zuivel wordt, die niet anders is dan een schilderij van Pieter Aertsen in dichtvorm.

Wolbersius

Weinig zeggend is de *Elegia XVIII. De vitae rusticae commodis*, van Joannes Wolbersius (1625).[1]

Jacob van Zevecote

In Jacob van Zevecote's *Nederduytsche dichten* staat een ietwat merkwaardig gedicht, getiteld '*Genuchte van 't velt*' (1626).[2] In 42 strofen vertelt deze geleerde spruit uit een Gents patriciërsgeslacht, hoe gelukkig hij zou zijn, àls Thaumantis zich naar hem zou voegen. Hij schildert dan, vrij beknopt, het

1 Joannes Wolbersius, *Otia Franequerana*, Groninga 1625, blz. 41
2 In de editie van 1626 van de *Emblemata ofte sinnebeelden met dichten verciert* beginnen de *Nederduytsche dichten* op blz. 151. Het *Genuchte van 't velt* is daarin opgenomen op blz. 174

leven op een buitenplaats. Het gedicht wordt daarmede een in de irrealis geschreven hofdicht: er zou een bloesemtuin zijn met tuylepaen, akeleyen, violet, kerssouwen, roosen, mirten en laurier etc. De combinatie van mirte en laurier is niet toevallig: wij komen haar herhaalde malen bij dichters uit verschillende perioden tegen.

Naast een bloementuin zou hij ook een boomgaard willen bezitten met, en dan volgt weer een asyndeton, nu van vruchten, appels, pruimen, kweeën, kastanjes, peren, vijgen enz. Zelf zal hij in de bomen klimmen om de vruchten te plukken. Er moet ook een tuintje komen met knollen en ajuyn, wortels en pompoenen, karoten en salaet, camil en venckelsalaet, endivi en meloenen, kool, erwten, bieten en alles wat men eet. Een bos wenst Van Zevecote zich ook om er op hazen en konijnen te jagen. Een gracht of beek mag evenmin ontbreken; hij haalt daaruit baars, karper, brasem, post en zo meer.

De dichter zal het geluk vinden in het veld. Stadsgeneugten vermijdt hij. Rijkdom en paleizen worden door hem verfoeid. Toch zal hij niet zonder meer als een boer leven, want voor zijn geluk is ook een zomerhuisje voor de muzen nodig.

Het is niets bijzonders, dat een 17de-eeuwse dichter de eenvoud van het landelijke leven aanprijst; maar dat een man van maatschappelijke en geleerde standing in overigens hooggestemde liefdespoëzie een beeld van aardse gelukzaligheid oproepend dit zo nadrukkelijk stoffeert met uien, bieten en andijvie, is op zijn minst opvallend.

A. van de Venne

Adriaen van de Venne gaf in zijn *Middelburchse lauwer-hof* (1633)[1] een beschrijving van een tuin, welke zeer schetsmatig is. Zij maakt evenzo een typisch onreële indruk, ongeveer als een architectuurschildering van Bartholomeus van Bassen. Het onwezenlijke in de schildering van de lusthof doet overigens sterk denken aan de middeleeuwse litteratuur. De tuinbeschrijving is hier een litteraire figuratie, als inleiding gebruikt. Zij is van hetzelfde type als de inleiding, die Vondel voor zijn Vorstelijke warande schreef.

Barlaeus, Johan van Broekhuyzen, David van Hoogstraten

Op de hofstede in de Beemster, genaamt Oostwijck (z.j.)[2] is een hofdicht in miniatuur van de hand van Van Baerle. Het is vooral een lofdicht, ingegeven door de dankbaarheid voor genoten gastvrijheid. De beschrijving van de buiten-

1 *Middelburchse lauwer-hof ofte rust plaetse*, *van Mercurius*, *ende des selfs aenspraecke tot alle const beminders* in *Zeeusche nachtegaal*, Rotterdam 1633, n.l. in het daarbij gevoegde *Tafereel van Sinne-mal* door A.V. Venne, blz. 439

2 Casper van Baerle, *Poezy, bijeenverzameld en met eene levensbeschrijving diens dichters vermeerderd*, *door Mr. P.S. Schull*, z.p. 1835, blz. 61. Dit gedicht werd eerder gepubliceerd in *Verscheyde Nederduytsche gedichten van Grotius*, *Hooft*, *Barlaeus*, *Huygens*, *Vondel en anderen*. Versamelt door J.V. JS.T. VD. BGP. CLB. Tweede deel Amsterdam 1653, blz. 24

plaats is nauwelijks beproefd. Het stichtend element is zeer beperkt. Met een enkel trekje: de fonteinen zingen 's Heren lof, is het vertegenwoordigd.

Het gedicht wordt gevolgd door *Lof van de lindeboom, op Oostwijck, de hofstede van de Heer Boudewijns, in de Beemster, aan F. Boudewijns J.*,[1] dat er geheel bij aansluit. Wij vinden er trekjes in, die geregeld in hofdichten voorkomen, zoals het argument van de ongekochte spijs.

Vermeld mag nog worden het erop volgende, bekende *Lof-gedicht op het eeuwigh stroomende Beeckje van den Heer Laurens J. Baeck in zijn hofstede te Beverwijck, aan de Juffrouwen Magdalena en Sara Baeck*.

Par acquit de conscience noem ik Barlaeus' lofdichten *In praedium... Laurentii Baeckii, In praedium Iacobi Catsii...* en *In praedium sive villam Nobilissimi Iohan. Huydekooper, equitis, domini in Marsseveen*,[2] waarin weinig over het Maarseveensche Tempe te lezen valt, behalve dat er opmerkelijke fonteinen waren en dat Huydecoper er een geletterd otium genoot. Ook Huygens schreef trouwens enkele kleine gedichtjes naar aanleiding van een bezoek aan Maersseveen, waarin hij ons heel weinig over het buiten vertelt.[3] Hetzelfde buiten werd voor Johan van Broekhuyzen aanleiding tot het schrijven van een gedicht, n.l. de *Elegia III. Ad Villam Marseveniam*, dat slechts 66 versregels telt (1711).[4] Broekhuyzen woonde ook zelf buiten en inspireerde daardoor David van Hoogstraten tot een elegie *Ad Janum Broukhusium in secessu suburbano viventem* (1728),[5] waarin sterk het accent valt op het samengaan van het buitenleven met het dienen van de muzen.

Bodecher Benningh

Van Joan Bodecher Benningh valt een Latijns gedicht te noemen op Woelwijk, het buiten dat Pieter Schrijver aan de Vliet onder Voorschoten bewoonde, *In Woelwicum, suburbanum Petri Scriverii* (1637).[6] Het is een wat conventioneel gedicht, dat vertelt, dat Woel-wijk de hoven van Alcinous, van de Hesperiden, van Semiramis en Epicurus te boven gaat. De eenvoud heerst er, maar de gastvrijheid is niettemin voorbeeldig. Natuur en kunst werkten samen in een tuin met rozen, lelies, tulpen, krokussen, narcissen, violen en zo meer (de catalogus van bloemen). De beschrijving is zeer summier gehouden.

Johan van Born

1 t.a.p. blz. 62
2 Caspar Barlaeus, *Poematum pars II*, *elegiarum et miscellaneorum carminum*, Amstelodamum 1655, resp. blz. 174, 257 en 342
3 Worp VI, blz. 63 en 64
4 Ianus Broukhusius, *Poematum libri sedecim*. *Editore Davide Hoogstratano*, Amstelaedamum 1711, blz. 21
5 David Hoogstratanus, *Poëmata*, editio ultima, Amstelaedamum 1728, blz. 70
6 Janus Bodecherus Banningius, *Poemata*, Lugdunum Batavorum 1637, blz. 71

Amstelia Tempe. Ofte Diemer-meer (1642) van Johan van Born[7] behoort met een omvang van meer dan 650 verzen niet tot de kleine hofdichten, doch het

7 J. van Born, *Diemer-meer*, *weerelts dool-hof*: *ende echts paradijs*, Amsterdam 1642

valt bij andere wat uitvoeriger werkjes uit de toon. Diemer-meer is namelijk nauwelijks een beschrijvend gedicht te noemen en zeker geen leerdicht. Het tuinbouw-technisch element ontbreekt volkomen. Godsdienstige en moralistische elementen zijn bijzonder schaars vertegenwoordigd. De opzet is lyrisch; de dichter bejubelt de droogmaking van de Diemermeer in een gemaniëreerde stijl met een ampel gebruik van verkleiningsuitgangen en 'poëtische' wendingen. De opbouw bestaat uit achtregelige trocheïsche strofen met een rijmschema ababcdcd.

Van Born droeg zijn werk op aan P.C. Hooft en het blijkt uit zijn gedicht zeer duidelijk, dat hij voor de Muider drost ook als dichter een grote bewondering koesterde.

Nicolaas Heinsius

In het *Liber elegiarum* van Nicolaas Heinsius komen we een van de zeldzame gevallen tegen, waarin de draak wordt gestoken met de georgische mode. Het is het gedichtje *Ad Ioh. Ludovicum Balzacium ruri viventem*.[1] Heinsius vraagt hem waarom hij zich toch op het land opbergt, temidden van duri coloni

> Quo nihil tersius ac magis politum
> Nil urbanius elegantiusque

Het woord urbanus in deze betekenis moet wel een bijzonder sarcastische klank hebben gehad, waar alles wat voornaam was met het land dweepte.

Jan Six

Tot de reeks der hofdichten pleegt men ook twee gedichten van Jan Six te rekenen, namelijk *Landt-leven aen de Heer Hendrick Hooft* (z.j.)[2] en *Muiderberg*.[3]

Van de 'punten van beschrijving' die de uitvoerige Binckhorst en de Moufe-schans gemeen hadden, vinden we er hier slechts enkele terug. *Landt-leven* is een antwoord op de vraag van Hendrik Hooft, hoe Six op zijn buitengoed (Elstbroek onder Hillegom) de tijd passeert. Six schrijft Hooft, hoe de natuur geschikt is voor bespiegeling; zij getuigt van de Schepper en zij stemt tot dankbaarheid, want zij is een mild geschenk van God. In de natuur kan men zich op de deugd bezinnen, de deugd waaruit de ware vreugde wordt geboren.

Muiderberg vertelt nauwelijks meer over Muiderberg dan *Landt-leven* over Elstbroek. Ook hier is de inhoud vrijwel uitsluitend filosofische beschouwing, al vindt deze soms haar oorsprong in een concreet uitgangspunt als

1 Nicolaus Heinsius, Dan. f., *Elegiarum liber*, Parisii 1646, blz. 52
2 *Verscheyde Nederduytsche gedichten*, *van Grotius*, *Hooft*, *Barlaeus*, *Huygens*, *Vondel en anderen*. Versamelt door JV. JS. TVD. GP. CLB., Amsterdam 1659, blz. 149
3 achterin *Medea treurspel*, 2e dr. Amsterdam 1680

een blik op het ‘nedrig kruit’ of op de Zuiderzee. De symboliek komt wel telkens even, doch verhuld aan bod in het tegenover elkaar stellen van rozen en doornen, laurier en palm, ogentroost en tijlozen. Ook aan het slot wordt even op enkele uit vorige hofdichten bekende motieven gezinspeeld:

> Een kers hier, die als purper blaakt,
> In stilheit met een vrient genoten,
> Veel beter, dan het wiltbraat, smaakt,
> Met schrik voor ongenâ der groten.

Joachim Oudaan

Joachim Oudaans drietal hofdichten vormt een bescheiden bijdrage tot het genre, bescheiden, omdat deze werkjes een zeer beperkte omvang hebben. Niettemin komen de voor het hofdicht meest typerende kenmerken bij Oudaan naar voren.

Het belangrijkst van de drie is de 112 versregels tellende *Hof-zang over de Hofs-tede* (sic!) *aan 't Spare, aan myn Heer Geeraard Bas*,[1] gedateerd 1650. Het heeft een eigenaardige versvorm met een rijmschema a a a b c c c b , waarbij de lengte van de vierde regel slechts de helft van die der overige beslaat. Ondanks de geringe omvang weet de dichter vele onderwerpen aan te stippen: bloemhof, boomgaard, verschillende werkzaamheden in de tuin, vissen, jagen, lijster- en vinkevangst, alsook elk van de vier seizoenen. Met nadruk wordt vermeld, dat de bezitter zelf allerlei werkzaamheden uitvoert.

De Hof-stad Rozendaal, aan Lukas Bruining,[2] eveneens 1650 gedateerd, is met zijn 88 verzen nog kleiner dan het voorgaande gedicht. Hoewel het landleven ook hier wordt bezongen en speciaal, zoals ook wel in het gedicht aan Geeraard Bas, tegenover het stadsleven gesteld, geven deze verzen toch nauwelijks meer dan een lofzang op Lukas Bruining. Eén opmerking maakt Oudaan hier, die zeker onder hofdichters niet traditioneel is: men moet zelf de rust meenemen, want anders geeft het niets of men zich al op een buitenplaats terugtrekt.

Een ongeveer gelijke omvang heeft *'t Land-leven, aan den Heer Andries van Wouw, op zyn woning, buiten Wateringe*.[3] De inhoud is beperkt. Oudaan vertelt van de bespiegeling, die het ‘Natuurboek’ biedt en schetst de veiligheid van het land, dat een wijkplaats is voor ‘'s Volks tuimel-gunst’, voor de ‘oorlogs toorts’, voor het recht (!), de veinzerij en de afgunst van de stad, vooral als men zich als Van Wouw na het landwerk in de wijze boeken kan verdiepen en zich met zijn verzamelingen bezighoudt. Daarvoor zou een vorst kroon en purper opgeven.

1 Joachim Oudaan, *Poëzy*, Amsterdam 1712, deel II, blz. 141
2 ibidem blz. 144
3 Joachim Oudaan, *Gedichten, noit voor dezen in 't licht gezien*, Delft 1724, blz. 142

Huygens

Huygens' *Vitaulium. Hofwyck. Hofstede vanden Heere van Zuylichem onder Voorburgh*[1] verscheen in 1653 in Den Haag. De tekst dateert echter reeds van 1651.

Hofwyck is met zijn 2824 alexandrijnen een van onze grootste hofdichten, maar het is tevens zeker het belangrijkste. Hoewel het bijna veertig jaar na *Den Binckhorst* werd gedrukt, vindt men dit laatste werk door geen der latere hofdichters vermeld, maar Hofwyck blijven de auteurs met groot respect noemen, zolang het genre bestaat. Voor velen was het 't grote voorbeeld.

Het is mogelijk, dat het aanzien van Huygens, de secretaris der Oranjes, mede een factor in deze verering en navolging vormde, tot canonisering strekte van een door de volgelingen ook beoefend genre. Ongetwijfeld laat de lectuur van Hofwyck zelf echter ook een sterke indruk achter. Zo iets het bezingen van buitenplaatsen het nodige decorum kon verlenen, dan was het wel de wijze waarop Huygens dit, met alle middelen van een nergens verholen eruditie en in een slechts voor intelligenten en ontwikkelden toegankelijke stijl deed. Stellig heeft Huygens' werk direct (zoals in het geval van Westerbaen) en indirect (omdat ook door zijn toedoen het genre agio deed) voor een goed deel het zwellen van de stroom van hofdichten veroorzaakt.

Daarnaast vraag ik mij af, al is dit een onhistorische vraag, of deze werken wel ooit als een groep gezien zouden zijn, indien juist Hofwyck aan de rij van hofdichten had ontbroken.

Hofwyck is voldoende bekend om een gedetailleerde beschrijving overbodig te maken, zodat ik mij hier, meer nog dan elders, beperk tot het releveren van enkele voor het onderhavig onderzoek noodzakelijk lijkende aspecten.

Het gedicht is sterk autobiografisch en wij kunnen daardoor goed waarnemen, hoe sterk de liefde van de schrijver uitging naar het werk in de tuin en de planten en dieren die daar te vinden waren.

Het is duidelijk, dat het buitenleven hem vervulde. De aanleg, de ontginning en het onderhoud waren of zijn eigen werk, of hij nam er een actief aandeel in.

Zoals de naam van gedicht en buitenplaats aangeeft, ontvluchtte Huygens er de drukte van het hof en zijn dagelijks werk. Hij ontvluchtte ook de ‘stad’ en geeft dat aan in bewoordingen die sterk doen denken aan *Den Binckhorst* en reeksen van andere hofdichten:

1 De hier geciteerde teksten zijn ontleend aan Constantijn Huygens, *De gedichten,* uitgegeven door Dr. J.A. Worp, vierde deel, Groningen 1894

1499 ick bann den heelen Haegh,
Met all sijn achter-klapp, ick bann de vuyle plaegh
Van loose pleiterij, ick bann d'onstuymigheden
Van over-heerigh volck in ongeruste Steden,

Ook de gevaren van de zeevaart doen de landelijke rust goed tot haar recht komen (297 vv. en 382 vv.). Huygens kiest liever een zee van groene bladeren.

De rust, die Huygens vindt, is er overigens niet een van niets doen, want, zoals gezegd, houdt hij zich zelf intensief met het werk in de tuin bezig. Bovendien ontvangt hij vele gasten; het element van de vriendschap, het verkeer met bekenden met wie men over allerlei onderwerpen van gedachten kan wisselen, is ook in dit hofdicht zeer belangrijk.

De rust leidt tot bespiegelingen, tot het trekken van lessen uit een confrontatie met de natuur. Huygens verstaat de kunst om

1479 Uyt dingetjens van niet, uyt ongeachte stoff
Te suygen 's schepsels nutt, te tuygen 's Scheppers lof;

De schepping is voor Huygens een openbaring Gods, een boek, dat duidelijk te lezen is voor wie ogen heeft om te zien, en als zodanig stelt hij de natuur op één lijn met de bijbel. Hij spreekt dan ook (1524) van ‘Gods een en ander Boeck’, daarmede bijbel en natuur bedoelend. Duidelijk spreken voor zijn inzicht vs. 1597 vv.:

Dit 's uyt het Boeck gepraett dat God heeft willen sparen
Tot onser zielen licht, van doe wy niet en waren.
Het ander light'er by: het Boeck van alle dingh,
Van alles dat hy eens in 't groote Rond beving,
Het wonderlicke Boeck van sijn' sess wercke-dagen.
Wat seght ghy, Wandelaer? indien 't u kan behagen,
Wy gaen van blad tot blad, van daer de Sonn begint
Tot daer Sy slapen gaet en laet de wereld blind:
Wy weten wonderen uyt dit Boeck te vertellen:

en 1677 vv.:

dit Boeck, dit Boeck der Boecken,
Is soo voll ondersoecks, soo voll van soete hoecken,
Als Hofwyck bladeren aen Boom en kruyden telt:

De natuur helpt Huygens op deze wijze bedacht te blijven op zijn geestelijk heil, en laat hem in geregelde bespiegeling zich bezinnen en zijn houding bepalen tegenover zichzelf, tegenover de wereld en ook ten opzichte van God. Hij is bij dit alles een typisch vertegenwoordiger van onze 17deeeuwse maatschappij, bedachtzaam de gulden middenmaat kiezend en telkens oppassend zich niet te verliezen buiten de palen, die hij zelf geplaatst heeft.

Het buitenleven wordt door Huygens verheerlijkt, maar hij stelt voorop, dat men geen afstand moet doen van kunst, wetenschap en letteren; het boek vergezelt hem steeds:[1]

295 Siet my daer sorgeloos van d'een' en d'ander hoeck
Vertreden mijn gepeins, of oock een beter Boeck,
Eens wijsen mans gepeins,

Zo ook b.v. vers 2805 vv.:

Verveelt u 't uytsien, keert; met insien sal ick 't soeten,
En doen u in een' Cass van Boeren-boeckjens wroeten,
Van Boecken uyt de Stadt, van wijsheid in 't Latyn,
Of in sijn Moeder, Grieksch, of, dat nu Talen zijn,
Parijs-werck, en niew Roomsch, of inde ronde lett'ren
Van 't prachtighe Madridsch, of in het Engelsch quett'ren,
De Tael van alle Tael, die nergens t'huys en hoort,
En allom boortigh is; of die m'in Holland hoort;

Er is aan Huygens' opvatting van de natuur nog een aspect dat sterk de aandacht trekt, nl. de waardering van het materieel genot, dat God de mens door de natuur verschaft, een gevoel, dat zelden uit zijn gedachten was. Typisch komt dit bijvoorbeeld om de hoek, als hij zijn prachtige eiken beschouwt:

153 Den tammen lust voldoen vier wonderlicke dreven
Van Eicken saegbaer hout,

Het idyllische en het commerciële gaan op een merkwaardige wijze hand in hand!

Een motief dat in verscheidene hofdichten voorkomt, is een episode waarin de dichter als in een droom aan de aarde ontstijgt (1293).

1 Enige indruk van Huygens' bronnen kan men krijgen door te raadplegen de *Catalogus der bibliotheek van Constantyn Huygens verkocht op de Groote Zaal van het Hof te 's-Gravenhage 1688 - opnieuw uitgegeven naar het eenig overgebleven exemplaar*, 's-Gravenhage 1903. Uit deze catalogus, die slechts een gedeelte van Huygens' boekenbezit omvatte, noteerde ik de volgende auteurs, die ik in het verband van deze studie behandelde: Alberti, Lipsius, Erasmus, Petrarca, Vergilius, Houwaert (Lusthof der Maeghden), Spieghel (Hertspieghel), Cato, Varro, Palladius, Cowley, Théophile en Fagiano (een verhandeling over Marino's Adone).

Jacob Westerbaen

Jacob Westerbaen schreef, naar hij onder zijn werk meedeelt in 1653, *Arctöa Tempe. Ockenburgh*.[1] Met een omvang van tussen de vier- en vijfduizend versregels is dit een van de omvangrijkste hofdichten uit onze litteratuur. Voor het voortbestaan van het genre was het tevens van gewicht; het gros der latere hofdichters beroept zich na Huygens op Westerbaen, waar het erom gaat hun onderwerp aanzien te verlenen.

Westerbaen zelf - en dit steekt hij niet onder stoelen of banken - is bijzonder sterk geïnspireerd door Huygens' *Hofwyck*. Huygens' invloed vindt men in vele details terug. Dit is te minder verwonderlijk, daar de beide auteurs een nauwe vriendschappelijke relatie onderhielden, die leidde tot bezoeken en een uitwisseling van brieven en gedichten. Zij lieten elkaar hun verzen lezen en zonden over en weer ook de materiële voortbrengselen van hun bezittingen. Westerbaen was bijzonder geïnteresseerd in het wel en wee van Hofwyck en heeft dan ook verscheidene gedichtjes geschreven naar aanleiding van gebeurtenissen daar.

Als Huygens neemt Westerbaen ons mee naar alles wat er op en om zijn buitenplaats is te zien, ondertussen uitweidend over de meest onderscheiden onderwerpen. Zo veroordeelt hij het onrecht dat aan Van Oldenbarnevelt werd aangedaan en verhaalt hij b.v. de legende van de gravin van Hennenberg. Talrijke, meest in een enkele regel kernachtig geformuleerde uitspraken knoopt hij aan zijn beschouwingen vast:

blz. 78	Neuswysheyd vint altijd het geen sy wil bevechten,
blz. 82	De smaeck is haest verby van 't geen men haestigh slickt.
blz. 91	De blixem sal syn werck op hooge bergen vinden

Vaak doet hij aan Cats denken met zijn raadgevingen: een moeder moet zo verstandig zijn geen tweede kind te wensen voordat het eerste uit de quaen is. Het meisje mag niet al te lang aarzelen met een jawoord, omdat te dure waar nu eenmaal op de markt blijft liggen.

Over het algemeen beperkt de bespiegeling van Westerbaen zich tot een zekere levenswijsheid; de waarden van het geloof staan niet in die mate als bij Cats en Huygens het geval is in het centrum van de belangstelling. Maar ook Westerbaen ziet de natuur als een openbaring Gods. Deze overtuiging wordt versterkt door de nieuwe perspectieven, die het vergrootglas biedt (blz. 170):

1 Achterin bijgebonden bij Jacob Westerbaen, *Gedichten deel I*, 's-Gravenhage 1672

Hij toont my meerder kunst van Gods vermogen' hant
In 't maecksel van een mugh als van den Olifant;
Hy brengt my tot de proef door het vergrootend glaesje,
Waer door ick in het stof en 't mytren van myn kaesje
Kan sien een Regiment van duysend koppen gaen,
Die ick op 't puntje van een brood-mes had gelaen,
Ick sie dat nietigh Yet met vol-gemaeckte leden,
Met hooft, met hoorenen, met drie paer voeten treden;

En (blz. 173):

Siet hoe de Schepper sich toont in so kleyne saecken;
Hoe dat hy 't uyltje kleedt in 't goud' en silvre laecken,

En

So heeft in alle dingh God syne kracht gevest,
Die ons syn glory toont selfs in het mieren nest.

Voor een groot deel is Westerbaens blik op de natuur gericht door een direct materialisme. Als hij aan de Beek komt, vertelt hij van de smakelijke vissen en geldt zijn eerste gedachte een pan met gewelde boter. Duidelijker spreekt het nog als hij door het duin is gewandeld en op het strand voor de zee staat. Hij ziet de zee amper, maar wel de strandplassen, waar weer vissen te verschalken zijn. Het is dezelfde mentaliteit die we bij zijn voorgangershofdichters tegenkwamen, en die eigenlijk tot aan de Romantiek als zo vanzelfsprekend wordt aanvaard, dat het bij niemand opkomt zich ervoor te generen. Tussen een dichter als deze, die (vele) alexandrijnen gebruikt om smakelijk uit te halen over de grote wortels, de asperges en de roomse bonen, waar hij in alle eerlijkheid trots op is, en de 20ste-eeuwse lezer gaapt een wel diepe kloof.

Westerbaen acht het leven van gulden middelmaat op het land veiliger dan dat van een koning op zijn hoge troon (blz. 90, 91, 122 en elders). Op het land behoeft men geen rattenkruit te vrezen (100). De zeevaart levert hem beelden van gevaar (blz. 91, 99).

In het tuinwerk, speciaal het enten, heeft Westerbaen zijn plezier (126). Geen wonder, zegt hij, dat vele groten der aarde zich op hoven terugtrokken: Cyrus, François le Grand, die ook al fruitbomen entte, en Karel V. In Ockenburgh komen telkens de seizoenen ter sprake, maar Westerbaen behandelt ze toch ook nog apart in volgorde, waarbij allerlei bezigheden als hengelen en jagen hun behandeling krijgen.

Tegen het eind van het werk wordt verhaald, wat Westerbaen zoal placht te lezen. Ook in Ockenburgh is het ideaal tweeledig: het buitenleven met de boeken.

Jacob Cats

Cats schreef geen afzonderlijk hofdicht, doch van zijn in 1656 verschenen *Ouderdom, buyten-leven en hof-gedachten, op Sorghvliet*,[1] dat zoals de titel aangeeft gedeeltelijk gewijd is aan de ouderdom en voor een ander deel aan het buitenleven, is het tweede deel 'behelsende een beschrijvingh van het buyten-leven' als hofdicht aan te merken.

Cats plaatst de landbouw op een hoog voetstuk: God zelf schiep de eerste hof. Beroemde mannen van vroeger en nu, geleerden en keizers onder hen, begrepen dat het leven op een boerenhoeve het beste is voor de mens. Met de Cats eigen uitvoerigheid krijgen wij een opsomming van beroemdheden, waaronder Cato, Diocletianus, Cincinnatus, Lucullus, Sulla, Seneca, Karel V en De Busbecq. Ook bijbelse figuren worden aangevoerd om te bewijzen dat de landbouw van eminent belang is: Moses, Abraham, Isaak, etc. en de dichter vervolgt:[2]

> Wat segh ick? Christus selfs, Gods beelt, en eygen wesen,
> Heeft 't landt en landt-bedrijf gedurigh hoogh gepresen.

welke stelling breedvoerig wordt uitgewerkt. Hoe hoog de waardering van de landbouw is gestegen, drukt Cats uit als volgt:[3]

> De Lantbouw is geklommen,
> Tot in den hooghsten top, de ploegh bestaet te rommen,
> En trost de boecken selfs,

Toch zou Jacob Cats zeker zijn boeken niet kwijt willen op Sorghvliet, want juist de combinatie van landbouw en boeken is het die het leven buiten zo begeerlijk maakt:[4]

> Het is van oudts gemerckt, dat veel geleerde luyden,
> Vernamen soet vermaeck ontrent de groene kruyden,
> Een boeck-kas op een Hoef, dat is een lustigh dingh,
> Geen peerel voeght so wel oock in een gouden ringh.
> Nu door het velt te gaen, dan weder in de boecken,
> Den aert van alle dingh te mogen ondersoecken,
> En Godt daer in te sien,

Uit de verzen, waarin Cats van Sorghvliet vertelt, valt overigens duidelijk te lezen, dat hijzelf een ruime kennis van litteratuur en geschiedenis bezat.

1 Geciteerd is uit de Amsterdamse editie van 1656
2 t.a.p. blz. 43
3 t.a.p. blz. 44
4 t.a.p. blz. 38

Met kennelijk genoegen babbelt de dichter over zijn buiten, dat hij - en hij is er trots op - zelf in de schrale duingronden heeft aangelegd, tot verwondering van velen. Aan de werkzaamheden, het enten, snoeien en vele andere dingen, nam hij actief deel. Het ontginnen en bebossen is maatschappelijk een goed werk, en voor lichaam en geest van de ondernemer is het bijzonder heilzaam, vindt hij. Het moes, dat hij zelf kweekte, de vruchten van de eigen boomgaard en de visjes die de kok in de beek bewaart, smaken Cats dubbel goed, omdat dit alles in het eigen 'bedrijf' wordt voortgebracht. Deze voortbrengselen beschouwt Cats als goede gaven van God, waarvoor hij bijzonder dankbaar is en zij zijn hem een aanleiding te preken, dat men er een goed gebruik van moet maken. Cats' religieus gevoel is het overheersend element in zijn hofdicht. Telkens, op de wandeling stichtelijke boeken lezend, of opmerkzaam de schelpen aan zijn grot, de bladeren aan de bomen, de bloemen in het gras, de bijen (die hij bijzonder uitvoerig behandelt) en de andere dieren aandachtig gadeslaand, wijst hij op de wonderen der schepping, waarin God zichzelf demonstreert. Alle verschijnselen kunnen aanleiding zijn tot het trekken van een nuttige les.

Deze emblematische wijze van zien, het waarnemen van alles in de natuur, in de eerste plaats van de schijnbaar onbelangrijke, kleine dingen, en het onmiddellijk verbinden daaraan van een gedachte op het gebied van geloof of moraal, is hetgeen waar alles om draait in de *Hof-gedachten, dat is, invallen by gelegentheyt, oft op 't gesichte van boornen, planten, bloemen, kruyden, en diergelijcke aerdt-gewassen, verweckt, in 't buyten-leven, van den schrijver, op Sorgh-vliet* (1655).[1] Het is een verzameling van veertig gedichten van verschillende lengte en ook van verschillende versvorm over uiteenlopende onderwerpen: een druiventros, een huisjesslak, rijp en onrijp fruit, een vinkentouw, ploegen, mesten, spitten, een vijgeboom en zo meer.

Allerlei details over Sorghvliet deelt Cats nog mee in *Tachtig jarig leven, en huyshouding, Of kort begryp van het buyten leven op Zorg vlied* (1684).[2]

De dichter zegt, dat het leven buiten begeerlijker is dan dat van een koning. Bijzonder belangrijk wordt het als men bedenkt, dat God ons twee boeken heeft geschonken, de bijbel en de natuur. Uit het eerste kan men Zijn wil leren kennen en uit het tweede Zijn macht. Elke boom en ieder plantje, hoe klein ook, heeft ons iets te zeggen.

Cats geniet van de ongekochte spijs en zet deze ook gaarne aan zijn gasten voor. De maaltijd is van groot belang, maar de dichter zal aan tafel toch ook niet licht vergeten uit een of ander boek voor te lezen. Hij werkt zich in de tuin in het zweet; vooral het enten heeft zijn belangstelling. Wie zo op het veld leeft kan zich terug wanen in de oudtestamentische tijden van Isaak en Jakob.

1 Amsterdam 1655
2 Amsterdam 1684

Jacobus Wallius

Jacques van de Walle was een jezuïet, die blijk gaf het landleven hoog te waarderen. Hij schreef onder meer enkele *Paraphrases Horatianae*, waaronder één op de tweede Epode. Het interessantst is een uitbreiding van dezelfde epode tot een gedicht van ruim 200 verzen, dat in betrekking wordt gebracht tot een buiten onder Brussel, hoewel het niet tot een werkelijke beschrijving van het buiten komt. De titel geeft een voldoende duidelijke suggestie van de inhoud: *Rusticae vitae laudes. Petro van de Walle, parenti suo Tenedii Domino, procùl ab ambitu et curis in Molebecano suo sibi et secum viventi* (1656).[1]

Jan Vos

Jan Vos is de auteur van *Kommerrust, hofstede van den Eed. Heer Mr. Jan Uitenboogaardt* (z.j.),[2] een gedicht van een 900 verzen dat veel van de kenmerken van de eerder behandelde grote hofdichten vertoont.

Ook hier de tegenstelling tussen het gelukkig en eenvoudig leven op het land en de verdorvenheid van de stad: ‘De rol der Boosheidt ziet men meest in steeden speelen’ (blz. 211). Cato verliet al de stad om het deugdzame leven op het land te gaan leiden.

Van de koninklijke hoven valt geen goed te zeggen: ‘De goude kroon is niet dan met gevaar te draagen’, ‘Nooit zit men zeekerder dan op een troon van gras’, ‘Men woont veel veiliger in riet' dan marmredaaken’ (blz. 236) en ‘Het bloeient veldtpriëel verdooft de goude zaal’ (blz. 211).

Ook bij Vos wordt aangegeven, dat men in het buitenleven nog iets meer moet zoeken dan alleen maar het werk van de boer. Hij stelt het zo (blz. 212), dat Pallas uit erkentelijkheid voor de studie-ijver van Uitenboogaardt zelf dit buiten heeft geschapen. De aanleg van de plaats wordt uitvoerig beschreven en geeft aanleiding tot het etaleren van veel mythologische kennis. Daarbij grijpt de dichter ook terug op de beschrijving van de tuin van Alcinous in boek η van de Odyssee.

Van de behuizing wordt niets anders verteld dan dat er een kostbare collectie schilderijen te bewonderen valt.

Door het gehele gedicht verspreid staan regels met een moraliserende strekking, b.v.:

blz. 223	Een liefelijk vertoog verdooft afgrijslijkheeden.
blz. 226	Wie dat zich vry bevindt gedoogt geen nauwe paaien.
blz. 226	Wie vroeg gewapent is wordt zelden overvallen.

1 Jacobus Wallius e Societate Jesu, *Poematum libri novem*, Antverpia 1656, blz. 163
2 Jan Vos, *Alle de gedichten*, Amsterdam 1726, blz. 209 vv.

blz. 227	Wie dat zijn starker tart verliest in 't endt zijn eer.
blz. 228	Wie vorst wil blijven moet zijn onderdaan bepaalen.
blz. 229	Wie goedt zal zijn voor goên, moet quaadt zijn voor de quaan.

De wijze lessen van Jan Vos worden niet aan de beschouwing van planten of dieren ontleend, maar door zijn allegorische personen gespuid en door de dichter zelf naar aanleiding van een schilderij of in een verslag van een gebeurtenis gegeven. De christelijke natuurbeschouwing van Van Borsselen, Hondius, Huygens en Cats valt bij Vos niet te signaleren, zomin in de aard van zijn, algemene, levenswijsheden als in de punten die hem aanleiding geven deze te berde te brengen. Misschien is het katholieke geloof van Vos oorzaak van deze afwijking. Opvallend is, dat zijn lessen telkens de lengte hebben van precies één versregel, die steeds begint met een onbepaald lidwoord of een onbepaald voornaamwoord.

Naast Kommerrust heeft Jan Vos ook enkele andere buitens bezongen. Het ligt wel voor de hand, dat daarbij Goudestein, de bezitting van Joan Huidekooper, Vos' voornaamste beschermer, niet werd vergeten. Toch inspireerde Goudestein Vos niet tot een groot gedicht. *Aan de heerlykheidt van den Heer Joan Huidekooper*[1] is een echt gelegenheidsgedicht, waarin wel enkele vaste thema's van het hofdicht, zoals de afkeer van de zeevaart en van het gewoel van de stad, de vermelding van klassieke hoven, de binding van cultuur en buitenleven zijn verwerkt. Daarnaast werden enkele andere gedichten gemaakt op de grot van Goudestein, op de bron, de diergaarde en de nachtegaal. Zeer beknopt in omvang en beperkt van inhoud, echte gelegenheidsverzen ook, zijn *Aan Overveen in de Rondehoep*, *hofstee van d' E. Heer J. Boukart*,[2] dat vooral uit laat komen, dat Boukart zelf dichter is, en *Aan Pynenburg*, *hofsteê van de E. Heer en Jakobsvz. Hinloopen... en Jan Jakobsz. Hinloopen*.[3]

Koenerding

Jan Koenerdings *Landt-levens-lof*, opgedragen aan Jufvrouw Petronelle Kats (1658)[4] is een gedicht van 264 regels, dat veel van de gewone trekken van het hofdicht vertoont, zoals enkele citaten duidelijk maken:

> [+]Beleefde Iuffer, die om rustiglijck te leven,
> U hebt van al't gewoel op 't eensaem landt begeven, [+]blz. 1
> En leeft vermaklijck in uw onbemuyrde slot.
> Tot ruste van uw ziel en dienste van uw Godt:

1 t.a.p. blz. 474
2 t.a.p. blz. 492
3 t.a.p. blz. 506
4 J.K., *Landt-levens-lof, aen Jofvrouw Petronelle Kats* Amsterdam 1658

+Men moet doemen,
Het leven van die geen diens wandelingh met lust, +blz. 4
In woelen en met moeyt in steden wert geblust:
Daer pragt en moedigheyt en baet-sugt samen paren,
Daer 't even eens is als men slegts kan schat vergaren,

In de lente:

+Dan bloeyt den schralen boom, van abricoos en pers,
Van pruym, van alebes, van krieck, van bollekers, +blz. 4
Van applen, van moerel, van moerbey, queen en peeren,
Uyt welckers, elcken knop, men kan Gods wondren leeren,
En sijne mogentheyt bekennen wijl dit tal,
Des winters heeft gestaen, als doot, en nu weer al
Gelijckelijck leeft en draegt:...

+De Hof-vloer is vol stuwt, met sperges en salaet,
Met biete en met latuw, met edele spenaet, +blz. 5
Komkommers, en ajuyn, en sadige pepoenen,
Gesonde kerrevel met sappige meloenen,
En hondert dingen meer, al dienstig voor de maeg,

+Den gansche Hof is vol door reuck van angelieren,
Lavendel, mirt en thijm, die tuyn en bedden cieren, +blz. 5
Om poot met groene palm, en maegde-palm daer by,

Aan de zonnebloem, die de hele dag met de zon meedraait, valt te leren, dat men zijn God en Heer te voet moet vallen. De lelie

+...verbeelt met hare wittigheyt,
En onbemorste blaen de kuysche suyverheyt: +blz. 6
De minste vleck en klad kan hare glans verduysteren.
Soo komt de suyverheyd en kuysheyd me t'ontluysteren,
Als maer een geyle handt het waerdigh Maeght-juweel
Door dertle driften raeckt haer teere gront en steel,

De ‘goddelijkheid’ openbaart zich in de afwisseling van gevlekte en gespikkelde tulpen. Ook ziet men aan de tulp de broosheid van het leven gedemonstreerd en aan de bol, die onder de aarde een verrijzenis inhoudt, het Laatste Oordeel.

Over het huis wordt in alle toonaarden gezwegen.

Van Nyenborch

Terloops wil ik Van Nyenborchs *Hof-stede* (1659)[1] noemen. Hofdichten uit de noordoostelijke gewesten van de Republiek zijn zeer schaars en bij mijn weten is dit het enige hofdicht van Groningse herkomst. De benaming hofdicht mag men overigens niet zonder meer op dit werk toepassen, want hoewel men ook hier de bekende figuraties wel tegenkomt, zijn opzet en compositie toch wel heel anders dan van het gewone hofdicht. *Hof-stede* is een cyclus van zeer los met elkaar samenhangende stukken en stukjes, soms niet meer dan losse spreuken, in proza en verschillende poëtische vormen geschreven naar aanleiding van losse invallen, bezoeken aan de stad, gebeurtenissen op of om de bezitting. Er zijn onderwerpen bij, die wel eens in een ver te zoeken verband staan tot het buiten, zoals beschouwingen over Karel V en Alexander de Grote. Dergelijke vergezochte historische interpolaties treffen we overigens ook bij Westerbaen, Hondius, Van der Pot en andere hofdichters aan, doch bij hen is het verband door de gesloten compositie van het hofdicht altijd nog aanwijsbaar, anders dan bij Van Nyenborch.

Vondel

In het omvangrijke werk van Vondel is, buiten de beide vertalingen die hij van de *Georgica* gaf, weinig te vinden, dat in het kader van een verhandeling over het hofdicht gereleveerd moet worden. Men mag echter wijzen op een vermoedelijk van 1658 daterend gedichtje van een goede 80 verzen, getitelp *Danckoffer aen den Heer Joan Six*, *voor zyn ooft en wiltbraet my uit zyne hofstede toegezonden*.[2] Vondel bezingt hier het huwelijk van Six en diens buitenleven, waarbij hij vooral zijn geletterdheid prijst. Het maakt de indruk, dat Vondel op Six' buiten Elsbroek wel bekend was.

In 1659 werd Vondels *Lantgezang ter bruilofte van den E. Heere Reinier van Estvelt*, *en de E. Jongkvrouwe*, *Rebecka Bruining*[3] gepubliceerd, waarin andermaal de vreugden van het landleven, ditmaal op Vlierbeeck, werden geschilderd.

Volledigheidshalve noem ik nog de *Beeckzang* (1626/27?)[4] op de beek van Laurens J. Baeck geschreven, waaraan ook Van Baerle een gedichtje wijdde en waarop Vondel later nog een tweede gedicht, *Aan de Beeck*,[5] schreef. Het is een beknopt gedichtje, in een elegante stijl geschreven met veel verkleiningsuitgangen. Doch in de aanduiding van de genoegens van de tafel, de jacht, de moestuin, de veeteelt e.d. is nog juist het programma van het hofdicht herkenbaar.

1 J. van Nyenborch, *Hof-stede*. *M. desselfs andere bedenckingen*, *gedichten en historien*. Groningen 1659
2 Vondel, De werken, ed. Sterck c.s. VIII, Amsterdam 1935, blz. 698
3 t.a.p. VIII blz. 760
4 t.a.p. II blz. 816
5 t.a.p. III blz. 388

In de trits *De gestuite minnegodt. Op de hofstede van de Hinlopens buiten Naerden* (1660?),[1] *Wiltzangk. Op de zelve hofstede*[2] en *De getrouwe haeghdis. Op de zelve hofstede*[3] is bijzonder weinig te herkennen van dat wat de hofdichten typeert.

Een misschien duidelijker toepassing van de georgische elementen dan in de genoemde gedichtjes is aan te wijzen, vindt men in de *Vermaeckelijcke inleydinghe tot de vorstelijcke warande der onvernuftighe dieren* (1617).[4] De zeer beknopte beschrijving van een lusthof die Vondel in dit gedicht geeft, dient slechts tot introductie van het eigenlijke werk, zoals de beschrijvingen van Houwaert en Spieghel een inleiding vormden en een milieu schiepen.

Vondel voert zijn lezers langs een doolhof, toont ze een prieeltje met een beeld van Lucretia, waar wijn voor de gasten uit spuit, leidt hen door een bloemhof en vervolgens op een lage toren met zeven transen, die uit een eikeboom is gegroeid. Van daar uit kan men een wonderlijk panorama, de warande der dieren, gadeslaan. In de Vondel-editie van Van Lennep-Unger wordt in een voetnoot gesuggereerd, dat Vondel Meerhuizen, Spieghels buiten aan de Amstel, voor ogen heeft gehad.[5] Ook Te Winkel heeft zich afgevraagd, welke tuin Vondel op het oog gehad kon hebben.[6] Spieghels tuinbeschrijving in de Hertspieghel was drie jaren vóór de Warande der Dieren, in 1614, verschenen en het is zeker niet onmogelijk, dat deze voor Vondel een uitgangspunt vormde. Het torentje in de boom is een opvallend punt van overeenkomst. Aan de andere kant evenwel kwam een torentje in een boom niet alleen bij Spieghel voor. Men vergelijke de gravure van Johan Sadeler naar een werk van Hans Bol, waar een dergelijke constructie is afgebeeld.[7] De allegorie in de transen van de toren en de eikeboom is te zeer afgerond, de wijn-spuitende Lucretia te onwaarschijnlijk om echt te zijn, maar bovenal geven Vondels eigen woorden, na het bezoek van de bloemhof en vóór de bestijging van de toren, m.i. voldoende duidelijk aan, dat de hele tuin een - niet ongebruikelijk - litterair motief is, dat niet per se een afspiegeling van een bepaalde werkelijkheid behoeft te zijn:

> Maer laet ons om wat nieus te droomen zijn bereyt,
> Vermits 't vermaeck ghevoed word door verscheydenheyd.

1 t.a.p. IX blz. 277
2 t.a.p. IX blz. 279
3 t.a.p. IX blz. 280
4 t.a.p. I blz. 506
5 het deel 1617, blz. 11
6 in *Vereeniging het Vondel Museum*, *vijfde verslag 1910-1911*, Amsterdam 1912
7 Anna G. Bienfait, *Oude Hollandsche tuinen*, *Platen*, 's-Gravenhage z.j., blz. 20

Van Someren

Ook J. van Someren, wiens *Uyt-spanning der vernuften* in 1660 te Nijmegen het licht zag, dient in de rij van hofdichters te worden opgenomen. Het eerste gedicht in zijn Uyt-spanning dat hier vermeld moet worden is de *Wandelingh van Nymegen op Ubbergen*.[1] Hierin volgen we de dichter op zijn wandeling uit de stad naar het buiten van Nicolaes Vygh, Heer van Ubbergen, die burgemeester van Nijmegen was. De schrijver, die zelf gewoond heeft en opgegroeid is op een buiten Groepesteyn in de buurt van Dordrecht, voelt na zijn aanstelling tot pensionaris van Nijmegen heimwee naar zijn eigen bezit, maar hij kan zich troosten met de natuur van Nijmegens omgeving.

Bij des dichters wandeling heuvel op, heuvel af, beluisteren we met hem een minnend boerenpaar. Het gadeslaan en beluisteren van de eenvoudige lieden uit de streek is een onderwerp, dat in vrij veel hofdichten voorkomt, o.a. bij Van Borsselen en Huygens. Bij de tuin aangekomen, ziet Van Someren Ubbergens heer zitten vissen: post zo groot als vorens, om van de karpers maar te zwijgen. Dat hengelen is aanleiding tot het geven van een zedeles: als men oplet hoe men de vissen met het brood bedriegt, beseft men ook, hoe schone schijn in het algemeen verleidt.

Over de tuinaanleg horen we niet veel. Er zijn drie hoven boven elkaar, met een kunstmatige watertoevoer. We vernemen, dat men er kersen, abrikozen, perziken en peren kan vinden, die nu, in het voorjaar, alleen nog maar een lust voor het oog zijn. Ook vertelt de dichter ons, dat de oude bomen steeds door nieuwe worden vervangen en spreekt hij van de jacht op hazen en konijnen, maar daarbij blijft het wat de beschrijving aangaat vrijwel.

Op een uitzichtpunt is er nog een huisje, waar we de heer van Ubbergen horen zeggen (blz. 254):

> hier spreeck ick met de reden,
> En dickwils met myn God, wanneer het vleesch en bloet
> Wil wycken, en myn geest syn vlercken open doet.

Een klein hofdicht in dezelfde bundel is *In-leydingh op Neder-Hoven*.[2] Het is een gedicht van slechts drie pagina's, waar weinig over valt op te merken.

Ten slotte is er ook nog een gedicht op het eigen bezit, *Groepesteyn*,[3] dat Van Someren zoals gezegd in Nijmegen erg miste en dat hij niet ontrouw wilde worden. Zijn vader had het vóór hem bezeten en hij zal het weer aan zijn nakomelingen nalaten. De beschrijving is ook in dit gedicht niet gedetail-

1 t.a.p. blz. 241
2 t.a.p. blz. 262
3 t.a.p. blz. 272

leerd, want een werk zoals Huygens dat schreef acht Van Someren voor zijn pen een te zware taak.

Tot slot valt uit deze bundel nog een vertaling van het *Beatus ille* te vermelden.[1]

Van Somerens tuinbeschrijvingen werden later meermalen aangehaald door Arkstée in *Nymegen*, *de oude hoofdstad der Batavieren* (1738).[2] In dit werk wordt, vooral tegen het eind van boek II, een groot aantal buitenplaatsen genoemd. Heel in het kort geeft de schrijver telkens een paar bijzonderheden, zoals de vermelding van waterwerken, van de jacht of van een oranjerie met de citrus die tegelijkertijd bloeit en vruchten draagt.

Everhart Meyster

Constantijn Huygens maakte in 1669 een uitstapje langs een aantal buitenplaatsen en gaf een kort verslag van zijn reisje in *Uijtwandeling vanden... augusti tot... septemb. 1669*.[3]

Van zijn bezoek aan Amersfoort zegt hij (vs. 96):

> In Sté geluckte mij het Meesterlick ontmoeten
> Van die aen Nimmerdorr zijn meesterstuck gewrocht
> En Doolombergh in 'tsand aen 't groeijen heeft gebrocht,
> En mij door dorr en groen den Dagh gekortt met praten.

Het is jammer, dat Huygens niet wat uitvoeriger verhaald heeft van zijn gesprek met zijn gastheer Everhart Meyster, want deze heeft niet alleen twee hofdichten geschreven, maar hij stileerde deze ook bijzonder ingenieus, op een wijze die soms sterk aan het werk van Huygens doet denken.

Meysters hofdichten zijn op sommige plaatsen zelfs zo ingenieus geworden, dat ze wel eens amper te begrijpen zijn. Meyster was ook overigens een ongewone figuur. In Utrecht had hij een wonderlijk gebouwd huis, dat ‘De Krakeling’ heette; het verhaal hoe hij de Amersfoortse kei binnen de stad liet brengen, heeft hem een bepaalde reputatie bezorgd en ook zijn plan om van Utrecht een zeehaven te maken en zodoende de macht van Amsterdam te knakken is zeker niet gewoon. Zijn katholieke geloofsovertuiging gaf hem al een uitzonderlijke plaats in de samenleving van de Republiek.

In 1667 zag van hem te Utrecht het licht *Nimmer-dor berymt*, waarvan de titelpagina zegt, dat het is geschreven ‘Op den Trant, *'t Is Nimmerdor rontsom*, *van boven en ter zijden*. Doorgaens soo wel, als ondoorgaens, met het woord *ter ziden*, of *ter zijen*, niet ongerijmt te lesen; geen Rijm-woord tweemaels oyt berijmt zijnde.’ Meyster presteerde het werkelijk een gedicht te

1 t.a.p. blz. 276
2 H.K. Arkstée, *Nymegen*, *de oude hoofdstad der Batavieren*, in digtmaat beschreven, 's-Gravenhage 1738
3 Worp VII, blz. 289

schrijven waarvan elke vierde regel luidde ‘'t Is Nimmerdor rontsom, van boven en ter zijden’ en waarin het rijm met dezelfde rijmklank enkele honderden malen varieerde. Het zal wel de trots op zijn prestatie zijn geweest, die hem ingaf, achter het gedicht nog een register van de rijmwoorden op te nemen. Vreemd is bij dit alles niet, dat het de dichter zelf wel eens te machtig werd blijkens zijn verzuchting (blz. 16), dat Nimmerdor is:

> Soo langh van my berijmt met soo veel *rijmerijen*,
> Dat ick 'er selver schier af walligh, en af swijm:
> Wie helpt my, Leser, ach! wie helpt my uyt mijn rijm?

Nimmerdor was beplant met uitsluitend eeuwig groene bomen, zodat Meyster met recht op zijn titelpagina als motto, Vergilius citerend, mocht schrijven *Hic Ver assiduum*, *atque alienis mensibus aestas*. Om in stijl met zijn onderwerp te blijven liet hij het gedicht in groene inkt drukken, doch de kleur veranderde in de loop der jaren tot bijna bruin. Het groen zat onze schrijver wel zeer hoog. Hij droeg zijn werk op in ‘Nimmerdors Groen-weelige Opdracht *Aen den Hoogh-Edelen gesprooten Heer*, Myn Heer Groen-Weegen van Sparrewouw’ met de aanhef ‘Groen-Edele’.

In deze opdracht noemt hij het werk van Huygens en Westerbaen en stelt hij, dat ook Vondel en Vos hun buiten wel hadden bezongen, als ze maar genoeg geld hadden gehad om er een aan te schaffen.

Een ‘Tot den Groen-Willigen Leser’ gaat het hofdicht vooraf en daarin vertelt Meyster van zijn ideaal, dat met hem vrijwel alle hofdichters belijden, om ‘mijn leegen tijd met meer als Landsche bezigheyd te versnipperen’. Dit is wederom de combinatie van buitenleven en cultuur.

Over het buiten zelf horen we niet zo bijster veel, behalve dat de dichter ons telkens weer op allerlei manieren vertelt, hoe groen het toch wel in alle jaargetijden is. In ieder geval is er een prieel waarin hij zit te schrijven, een boomgaard (altijd groen?) en een moestuin. In deze moestuin horen we een bekend thema (blz. 18):

> Vol hemelsche geneught, vol aerdsche *leckernijen*,
> Van binnen voor het oogh, van buyten voor de maegh,
> Geluckigh hy, die vrucht en vreughd te samen jaeght.
>
> ... vruchten voor de maegh te stooven, en te *siden*;
> Maer dat noch beter is, met sulck gesicht voor 't oogh,
> Dat hert en ziel geheel doet leyden naer om hoogh.

Met geene overdaed van ooftsche *snoeperijen*
Behangen, noch belaên, maer soo veel als mijn huys,
En vrienden is van noôn, tot buuren toe incluys,

We lezen, dat Meyster vogels voor de keuken vangt, bijen houdt en uit het zaad, dat hij zaait ‘thien dubb'le winst’ zonder woeker haalt (blz. 20). Het materiële genot van de natuur en de bovenzinnelijke waarde ervan zijn ook in Nimmerdor beide van belang.

Andere motieven, die we in de voorgangers van Nimmerdor evenzo aantroffen, zijn de lof van het landleven in tegenstelling tot het stadsleven, dat vol is van schelmerijen, suyperijen en onrecht. Op het land vindt men blijmoedige vrede, eenvoud en oprechtheid. Het land is (blz. 11)

vry van *pleyterijen*,
Daer d'Advocaet nae snackt, den Procureur op loert,
Om 't duyvelsche gewin, te goddeloos vervoert.

Meyster is op het land vrij van dwinghlands tyrannijen, van de ongerechtigheid der groten. Het is er veilig (blz. 18):

Een ander volght het dol gespuys van *Ruyterijen*,
Van 't Voet-volck nae den krijgh, met smert en ongeneught,
Ick min mijn Nimmerdor, dat hert en ziel verheught.

Ondanks zijn plan van Utrecht een zeehaven te maken, oordeelt Meyster in Nimmerdor slecht over de koopvaart (blz. 19):

Een soeter winst voor my, als geen der Boodmarijen
Den Koopman geven kan, ick swijgh hoe 't vlottigh hout
Hem meerder steets, als my het wassende benout.

Achter het hofdicht volgt een *Lof-sangh der Nimmerdorsche satyrs*, *pannisten*, *faunisten*, *napeen*, *dryaden*, *etc.* waarboven de eerste vier regels van Horatius' tweede Epode als motto zijn geplaatst. In *Sangh* en *Toe-sangh* wordt een parafrase en uitbreiding van deze epode gegeven.

Tot slot is afgedrukt *Amersfoortsche Hypolitus*, *met alle sijn jachtelingen*, *en jachts-gebaer*, *een half uer ontrent om Nimmerdor rontsom*, *ter jacht*: *aen-wijsende veel schoone genoeghlijcke plaetsen al-daer gelegen*.

Naast Nimmerdor bezat Meyster, eveneens in de buurt van Amersfoort, nog Dool-omberg met Doolinberg. Twee jaar na de beschrijving van Nim-

merdor verscheen *Des weerelds Dool-om-berg ont-doold op Dool-in-bergh*.[1] Het is een gedicht van circa 1500 verzen, waarvan echter slechts het eerste zesde gedeelte over zijn bezitting gaat, want het hoofddoel van de auteur was de dolingen in alle standen en beroepen aan de kaak te stellen. Hij keert zich tegen gierigaards, woekeraars, twistzoekers - vooral de christenen, die met andere christenen twisten tot gerief van de Turk -, tegen de ophitsende predikanten, courantiers, joffers die zich opmaken, dichters waaronder ook zichzelf en tientallen andere groepen. In het bijzonder moeten de advocaten het weer ontgelden (blz. 14):

> Ick swijgh van Procureurs, van twistigh' Advocaten,
> Die meermaals twist by twist op halen uyt de gaten
> Van schijn-gerechtigheyd, te zeer in haer gemoed
> Verduyveld en verdoold op 't ydel aardsche goed.
> Van dees geld-zughtighe, of diergelijcke quanten,
> Krielt s'werelds bergh ronsom zoo vol van alle kanten,
> Dat licht den nicker daaghs (zoo 't God toe laten wouw)
> Een Magazijn daar van op staap'len zouw.

Het werkje is opgedragen ‘Aen alle de Zackendraegers der Steeden en Leeden Stichts Utrecht’, dat is aan het overoude gilde der zondaars. In ‘Tot den Zuur-zienden Leser’ wordt de allerminst ijdele belofte gegeven, dat de zondaars er eens flink van langs krijgen.

In overeenstemming met de naam van de bezitting was het pièce de résistance een zeer uitgebreide Kretenzer doolhof. Ook verder was het buiten met zijn zeven heuvelen, zijn fonteinen, zijn piramiden en de koepel met het beeld van de ijdelheid opmerkelijk, doch de beschrijving is beknopt. Louter luxe en weelde was het bezit niet, verdedigt Meyster zich tegen mogelijke aantijgingen, want zijn berg (blz. 11)

> En is niet, dien gy meent, of licht te duur betaalt.
> Maar daar men leersaam yets tot stichtinge uythaalt,
> Tot stichtingh van de ziel, die niet magh gaan verloren,

De stichting, in Nimmerdor niet ontbrekend, is hier hoofdmotief. Het is dan ook niet vreemd, dat de inzet van het werk luidt:

> Wel aan mijn zang-Goddin, laat ons met hooger toonen
> Yet hoogers, als voor dees, al zingende vertoonen:

1 Utrecht 1699

In overeenstemming hiermee is, dat Nimmerdor een motto uit Vergilius draagt, zijn tweede werk echter een uit Augustinus.

Jan Zoet

Jan Zoet, van wie we een dergelijke beschrijving toch hadden mogen verwachten, heeft wat de hofdichten betreft verstek laten gaan. Het schijnt, dat hij zelf ook vond, dat een gedicht op een prinselijke hof op zijn weg lag, want hij verdedigt zich bijna in De *zaale van Oranje* (ca. 1669).[1] Hij betoogt daar, dat alles wat kan vergaan veilig gesteld kan worden op papier en vervolgt (blz. 179):

> Hier op zag *Konstantijn*, toen hy, met eed'le zwier,
> En een doorlugte pen, zijn Hofwijk heeft beschreeven,
> En denne- en beukeboom, ja! 't allerklainste dier,
> Dat, op de telgen zingt, eeuw uit, eeuw in, doet leeven.
> Dit was het doelwit mee daar d'eed'le *Katz*, naar schoot,
> Toen hy de Staatzorg, op zijn *Zorgvliet*, was ontvlooden.

en zo vervolgt hij met een ganse tirade over de vereeuwiging van buitenplaatsen, waarbij ook nog de naam Westerbaen valt.

De lezer krijgt de indruk, dat Zoet met een daarvoor heel gebruikelijke aanloop bezig is een hofdicht in te luiden. Dan onderbreekt de schrijver zichzelf (blz. 181):

> Hier geld geen boerekant, geen strooje bullebak.
> Geen praatje voor de vaak, geen tuinwet, vol gebooden.

Neen, zegt Zoet, het is niet genoeg over ‘Knyne of Haazejagt’ te schrijven, over tulpen of rozelaars, over druiven, wandelingen en het mallen met de vrijster, hij moet zingen van een vorstelijk bedrijf, het donderen van kartouwen.

Er zijn wel beschrijvingen in proza van de tuinen der prinsen overgeleverd, doch ook deze zijn zeer schaars. Hoewel dit buiten het bestek van mijn onderwerp gaat, vermeld ik terloops *De zinrijke gedachten toegepast op de vijf sinnen*, *van 's menschen verstaan* (1681)[2] door Jacob de Hennin, die over Westerbaen spreekt als ‘mijn geweezene goede bekende vrient’. Hij beschrijft in het eerste deel van zijn werk, dat het gezicht behandelt ‘De kleine Prince Thuin’ (Buiten-Hof) en de tuin van het paleis Noordeinde. De beschrijving doet wel denken aan de hofdichten, ook al door de toegepaste moralisatie,

1 an Zoet, Amsterdammer, *d'Uitsteekende digt-kunstige werken*, Amsterdam 1675, blz. 177
2 Amsterdam 1681

doch een opvallend verschil is toch direct al, dat aan de architectuur van de huizen en aan hun inrichting een zeer grote plaats wordt ingeruimd.

Antonides van der Goes

Hoewel J. Antonides van der Goes als zodanig nu niet bepaald een vooraanstaande positie innam, dient hij toch ook als hofdichter te worden genoemd.

Van 1672 dateert zijn gedichtje *Op Ymont*, *den lusthof van den Edelen Achtbaren Heere Joan Six*.[1] Dit 42-regelig gedichtje is niet meer dan een geboortedicht op een buitenplaats, want Ymont was in 1672 nog maar in aanleg en er was niet veel te zien.

Bossenburg. *Aen Mevrouw Lamsius*, *tot Vlissingen*,[2] een niet gedateerd gedicht, is ook zeer beperkt van omvang. Bespiegeling en materiële genoegens gaan hier hand in hand. De litteraire bezigheid wordt niet vergeten. Antonides zegt tot mevrouw Lamsius: (Gij)

> Ziet door de schaduw heen tot in het hart der dingen,
> Op Kartes spoor; of vint Uw grootste lekkerny,
> By beurte, in oeffening van Heldenpoëzy,
> Of overweegt met keur van godgeleerde blaêren,

Ten slotte is er van Antonides nog een beknopt hofdicht met zeer veel moralisering, *Geluk aen den Heere Hendrik Koning*, *met zijn hofstede in Akendam*,[3] dat geschreven is in 1674.

Rabus

Zomergroet aan xxxx toen ik hem op zijne hofstede bezocht door P. Rabus is een vrij elegant hofdicht je van 12 strofen van 6 verzen, dat niets van de hofstede vertelt (1678).[4] Ik noem het slechts pour l'acquit de ma conscience.

Elisabeth Koolaart

De naagelaatene gedichten van Elisabeth Koolaart geboren Hoofman werden eerst is 1774, te Haarlem, uitgegeven. Willem Kops, die in een ‘Aan den Leezer’ deze posthume verzen inleidt, deelt mede, dat de dichteres reeds in 1736 overleed. Zij was in 1664 geboren en trouwde met een vooraanstaand koopman, Pieter Koolaart, die te gronde ging door verkwisting, o.a. door de onkosten die hij maakte voor een grandioze ontvangst van Tsaar Peter.

1 J. Antonides vander Goes, *Alle de gedichten*, 6e dr. Amsterdam 1748, blz. 397
2 t.a.p. blz. 399
3 t.a.p. blz. 402
4 P. Rabus en D. van Hoogstraten, *Rijmoeffeningen*, Amsterdam 1678, blz. 91

In haar jeugd leefde Elisabeth Koolaart in vrij eenvoudige omstandigheden met haar ouders op een klein buitenplaatsje, Veenberg, onder Bloemendaal. Albrecht van Beieren zou er een lusthuis hebben gehad en de dichteres spreekt daarom gaarne van Aalbregtsberg. Zij vertelt van het leven daar in *Uitnoodiging aan myne gespeelen*, *dat ze my op Veenberg*, *in Aalbertsberg*, *komen bezoeken*.[1] Alles is er eenvoud en gulden middelmaat. Men vindt er kers, perzik, peer, pruim en abrikoos. Evenmin als in vrijwel elk ander hofdicht ontbreekt ook hier de catalogus, al is deze beknopt. De vruchten zijn zo schoon als ‘'t gouden ooft op Hespers boomen.’ Uitheemsigheden zal men op Veenberg tevergeefs zoeken, maar wel heeft het een vijver om in te hengelen, bonen uit de tuin en konijnen uit het duin, eieren, sla, boter en kaas. Men kan naar hartelust in de duinen wandelen.

Even wordt aandacht aan de kleine diertjes besteed, sprinkhaan en bij. Ook wordt wat over de omtrek verteld, Leiden, Alkmaar, Egmond en Haarlem met zijn blekerijen. Natuurlijk gaan we even terug in de geschiedenis, naar Vorst Albrecht. De dichteres stelt het leven op het land tegenover het rusteloos gewoel der steden.

Antoni Jansen

Antoni Jansen, de vader van Antonides van der Goes, schreef in enkele jaren tijds een zevental kleine hofdichten.[2]

Het eerste, *Nieuwejaarsgift*. *Op de hofsteede van Wynand Blaaupot*, *gelegen in Ankeveen*, is gedateerd ‘Amsterdam den eersten van Loumaand des Jaars 1688’. Het telt een 150 versregels en geeft, zoals trouwens alle hofdichtjes van deze schrijver, hoog op van de gastvrijheid van de landheer. Groenten en vruchten worden stuk voor stuk genoemd. De catalogus der produkten en de gastvrijheid vinden beide hun bekroning in de beschrijving van de welvoorziene dis. Het nut van de natuur speelt een grote rol in Jansens beschouwingen, wat duidelijk uitkomt als hij het grazend vee ziet. Dit levert tien ten honderd winst!

Eveneens 1688 gedateerd is *Op den hof*, *genaamt Vliedzorg*, *van Abraham Inses*, *geleegen buiten Haarlem*, *aan 't Spaaren*, dat slechts 8 zesregelige strofen telt.

Twee jaren later schreef Antoni Jansen *Op Hartenlust*, *de hofsteede van den Heere Jakob Hartjes*, *rechtsgeleerde; geleegen voorby Sloterdijk*, dat een goede 200 verzen groot is. Hij vermeldt, dat Hartjes zelf werkt, mest en snoeit, en het laatste ook in zijn gemoed! De bezitter beschouwt door bespiegeling God in het geschapene.

Het *Gezicht uit het nieuwe lusthuisje*, *op de hofsteede van Matheus Gryspaert*,

1 t.a.p. blz. 15

2 De archivaris van de Provincie Zeeland, de heer H. Pieters, vestigde mijn aandacht op de gedrukte exemplaren van deze gedichten, vermoedelijk unica, in het bezit van de Provinciale Bibliotheek van Zeeland.

tot Bloemendaal beslaat ternauwernood een pagina. Het is gedateerd Sint Jansdag 1691. Heel in het kort horen we in dit gedicht iets over de omgeving, over de boomgaard, de gastvrijheid en de vissen,

> Die, speelende in haar plas, om 't aas gewis te treffen,
> Tot de oppervlakte, of uit het waater zich verheffen,
> Zwaarlijvig, en op 't oog zoo smaakelijk als goed,
> Met honderd kronkelen deurtintelen de vloed.

Een typerende passage, en niet slechts voor deze dichter. In de laatste regel komt een niet onaardige opmerkingsgave naar voren, die een beeld oproept zoals een realistisch schilder dat zou kunnen geven, doch de taxatie is ermee verweven. Plaatsen als deze zou men bij de hand moeten hebben bij de beschouwing van onze 17de-eeuwse stillevens van vissen en andere eetbare waren.

Het is begrijpelijk, dat er weinig waardering kan zijn voor de ongecultiveerde natuur. De auteur geeft de tegenstelling in waardering aan:

> Op hooge *Duinen* en haar graazige valeien,
> Door konst en arbeid van haar zanden afgescheien.

Op den tuin van Jaques van Westerhove, *buiten Haarlem*, *aan de oostz yde van het Spaar* heeft de omvang van slechts een enkele bladzijde druks. Antoni Jansen vermeldt hier, dat door lofwaardige arbeid de eens woeste grond werd herschapen in een tuin. Gastvrijheid en vriendschap en wederom de de bespiegeling vormen de overige elementen van de inhoud. Het gedicht is gedateerd 1693. Uit hetzelfde jaar hebben we nog *Op de hofsteede*, *'t Blok genaamt*, *van Pieter Blok Michielsz*. *Geleegen aan het Gein*. (circa 200 verzen) en uit 1695 *Op Ouwerhoek*, *hofsteede van de Heer Christiaan van Hoek*. *Geleegen aan de Vecht*, *by Nieuwersluis*, dat eveneens een omvang van een 200 verzen heeft. Hierin fundeert de dichter zijn overtuiging, dat men gerust Gods goede gaven mag genieten:

> De koning, die de wijste in Isrel wierd gereekent,
> Heeft uw bedrijf nooit op dien kerfstok aangeteekent,
> Als een der geener: *Die de hemel goedren geeft*,
> *En 't maatige gebruik daarvan geweigert heeft*.

Waarschijnlijk wordt hier gedoeld op Prediker 2, 24: ‘Is het *dan* niet goed voor den mensch, dat hij ete en drinke en dat hij zijne ziel het goede doe

genieten in zijnen arbeid? Ik heb ook gezien ‘dat zulks van de hand Gods is;’ en 3, 13: ‘dat ieder mensch ete en drinke en het goede geniete van al zijnen arbeid: *dit* is eene gave Gods;’ en 5, 17: ‘Zie, wat ik gezien heb, eene goede zaak, die schoon is: te eten en te drinken en te genieten het goede van al zijnen arbeid, dien hij bearbeid heeft onder de zon, *gedurende* het getal der dagen zijns levens, hetwelk God hem geeft, want dat is zijn deel.’

Lukas Rotgans

Lukas Rotgans heeft een tweetal hofdichten geschreven, n.l. *Gezang op Goudestein* (1690)[1] en *Stichts landtgezang op Heemstede*.[2] Goudestein, het buiten van de Amsterdamse burgemeester Joan Huidekooper, Heer van Maarseveen, een bloedverwant van Rotgans, was ook al door Jan Vos bezongen.

Het gedicht op Heemstede is veel meer dan het eerste een zuiver hofdicht. Rotgans geeft zijn lezers een nogal uitvoerige beschrijving van Heemstede, waarbij hij hen meeneemt naar de boomaanplant in lanen en elders, een eiland en de wildbaan toont, de boomgaard en de moestuin voor hen beschrijft, het beeldwerk en de uitvoerige waterwerken laat zien, van speelhuis en oranjerie verhaalt en ten slotte ook iets meedeelt over de inrichting van het huis, al is dat vooral om terstond daarop van de tinnen af een wijder panorama van de streek te kunnen schilderen. De rust van het land wordt verheerlijkt, waarbij hij zegt, dat men de krijgstrompet hier niet verneemt.

Dat men de krijgstrompet op het land niet zou horen, is een argument voor het buitenleven dat vele hofdichters aanvoeren. In de mond van Rotgans klinkt het echter vreemd. Uit zijn hieronder genoemde brief aan Vollenhove blijkt namelijk, dat hij als kind door de inval van de Fransen van de ouderlijke bezitting aan de Vecht was verdreven. Bovendien was de dichter zelf militair geweest. Het geval is duidelijk analoog aan Hondius' afschuw van de zeevaart, een bewijs van de macht van de door een eerbiedwaardige traditie geijkte litteraire figuratie. Deze wordt met terzijdeschuiven van de persoonlijke omstandigheden overgenomen.

Opvallend is het bijna volkomen gebrek aan moralisering. Mythologische pronk is daarentegen in ruime mate aangebracht.

In tegenstelling tot de oudere hofdichten bevat het gezang op Heemstede een irreëel element, dat sterk doet denken aan het schilderwerk van de italianiserenden. Zie b.v. regels als deze (blz. 277):

> als 't landtwerk is volbragt,
> Dan stookt de bouman 't vuur op Ceres veldaltaaren,
> En offert om gewas, om graan, en korenaaren.

1 Lukas Rotgans, *Poëzy*, *van verscheide mengelstoffen*, ze dr. Amsterdam 1735, blz. 253. De eerste druk dateert van 1715 en werd verzorgd door François Halma.

2 t.a.p. blz. 265

Het *Gezang op Goudestein* is in veel mindere mate beschrijvend. De dichter beperkt zich meest tot algemene opmerkingen, zoals de constatering - die men trouwens in vele hofdichten terugvindt - dat natuur en kunst hier gepaard zijn. Huidekooper wordt met Cato vergeleken en het is meer Huidekoopers lof dan die van zijn buitenplaats, die de schrijver op het oog had.

Aan de idee een lofdicht te schrijven offert de dichter gaarne de toon van realisme, die vele hofdichten kenmerkt, op (blz. 262):

> Men kan aan boom, aan plant, aan vrucht
> Een hartelyke droefheit speuren.
> De Bloemen laaten naar den grondt,
> Byna verslenst, haar hoofden hangen:
> Maar uwe komst, haar zielsverlangen,
> Verquikt haar als de Morgenstondt.

Het elegante van de idylle overweegt (blz. 259):

> 'k hoor de koejen,
> Met opgezwollen uyers loejen;
> Ik zie ze al hupplend, tot een blyk
> Van vreugde, naar de Melkmeidt draaven;
> En houden voor haar' voeten stant,
> Die, met een minnelyke handt,
> Haar streelt voor zulke milde gaven.

In de boven genoemde *Brief aan den Heer Joannes Vollenhove* (blz. 279)[1] waarin Rotgans verhaalt van zijn leven op Kromwyk en Vollenhove voor een bezoek uitnodigt, is de toon geheel anders. Het autobiografische zal er stellig de reden van zijn.

Regels als de volgende doen iets van b.v. Westerbaen herkennen (blz. 284):

> Wy wachten overvloedt van applen. rype peeren,
> Meloenen, die den disch, als Goden banketteeren,
> Versieren, onder 't glas in bakken uitgebroeit.
> Wy melken vetten room, die uit den uijer vloeit.
> Gy kunt in 't slaapvertrek gerust en stil vernachten.
> Ik zal het beste lam uit onze kudde slagten,
> En snoeken, blank van buik, of baarzen, hart en zoet,
> Met net en angelroê verschalken in den vloedt.
> Ai kom,...

1 t.a.p. blz. 279

Het is typisch dat de christelijke lering in dit gedicht ook een rol speelt, terwijl ze in de beide andere vrijwel ontbreekt.

Joan Pluimer

De bundel gedichten van J. Pluimer (1692)[1] bevat het *Gezang op Roozendaal*, een bekend buiten onder Arnhem. Het telt 21 tienregelige strofen, doch ondanks deze betrekkelijk royale omvang geeft het weinig beschrijving van de plaats. Evenmin vertelt dit werkje ons iets van de werkzaamheden die aan het onderhoud van de bezitting zijn verbonden. Moralisering is beperkt tot enkele opmerkingen als b.v. (blz. 49):

> 'tGemoed,
> Eischt niet meêr dan nooddruftigheden.
> De Hel word ryk door overvloed.

Godsdienstige lering ontbreekt vrijwel. Wel komen we andere traditionele elementen tegen, zoals het boven aangehaalde citaat en de veroordeling van de staatzucht, die op het land niet heerst. Traditioneel is ook het rappel aan Cato, met wie de bewoner van Roozendaal, Johan baron van Arnhem, wordt vergeleken. Traditioneel is evenzeer de belichting van des bezitters culturele standing (blz. 48). Het compliment van de dichter miste echter niet alle grond. Johan van Arnhem gaf namelijk in 1707 een bundel christelijke poëzie uit.

> 't Lust u somtyds de konst te ontleeden,
> Te volgen 't spoor der Ouden na;
> t' Ontleenen 't kern der goude lessen
> Van Cicero, en Seneca.
> ô Minnaar van de Zanggodessen!
> Gy kend de kracht, gy kend de styl,
> Van Flakkus, Nazo, en Virgyl.
>
> Hoewel ge u veeltyds bezig houd,
> Met boven waereldlyke zaaken,

Voor het overige krijgen wij telkens in zeer korte flitsen een aanduiding van de bezienswaardigheden, de vijvers, de watervallen, de bloemen, de bomen, enz. Zij worden echter niet beschreven, maar vormen het uitgangspunt voor lyrische ontboezemingen, die door hun afwijkend karakter opvallen

1 J. Pluimer, *Gedichten*, Amsterdam 1692, blz. 42

temidden van de andere hofdichten uit de 18de eeuw en het laatst van de 17de en soms de indruk wekken, dat de dichter ‘met eigen ogen’ zag.

Ad. Reets

In de Utrechtse Universiteitsbibliotheek wordt het enig bekende exemplaar bewaard van *Heemstede*[1] door Ad. Reets (1699).

Het gedicht is een beschrijving in een goede 800 verzen van hetzelfde Heemstede, dat al door Lukas Rotgans was bezongen. Reets noemt en prijst Rotgans, die schreef ‘zingende een volmaakte tóon’.

Reets' gedicht is een typisch lofdicht. In een beurtzang van Tityr en Dafnis krijgt het buiten de volle maat. Zo ongeveer moet Lucas Helding uit *Ferdinand Huyck* gedicht hebben (blz. 8):

> Gy gaat, ô Heemstede! in het Sticht
> Alle andre hofstêen ver te boven.
> Eer Gy ooit kwaamt in mijn gezicht,
> Dacht ik, dat Ge onze boeren hoven
> Gelijk waart: maar op die manier
> Zou eer een teder lam gelijken
> Een moedig paard, of fellen stier.
> Gy staat wel ruim zo schoon te prijken
> Gelijk een leli in het veld,
> (Waar op Natuur zich mag beroemen,)
> Is gants volmaakt ter neer gesteld,
> In 't midden van geringe bloemen.

De lof was kennelijk niet misplaatst, want vrijwel alles wat men op een buitenplaats in die tijd mocht verwachten aan te treffen, was ook aanwezig: een wildbaan, gewijd aan Diana, een dierenpark, een echo, een sterrebos, geschoren iepeheiningen, vijvers, die de dichter herinneren aan die van de Romeinen, priëlen, een eilandje, boomgaarden, een moestuin, pluimvee, kassen met meloenen, een oranjerie waarin men tegelijkertijd bloem en vrucht kon vinden (de citrus), perziken en abrikozen, een bloemhof, een fontein, een lusthuis met schilderijen, jachthonden en overal verspreid beelden. Een rotsgrot met waterval bestond nog slechts op papier. Het huis, van vier torens voorzien, lag rondom in het water, maar dat is ook vrijwel alles wat de dichter ervan vertelt, want (blz. 16):

> Ik zal Uw schoonheid en Uw pracht,

1 Ad. Reets, *Heemstede. Aan den Hoogedelen Welgebooren Heer*, *Heer Diderik van Veldhuizen*, *Heer van Heemstede*, *Willeskop*, *Kort Heeswijk*, *enz.*, Utrecht 1699

Die zich onthoud in Uwe zaalen,
Geenzins beschrijven, wijl mijn macht
Zo ver niet strekt,...

Het geluk van de landman bezingt Reets op de bekende wijze (blz. 34):

(het) swalpen van de woeste zé
Kan hem hier geenzins schrik aanjaagen;

Geen krijgsklaroen, geen veldtrompet,
Geen donder van de kopre keelen
Zijn aangename rust belet;

Paulus van Ghemmenick en Joan Sande

Een negatieve bijdrage aan de georgische litteratuur is een satire getiteld *Poema jocoserium in quatuor anni partes-Jok en ernst op de vier getijden des jaars* (1699-1702).[1] Het gedicht is geschreven door Paulus van Ghemmenick. De erbij gevoegde vertaling is van Joan Sande. Het werkje maakte blijkens een tweetal herdrukken opgang.

De satire op de mode van het buitenleven is zeldzaam en daarom is dit werkje wel enige aandacht waard. De ontelbare verheerlijkingen herhalen zich zo vaak en zijn zo volkomen stereotiep, dat men het gevoel voor de verbreiding der ideeën hierdoor dreigt te verliezen. Een aanval erop, of althans op de uitwassen van de mode, kan dan meer reliëf geven dan een gehele reeks van positieve uitingen. De satire in deze vier gedichten, waarvan telkens tegenover de Latijnse tekst de Nederlandse is afgedrukt, richt zich zowel tegen de pastorale als tegen de georgica.

Wat deze laatste betreft hekelt de schrijver de al te ver doorgevoerde tuinliefhebberij, die zelfs snijder, koopman, molenaar en wever het hoofd op hol heeft gebracht; allemaal moeten ze een tuin hebben.

In *Somer* worden de zeden van de boeren eens nader bekeken en komt Van Ghemmenick tot de slotsom, dat ze Aurora vaak begroeten met een barstende hoofdpijn, omdat ze maar amper hun roes in het varkenskot hebben uitgeslapen. De eer van de boerendeernen wordt als ten minste twijfelachtig aangemerkt. Pronkzucht en wrede sporten als het ganstrekken gaan over de hekel.

In *Herfst* wordt de jacht gekenschetst als belachelijk en zinloos. Het fruit, motief van de herfst, is aanleiding voor de schildering van een tafereel, waar-

1 De delen *Ver-lente*, *Aestas-somer*, *Autumnus-herfst* en *Hyems-winter* verschenen eerst anoniem te Leeuwarden, respectievelijk in 1699, 1700, 1701 en 1702. Het geheel werd opnieuw gedrukt als Paulus van Ghemmenick, *Carmen jocoserium in quator anni partes digestum cum versione belgica Joannis Sande... nec non ejusdem auctoris Carmina miscellanea*, Leovardia 1746. In 1766 kwam nog een herdruk uit, getiteld: Paulus van Ghemmenick, *Carmen jocoserium et carmina miscellanea*, *met de Nederduitsche vertaling van Johan Sande*. *Tweede uitgave*, Leeuwarden 1766.

bij een miezerig appeltje, voor kapitalen van ver gehaald, in kleine stukjes wordt gesneden en door een gezelschap wordt besnuffeld en geproefd. Superlatieven van bewondering belonen de dwaasheid van de hofheer, maar een gezonde boerenappel is veel beter!

In *Winter* komt een jonker uit de stad de boerenhaard opzoeken, waar een ideaal gezin in huiselijk-landelijke bezigheden een schone harmonie demonstreert. Zo lijkt het tenminste, want in werkelijkheid ruimen de rekels niet eens een plaatsje bij het vuur in. Dat rookt trouwens en het stinkt. Het bier is niet te drinken. De dichter bedenkt, dat men zich dan toch maar beter in een gerieflijke stadsherberg kan laten afzetten.

Het heelal krioelt van zotten, zegt de schrijver, en met zijn laffe rijmelarij valt hij zelf ook niet uit de toon, vindt hij.

Johan d'Outrein

De Roosendaalsche vermakelykheden, *met een geestelyk oog beschouwd*, van Johan d'Outrein (1700),[1] contrasteert sterk met Pluimers gedicht op hetzelfde buiten. Wel is te merken, dat d'Outrein Pluimer heeft gelezen, wat hij overigens ook zelf vermeldt. Vergelijk b.v. een plaats als deze bij Pluimer (t.a.p. blz. 46):

> Terwyl gy tart, met deze wyn,
> Die van de Moezel en de Ryn,

met de versie van d'Outrein (blz. 14):

> Ten *Wynberg* in, daar ik de stokken vind geladen
> Met druivetrossen, die het oog en mond versaden.
> Wist ik niet seker thans in Gelderland te zyn,
> Ik dagt te wesen aan den *Moesel* of den *Rhyn*,

De versvorm is minder luchtig en de strofische bouw ontbreekt bij de tweede dichter van Roozendaal, maar niet alleen de vorm is anders. Pluimer gaf weinig nutte lering, d'Outrein daarentegen zegt al in zijn ‘Aan den leeser,’ dat men slechts een zinvol profijt heeft van een bezoek aan Roozendaal als men de ‘schepselen, 't sy daar de natuur of de konst in speelt, gebruykt als een ladder, om op te klimmen tot den Grooten Maker van het Heel-Al...’

Telkens geeft hij een korte beschrijving van één der aspecten van het buiten, de hof, de inrijlaan, de fonteinen enz. om steeds daarop de geestelijke uitleg te laten volgen in gecursiveerde regels, welke die van de beschrijving

1 Johan d'Outrein, *De Roosendaalsche vermakelykheden*, *met een geestelyk oog beschouwd*, *in digtmaat gesteld*, *en opgedragen aan de Hoog Welgeborene Heer en Mevrouwe van Roosendaal*, *en Mevrouwe Douariere van Heiden*, Amsterdam 1700. De tweede druk kwam in 1713 te Amsterdam uit onder de titel Johannes d'Outrein, *Wegwyser door de heerlykheid Roosendaal*, *ofte*, *de Roosendaalsche vermakelykheden*, *met een geestelyk en zedelyk oog beschouwt*, *ende in digtmaat gesteld*. In 1718 verscheen nog een derde druk, eveneens te Amsterdam.

in aantal soms verre overtreffen. In margine vermeldt hij de toepasselijke bijbelplaatsen. Voor de schoonheid van de natuur heeft d'Outrein geen oog, althans niet voor de schoonheid van de ongerepte natuur. Hij opent de beschrijving door te vertellen van de heide, die men moet passeren als men van Arnhem komt. Het is een woestenij waar alleen wild gedierte is te vinden en waar geen bloem groeit!

Aan de bijenstal besteedt hij uitzonderlijk veel aandacht, want (blz. 17)

> Die kleine dierkens sijn myn aandagt dobbel waard,
> Op dat ik die beschouw in haar natuur en aard,
> Waar in men 's Scheppers magt en wysheid kan bemerken,
> Die vaak het meeste blinkt in d'allerkleinste werken.

Dankbaar maakt de dichter gebruik van ‘Maroos Landgedichten’, die zoveel over de bijenteelt vertellen. Voor het gemak neemt hij dan de verzen van Vondels vertaling over in een citaat van enige bladzijden lengte.

Een figuratie die men geregeld in hofdichten tegenkomt is het beeld van de citrus, hier de sinaasappel, die tegelijk bloeit en vruchten draagt.

Willem van der Hoeven

Willem van der Hoevens hofdicht *Westermeer*. *Lusthof*, *van den Heere*, *Jacob Fruyt*, *by Heemsteê*, *buyten Haarlem* (ca. 1700),[1] werd opgedragen ‘Aan den Heere, Nicolaas van Duyst, liefhebber der Nederduytsche dichtkonst’ (een neef van Fruyt). Het is een lofdicht waarin ook een duidelijke bedelarij om geld niet ontbreekt.

De dichter maakt een ruim gebruik van het arsenaal van de klassieke mythologie, in het bijzonder als hij aan het begin van het tweede boek het koopmanschap en daarmede zijn beschermers eert. Bij de aanvang van het eerste boek reeds prijst hij Duyst gelukkig, dat die in zich koopmanschap en dichtkunst verenigt.

Zich beroepend op de uitweidingen die Huygens en Westerbaen zich in de tekst van hun hofdichten veroorloofden, onthaalt Van der Hoeven zijn lezers op lange tirades, die niets met zijn onderwerp te maken hebben. Als hij het bijvoorbeeld over de Meer heeft, is de doorgaande waterverbinding via de Zijl met Leiden voldoende aanleiding om burgemeester Van der Werff ten tonele te voeren.

In het algemeen besteedt de schrijver veel aandacht aan de omgeving van Westermeer, waardoor zijn gedicht een sterk topografisch karakter krijgt.

1 z. pl., z.j. De titelcatalogus van de Koninklijke Bibliotheek vermeldt: ca. 1700

Aan het ideale landleven geeft de dichter reliëf door de vergelijking met het woelige en onrustige leven in de stad, waar de verdorvenheid heerst. Ook hier weer de waarschuwing tegen de gerechtelijke twist (blz. 14):

> Al wie de pleytzak volgt werd tot 't gebeent geknaagt.

De landelijke gemoedsrust vormt een scherp contrast ook met de vorstelijke staat (blz. 15):

> De Landlust steld de mensch in een geruste staat.
> Wie kiest het Veld dan niet voor Vorstelyke Zaalen?
> Daar 't al van list, bedrog, en staatzucht swanger gaat,

De dichter spoort zich aan (blz. 3) met ‘Laat ik my zelve moe bespieg'len’ en inderdaad doet hij voor en na aan bespiegeling. Zo geeft hij zijn mening over de verhouding van heer en knecht en waarschuwt hij jonge meisjes naar aanleiding van een bezoek aan het duin, maar de moralisering is veel beperkter dan bij Cats. Bespiegelende opmerkingen zijn niet bijzonder talrijk en Van der Hoeven beperkt zich ook tot een praktische moraal. Zeker is het niet zo, dat voor hem de natuur met al haar verschijningsvormen een boek vol zinnebeelden is. Nominaal huldigt hij deze opvatting echter wel, want ‘... bloem, en klaverveld, en 't stom geboomte spreekt Van 's Almachts wonderen!’ (blz. 15). Een catalogus van vruchten (blz. 31-33) doet hem bedenken hoe groot de macht van de Schepper is en hoe nietig de mens, slechts rook en as.

Eerbied voor de natuur als het werk van God impliceert ook voor Van der Hoeven geen bewondering voor de vrije natuur (blz. 16):

> De bouwman dryft gerust den kouter door het Land.
> Wat aan Natuur ontbreekt, wist hier de konst te redden.

Hij noemt dan enkele malen de gevierde tuinarchitect Simon Schijnvoet. Op blz. 38 verhaalt hij vol trots van de fontein, want het duin had water geweigerd aan Westermeer.

Het lusthof Rynneveen (ca. 1715)[1] onderscheidt zich principieel in geen enkel opzicht van *Westermeer*.

Gualtherus Blok

Van de hand van Gualtherus Blok verscheen een ruim 100 verzen tellend

1 W: van der Hoeven, *Het lusthof Rynneveen*, *in vaerzen beschreven* z. pl., z.j. De titelcatalogus van de Koninklijke Bibliotheek vermeldt: ca. 1715

gedicht *Vyver-hof van Agneta Blok* (1702).[1] Gualtherus, een achterneef van Agnes, bezingt meer dan dat hij beschrijft deze plaats aan de Vecht. Men kon er verscheidene uitheemse gewassen, visrijke vijvers en een kabinet met opgeprikte insekten en dergelijke vinden. Er was een uitgebreide bibliotheek en ook schilderwerk van Herman Saftleven, deelt de dichter mede.

Agnes Blok, die ook zelf bloemen en vogels schilderde, liet ettelijke kunstenaars voor zich werken en legde een verzameling aan die volgens haar laatste wil op Vyver-hof moest blijven.

Naast stukken van Saftleven bezat zij werk van o.a. Maria Sibylle Merian en Otto Marseus van Schrieck.[2]

Gualtherus Blok is wel bij uitstek op het nut bedacht, want:

> Veel schooner is de Worm, die Sijde aan ons verschaft,
> Als springhaan, Tor, en Slek, of 't wonderlyke Haft.

Ook als de gewassen worden genoemd, blijkt een hiërarchie van relatieve nuttigheid te worden gevolgd:

> Geeft de Catoen-boom wol, bekleedse de Chineesen;
> Verdient de Peper-boom hier ook genoemt te weesen,
> De Balsem-boom alleen ons boven al behaagt,
> Dat heilsaamste artzeny, of speceryën draagt;

Speciale aandacht krijgt in dit gedicht de ananas, want om het kweken daarvan was Vyver-hof bekend. De ananas treffen we ook groot aan op de voorgrond van een schilderij, dat Jan Weenix maakte van Agneta Blok met haar man en kinderen op haar buiten.[3] Weenix was niet de enige schilder, die voor Agneta Blok werkte.

Verscheidene kunstenaars, waaronder de bovengenoemde Saftleven en Sibylle Merian kregen opdrachten van haar om bloemen te schilderen.[4]

Wellekens en Vlaming

Enkele bekende en belangwekkende hofdichten werden opgenomen in de in 1710 te Amsterdam verschenen bundel *Dichtlievende uitspanningen van Jan Baptista Wellekens*, *en Pieter Vlaming*. *Bestaande in herders- hoef- en veldgezangen*, *tafereelen, brieven enz*.[5]

Pieter Vlaming droeg het hofdicht *Hogerwoert*(1708)[6] daarin bij, een werkje van een goede dertig bladzijden druks, ingedeeld in twee boeken.

Wij hebben hier te maken met een dichter, die het genre serieus opvat en

1 [Gualtherus Blok], *Vyver-hof van Agneta Blok*, Amsteldam 1702
2 Voor deze en andere bijzonderheden over Agnes Block en haar buiten raadplege men C. Catharina van de Graft, *Agnes Block*, *Vondels nicht en vriendin*, Utrecht 1943
3 Glasgow, School of Arts
4 Anna G. Bienfait, *Oude Hollandsche tuinen*. *Tekst*, 's-Gravenhage 1943, blz. 176
5 De hier geciteerde uitgave is de tweede druk, Amsterdam 1735
6 t.a.p. blz. 43

nauw bij de traditie van de oudere hofdichten uit de eerste helft van de 17de eeuw aansluit, al is toch ook duidelijk te bespeuren, dat er in de litteraire smaak ondertussen iets is veranderd.

Hogerwoert wordt voorafgegaan door een ‘Aan den Leezer’, waarin des dichters bedoeling, een beschrijving te geven, duidelijk wordt gemaakt. Het gedicht is dan ook in de eerste plaats beschrijvend.

Vlaming geeft een systematisch verslag van achtereenvolgens bloemhof, boomgaard en moestuin, waarbij hij telkens bij een gehele reeks van gewassen stil staat om de onderscheiden hoedanigheden en soorten ervan te vermelden. Hij noemt bijvoorbeeld de verschillende families van druiven, peren en appels en geeft ook wel technische aanwijzingen en verklaringen, zoals de mededeling, dat een prachtige geschoren haag een lust voor het oog is, maar ook dient als beschutting tegen de noordenwind. Dergelijke ietwat technische gedetailleerdheid in de beschouwing is in de 18de-eeuwse hofdichten uitzondering geworden. Weliswaar gaat de auteur niet zo ver als bijvoorbeeld Huygens, maar hij was ook geen insider in de tuinbouw; zelf verklaart hij er niet te diep op in te kunnen gaan.

De emblematische zienswijze van de oudere hofdichters is ook vrij sterk Vlamings deel (blz. 48):

> O Passiebloem, die s'Heilands sterfgeval
> Zo klaar aan myn gedachten stelt te vooren;

Bij de bloemhof bedenkt hij (blz. 46):

> Zo zuigt de bie uit u haar heilzaam zoet,
> Als ik uit u gedachten, die my stichten;
> 'k Vlieg ook van bloem tot bloem, gelyk zy doet
> Die voor geen mensch in voorzorg hoeft te zwichten.

In zijn ‘Aan den Leezer’ vermeldt Vlaming dan ook, in overeenstemming met deze citaten, dat hij heeft ‘een schets willen geven van 't vermaak en nut, dat iemand, wiens hart alleen tot deugd en wetenschappen geneigd is, uit het landleeven kan trekken...’ Het nut van het landleven is ondertussen voor hem niet alleen van geestelijke aard, maar evenzeer als bij Huygens en Westerbaen, welke beide hij in de eerste regels van zijn gedicht zegt te willen volgen, van materiële aard.

Hij schrijft dan ook ‘platvloerse’ regels als de volgende (blz. 54):

> d'Aspersie nood my eerst tot haare roem,

Die, murw en eêl van geur, ons dischgerechten
Verschaft, als wy met d'eerste lentebloem
De schotelen zo aangenaam bevlechten.
Dan volgt de peul en geeft, zelf zoet van smaak,
Zyn erweten, die schynen zonder basten,
Recht zuikerzoet, waar aan ik met vermaak
De graagheid zie van myn beminde gasten;

Typerend voor de houding van de achttiende-eeuwer tegenover de natuur zijn ook regels als de volgende. Vlaming heeft zojuist de staalharde dwingeland uitgebeeld en vervolgt (blz. 65):

Veel zachter is de boer, die 't vee ontlast
Van zynen melk of scheert de witte vlokken,
Van 't schaapje, daar de zuivre wol op wast,
Dat melk ons schenkt en warme winterrokken.

Vlamings natuurbeschouwing is in beginsel bepaald door de waardering van het geestelijke en materiële nut. Hij staat daarmee dicht bij zijn voorgangershofdichters. De groep van in vroegere hofdichten reeds vaste figuraties komt ook bij Vlaming weer te voorschijn.

Marmeren paleizen en het woelige leven in de stad worden veroordeeld. Het koninklijk purper wordt achtergesteld bij de rustige staat van het landleven. Het ‘woest gedruis der rechtbank’ en de oorlogstrom behoeven ook volgens Vlaming op het land niet gevreesd te worden. De zeevaart, zegt hij, kan slechts schade opleveren. Zowel in het eerste als in het tweede boek van *Hogerwoert* wordt het buitenleven bezongen in de trant van de tweede Epode van Horatius. Uitvoerig schildert Vlaming de genietingen van de aurea aetas, de tijd van vóór de beschaving, toen het mensdom nog slechts uit boeren en herders bestond.

Nadat in het eerste boek de bezitting uitvoerig is bekeken - d.w.z. van het huis wordt alleen verteld dat het eenvoudig is en laag bij de grond gebouwd - wordt in het tweede de wijdere omtrek geschilderd, waarbij wij tevens een idee krijgen van de genoegens van de jacht, van het vissen, van het vangen van lijsters met lijsterbogen en van vinken met het net.

In het eerste boek betrapt Vlaming zich erop, worstelend met een ook bij andere dichters reeds gesignaleerde compositionele moeilijkheid, dat hij bloemen beschrijft die niet in één seizoen te zamen voorkomen. Deze vrijheid, meent hij, mag de kunst zich evenwel voorbehouden en hij wijst daarbij op het voorbeeld van De Heem.

In het tweede boek worden de genietingen van elk der seizoenen uitgebreid en in chronologische volgorde beschreven. Aan de winter gekomen, legt de schrijver er de nadruk op, dat men het buitenleven zonder boeken nooit mag ambiëren.

Wellekens' *Endenhout*,[1] het laatste hofdicht uit de *Dichtlievende uitspanningen*, is gedateerd 1709. *Endenhout* ademt een geheel eigen geest. Het verschilt aanmerkelijk van *Hogewoert* niet alleen, maar ook van alle andere hofdichten, door de zich duidelijk aftekenende persoonlijkheid van de dichter. Opzet en indeling van het gedicht sluiten vrij nauw bij die van de reeks voorgangers aan.

Wellekens begint met de toegang tot Endenhout, 'Ten ende van den (Haarlemmer) Hout', te beschrijven, waarop terstond een excurs over de middeleeuwse geschiedenis van Holland volgt. De figuur van de historische excurs valt bij Hondius, Westerbaen, Van der Hoeven en ettelijke andere hofdichters aan te wijzen.

Bij het zien van de hof, ''t edel konstwerk van dien grooten Konstenaar,' vliegt het oog (blz. 74)

> gelyk een by
> In 't bloemperk, af en aan, op keur van lekkerny;
> Een lekkerny die nooit de zinnen kan verzaden.

Hier wordt men de aurea aetas indachtig; het is te begrijpen, dat er in de geschiedenis zo vele wijze mannen zijn te vinden, die het buitenleven verkozen, meent de dichter (blz. 74),

> Om door 't natuurlyk licht, in deeze duisternis,
> Te zien, wat dat wy zyn, en wie onze oirsprong is:

Wellekens noemt verschillende uitheemse vruchten (de appelen uit de hof van Atlas) en andere gewassen, staat even stil bij de bloempjes om te overwegen, dat hun teerheid een beeld geeft van de broosheid van het menselijk leven en leidt ons dan langs de volière. Het valt op, dat hij 'mirte en lauwerbladen', direct gecombineerd dus, ziet (blz. 76).

Het contact dat de dichter met de natuur heeft, brengt hem niet tot het schrijven van directe impressies, maar geeft hem aanleiding tot een wijdere beschouwing, waarin hij zijn zienswijze op het leven weergeeft. Hij doet dat in een veel ruimer verband dan bijvoorbeeld Cats met zijn onmiddellijke moralisering.

In dit gedicht worden gedachten over de ijdelheid van het leven, het

1 t.a.p. blz. 73

besef van eigen zondigheid, het eigen verdriet geprojecteerd tegen de achtergrond van de natuur. Daarmede onderscheidt Wellekens zich althans niet principieel van andere hofdichters, maar het maakt bij hem de indruk, dat het alles voor hem levende werkelijkheid was en dat zijn onderwerp hem eerst de gelegenheid bood aan deze gedachten gestalte te geven. De discrepantie tussen de idealen die de jeugd koesterde en de latere werkelijkheidde dichter spreekt ervan in bedekte termen - heeft stellig geleid tot de religieuze en weemoedige stemming van zijn verzen.

Zoals gezegd zijn de elementen waaruit zijn werk is opgebouwd, niet oorspronkelijk. Als hij bij de volière komt en de vogels ziet die liever de vrijheid zouden hebben gekozen, troost hij ze met de onbezorgde kost die zij genieten, hetgeen een oud cliché was. Als hij zegt, dat hij geen koningskroon in ruil voor het leven buiten zou geven en evenmin het gejuich van wufte hovelingen, houdt hij zich aan hetzelfde schema als een Van der Hoeven.

Dat Wellekens, ondanks een persoonlijke toon in zijn opvattingen ten aanzien van de natuur, niet een dichter van onze tijd is, blijkt wel uit het feit dat ook bij hem het materiële nut van de natuur zwaar weegt (blz. 80):

> Doch 't is het denken niet dat ons altyd voldoet:
> De zorg vereischt ook dat het lichaam werd gevoed;
> Schoon zyn de bloemen, schoon de veld- en landsieraaden,
> Laat zich de ziel, met lust, in deeze stof verzaden,
> Het lyf eischt ook zyn deel: o Endenhout, uw grond
> Schenkt, by het oogvermaak, ook voedsel voor den mond;
> Gy levert vrucht en moes voor hongerige gasten;
> Wyl zich de geest verheugt, laat gy de maag niet vasten.

Opmerkelijk is het beeld, dat Wellekens oproept als hij de verdere omgeving van de buitenplaats beschrijft en daarbij het duin bij Zandvoort en de zee bereikt (blz. 87):

> Dit schynt de zandzee of noch droeviger woestyn.
> Geen boom! geen kruid! geen gras! wie zou hier willen woonen?
> Hier zietmen 't ryk des doods naar 't leven zich vertoonen;

Men denkt onwillekeurig aan episodes uit andere hofdichten als het bezoek van d'Outrein aan de hei bij Arnhem of Westerbaens wandeling over het strand. Ook hier dus is het wel degelijk de gecultiveerde, nuttige natuur, die de dichter trekt, wat bij Wellekens zeker opmerkelijker is dan bij een man als d'Outrein.

Over de zee dicht Wellekens (blz. 88):

> Nu hoor ik reeds van ver het ruisschen van de baaren;
> Dat heesch geloei zou zelf de stoutste ziel vervaaren;
> De zee brult, af en aan, met schrikkelyk geluid.
> Ai my! wat naar gezicht! ik zie myn oogen uit.
> Dit 's zeker d'aardgrens, dit is 't laatste punt der aarde.
> 'k Heb nimmer iets gehoort dat my zo zeer vervaarde,
> Noch ergens iets gezien dat zo afgryslyk toont.

Endenhout heeft een religieuze tussenzang in afwijkende versvorm. De dichter wordt aan de realiteit onttogen, zweeft in een droom boven het zwerk en krijgt een klaar inzicht in de betrekkelijkheid van al het aardse. Ook dit is een in hofdichten gebruikelijk element.

Wellekens' *Voortwyk*, (1706)[1] bezingt een buiten van die naam aan de Vecht. Het is geheel anders dan *Endenhout*. Ook hier komen overigens weer vele gebruikelijke motieven voor. Het leven op Voortwyk zou de dichter niet gaarne geven voor dat aan het hof; hoge staat van ambten moet men niet begeren; de steden zijn verderfelijk; koninklijk purper en bloed verschillen niet veel; Cincinnatus en Scipio trokken zich ook op het land terug. Sommige van deze motieven hebben voor Wellekens zeker een actuele inhoud, bijvoorbeeld dat van de verderfelijke tirannie der vorsten (blz. 95):

> Wat stort Europe bloed en traanen
> Om 't pleit van Karel en Filip;
> Die zien het leet der onderdaanen
> Zo onbeweegt, gelyk een klip:

En, als men zich aan het hof verbindt, kan men slechts vleien:

> Men zingt daar niet dan 's vorsten lof,
> Terwyl het menschdom word verslonden.
> Zo doetmen daar en ginds gelyk,
> Zo by Bourbon, als Oostenryk.

Men mag zijn ijver dan in dienst stellen van het vaderland, maar ondank is 's werelds loon:

> Zelf Holland dronk wel eer, verwoed,
> Zyn trouwste vaders dierbaar bloed.

1 t.a.p. blz. 93

Men doet beter zich in de veilige rust van het land terug te trekken en zich bij zonneschijn en onweer slechts naar zijn God te richten.

Tegen het eind van zijn gedicht wendt Wellekens zich tot de bewoner van Voortwyk, Backer, om hem hulde te brengen. Over de buitenplaats zwijgt hij volkomen, op de mededeling na, dat deze aan de Vecht ligt. *Voortwyk* is hiermede een poëtische klacht over de vertreding van deugd en liefde, een klacht, voortgekomen uit de confrontatie van de dichter met een buitengoed. Maar van een beschrijving van zijn object in de zin van *Den Binckhorst* en *Hofwyck* is Wellekens verre gebleven.

In 1723 schreef Wellekens een *Herdenking aan Voortwyk*, *lusthof van den Edelen Heere Mr. Willem Backer Cornelisz.*[1], een gedicht, dat lang niet van hetzelfde niveau is als *Voortwyk*, maar wel veel meer het karakter van het hofdicht vertoont. Het gedicht van 1706 was voor een deel een elegante hommage aan de Backers, dat van 1723 vloeit over van een minder prettig aandoende vleierij. De dichter betreedt het buiten, waar een storm veel heeft vernietigd, maar hij mist meer: de vrouw van Backer, die overleden is. De dochters worden nu hemelhoog geprezen en ten voorbeeld gesteld aan zijn eigen dochter (blz. 69):

> Leer: leer, myn Dochter (want ik heb u meêgenomen
> Op dat een anders deugt u zou te stade komen)
> Hoe by de deftigheit en 't welgebore Bloet,
> De vlyt, van kindtsbeen, wort gequeekt en aangevoedt.

Een vrij uitvoerige uitweiding over wat Wellekens in Italië had gezien schijnt te kunnen dienen om zijn stand wat op te houden, maar ook deze tirade wordt gebruikt om Backer nog eens te meer op een voetstuk te plaatsen en des dichters serviliteit te doen uitkomen (blz. 73):

> 'k Bidt u, MYN HEER, (wyl gy met ryper raat en zinnen
> Dit zelfs gezien hebt, en geen driften u verwinnen)
> Ondek my dezen gront.

Deze, het gehele gedicht kleurende vleierij wekt bepaald medelijden met de dichter, die zulke fiere en dichterlijke jeugdverzen schreef. Wellekens volgt de juffers, prijst hun borduur- en schilderwerk. Naar aanleiding van een geschilderde mug schrijft hij, terwijl hij onwillekeurig overgaat van de schildering naar het afgebeelde object (blz. 68):

> Doch 'k zie de kleene mug noch met verwondring aan.

1 Jan Baptista Wellekens, *Verscheiden gedichten*, Amsterdam 1729, blz. 67

> Wat kunstenaar heeft oit dit werkstuk wel verstaan?
> 't Heeft naulyks lyf of leden,
> Met been noch graat doorsneden,
> En 't loopt en vliegt en zingt! kortom, naar myn verstant,
> Hier schuilt meêr wonderwerk als in een elefant.
> Hoe kenlyk voor onze oogen,
> Hoe wonder is de kunst en kracht van 't Alvermogen,
> Daar 't allerminste dier zyn wysheit ons ondekt,
> En tot verbazing strekt!

Wij zien achtereenvolgens de verschillende delen van de tuin, de vruchtbomen (blz. 70),

> Daar blos en ooft, gelyk, aan goude oranjen bloeien,
> Die vier saizoenen zien in volle weelde staan,

de visvijver, waar gehengeld wordt, en waar Wellekens inspiratie krijgt voor een geïnterpoleerde variatie op het *Beatus ille* in afwijkende versstructuur. Dan is het spelevaren aan de beurt. We horen daarna de echo en lezen tot besluit een uitgebreide zegenwens aan het adres van Backer.

De *Dichtlievende uitspanningen* openen met een werk van Wellekens, de *Gezangen voor Elsryk*, dat in strikte zin geen hofdicht is, maar toch voor een goed deel in dezelfde sfeer ligt, vele elementen met de hofdichten gemeen heeft. Deze gezangen zijn geschreven op de bewoners van Elsryk, een buiten onder Amstelveen, en vonden in het bezoeken van dat buiten hun uitgangspunt.

Achtereenvolgens schreef Wellekens in deze reeks *Laura*, *herderszang* (blz. 1), ter gelegenheid van de verjaardag van de vrouw van de eigenaar, *Silvius*, *herderszang* (blz. 5), op de verjaardag van de bezitter zelf (beide gedateerd 1705), *Silvester*, *herderszang* (blz. 15), op de geboorte van het eerste kind van Laura en Silvius (1707), *Visscherszang* (blz. 21, 1707) en *Jagerszang* (blz. 28, 1707).

Het eerste drietal is vooral lofdicht op de bezongen personen, zegenwens, waarin men de lof van het landleven telkens hoort klinken. Wij vinden er veel mythologie in. Ieder heeft zijn veldnaam. Bos-, veld- en stroomnimfen dansen in deze verzen: zij zijn volkomen idyllisch van aard.

Hoewel de *Jagerszang* bij toerbeurt wordt gezongen door Jager, Vogelaar en de Rei van Jagers, en het idyllisch element ook hier niet ontbreekt, zijn de beide laatste zangen toch in de eerste plaats als leerdicht op te vatten. In de *Visscherszang* vertelt Wellekens van de vijvers die Lucullus in Baiae had

en die de dichter zelf nog had gezien. Ze waren bestemd, zegt hij, om er vis in te houden, zoals een ander vee op zijn akkers houdt. Verschillende manieren om vis te vangen passeren vervolgens de revue. Bovendien knoopt Wellekens leerzame opmerkingen van andere aard aan zijn uiteenzetting vast. Hij vergelijkt bijvoorbeeld de roofzucht van de vis, die deze in de verraderlijke fuik brengt, met de hartstocht van de mens, die hem verblindt en in het ongeluk stort.

De tweespraak van Jager en Vogelaar verhaalt telkens van de zeer merkwaardige staaltjes van instinct, die bij respectievelijk zoogdieren en vogels zijn op te merken, en die ons van geval tot geval nutte lessen kunnen geven, en alle bijeen zonneklaar Gods almacht aantonen.

De gevallen waarvan Wellekens ons verhaalt, zijn soms heel merkwaardig. Een klein voorbeeld: als een zwerm kraanvogels in de avond neerstrijkt, worden er schildwachten door hen uitgezet, en deze houden, om niet in slaap te vallen, in hun opgetrokken poot een kei geklemd. Op dergelijke natuurhistorische trekjes kom ik in ander verband nader terug.

Jan de Regt

De Regt schreef een miniatuur hofdicht, getiteld *Zang op de hofstede genaamd het Torentje*, *gelegen op de Amsterveense weg* (1709),[1] opgedragen aan Ludolf Smids, M.D. Het telt slechts 6 strofen van 8 regels. De heerlijke rust wordt er bezongen en de eenvoudige geneugten, het vangen van de vis die men zelf aan tafel krijgt opgediend, het vee, de hoenders, de vruchten en de godsdienstige bespiegeling waartoe de beschouwing van al wat leeft dient te leiden.

Joan de Haes

Alle de gedichten van Joan de Haes[2] bevat in de afdeling *Stichtelijke gedichten* een *Tuinzang* van 19 zesregelige strofen, gedateerd 1710. De Haes bezingt de landelijke rust, in tegenstelling tot het stadsgewoel gezien, prijst het landleven boven dat van een vorst, verheugt zich in de eenvoudige spijzen die het land schenkt, geeft zich in de tuin of in het boekvertrek over aan bespiegeling en slaat nauwkeurig acht op 's hemels wonderbare werken, die blinken in het minste kruid. De kamille leert hem ootmoedigheid, de zonnebloem doet hem zich alleen naar de wil van de Allerhoogste richten.

1 in Jan de Regt, *Mengel-dichten*, *gezangen en kluchtspel de Nacht-wachts*, Amsterdam 1718, 2e dr. blz. 68 (de eerste druk dateert van 1709).

2 Delft 1724

Lukas Schermer

In Lukas Schermers *Poëz y* (1711)[1] wordt de afdeling *Herderszangen* ingeleid door een algemene lofzang op het buitenleven, getiteld *De ruris beatitudine prologus in bucolica mea*,[2] waarin de overal sedert de renaissance opgeld doende klassieke gedachten nog eens worden geformuleerd. In deze afdeling *Herderszangen* is verder een klein, slechts 10 strofen van 7 regels tellend hofdicht opgenomen, n.l. *Beekenhof, hofsteede van den Heere Pieter Pietersz. van Beek*.[3] De dichter treedt in dit kleine, vooral lyrische gedicht weinig in details. Hij geeft wel een catalogusje van gewassen als rozen, morellen, muskadellen, perziken, abrikozen en appels, maar vergenoegt zich met op te merken, dat men er wel scepters voor zou willen geven. Ook verschillende andere bekende elementen van het hofdicht passeren vluchtig de revue. De eenvoud woont op het land; anderen moeten maar naar gouden kronen streven. Het hengelen, de uitstapjes in de omgeving en het spelevaren worden aangestipt.

Van een ander gedicht, uit de afdeling *Mengeldichten*, *Tuingedachten*,[4] zijn slechts zeven strofen afgemaakt. Anders dan bij *Beekenhof* is de opzet hier vooral didactisch, hetgeen b.v. blijkt uit de 5 de strofe:

> Komt Afgodist, leer uit eenvoudigheit
> Van 't veldvermaak, Gods grootste majesteyt
> Scherpzinnigheit zal 't brein hier niet verwarren
> Hier drukken zon, en maan, en zilvre starren
> Ja 't kleinste diertje en 't alderminste kruidt
> De almachtigheidt 'De almachtigheidt
> Van hunnen Schepper uit.

Balthazar Huydecoper

Pas in 1788 kwam te Amsterdam de bundel *Gedichten* van Balthazar Huydecoper van de pers. Daarin bezingt de schrijver zijn eigen buiten onder de titel *Het Maarseveensche Tempe* (1713).[5] Dit gedicht geeft geen eigenlijke beschrijving van de plaats.

Moralisering komt weinig voor en wordt als terloops gegeven.

Oude motieven ontbreken ook bij Huydecoperniet. Zo stelt hij het buitenleven tegenover dat van een koning en betoogt hij, dat de staatzucht en de nijd geen kans krijgen aan de Vecht.

De techniek van de tuinbouw is in deze beschrijving van eigen bezit geen factor. De gebruikelijke opsomming van gewassen wordt wel gegeven,

1 Haarlem
2 t.a.p. blz. 141
3 t.a.p. blz. 189
4 niet in de eerste druk, doch wel in de tweede, Haarlem en Amsterdam blz. 441
5 In de Koninklijke Bibliotheek bevindt zich een exemplaar van deze bundel, waaraan in oud handschrift een losse inhoudsopgave is toegevoegd. De eerste regel daarvan luidt: Maarsevenia Tempe, Goudestein ad Vechtam mense Augusti 1713. Is deze aantekening juist, dan hebben we dus met een jeugdwerk te doen, daar Huydecoper in 1695 is geboren.

maar pas als de schrijver al ver is gevorderd, en hij geeft deze zonder meer. De mythologie is gretig gebruikt ter verfraaiing: Pomona en Vertumnus spannen samen, maar toch roept de dichter uit, dat hij genoeg heeft van verzonnen goden. Hij herdenkt zijn voorganger Rotgans, die de Vecht deed stilstaan!

J. van Hoogstraten

J. van Hoogstraten heeft ettelijke gedichtjes gemaakt waarin de lof van een buitenplaats wordt bezongen, doch ze zijn allemaal beknopt en een beschrijving van de buitens is nooit zijn bedoeling geweest.

In het tweede deel van zijn *Mengel-poez y* (1714) staat *Duinzigt*, *of rust in 's lands onrust aan den Wel Edlen Gestrengen Heere Mr. D.B. Heer van Pette enz. enz.*[1] We lezen er over de rust van het landleven, over de vorst (!) der bijen, de beukedreven, het lommer der linden en de geletterdheid van Buzero, de eigenaar, maar missen het buitengoed als concretum. In de lof aan Buzero vlecht Van Hoogstraten de mededeling in, dat deze zelf het buiten en zijn omgeving in verzen heeft beschreven.[2]

In het derde deel van de *Mengel-poez y*[3] is een lofdichtje van een bladzijde opgenomen, getiteld *Burgvliet*, *lusthuis van den Ed. Heere Mr. Arent vander Burg*.[4] Buitendien bevat dit deel een gedicht *Eerryk. Veldzang. Aan den Heere M.V.M. aan de Vegt*,[5] een op het *Beatus ille* gebaseerde verheerlijking van het buitenleven, en vindt men er verscheidene sonnetten op buitengoederen in de buurt van Breda.

In het vierde deel van Van Hoogstratens gedichten[6] biedt *Herdenking*[7] een, zij het wat oppervlakkige, beschrijving van Valkenberg, 'wandeltuyn' van koning-stadhouder Willem III. De dichter, die nu een druk leven leidt in Gouda, denkt terug aan zijn onbekommerde jeugd in Breda en stelt zich voor, hoe heerlijk het leven buiten moet zijn. Alle genoegens van het land zouden zijn deel zijn, als hij de stad de rug toekeerde. Als hij dat deed, zou hij één vriend, aangeduid als C..., bij zich wensen. Dan zou hij de poëzie van het land schrijven (blz. 60):

> Liet Huygens, Kats, en Westerbaen,
> Om 't geen Parnas hun zond van boven,
> Het hof met al zyn luyster staan,
> Uit liefde tot het buytenleven?
> Wy zouden op hun vlerken zweven.
>
> Maar waar toe, na dien pryz gedongen?

1 J. van Hoogstraten, *Mengel-poezy of verscheide gedichten* II, Amsterdam 1714, blz. 131-136
2 ondanks alle moeite welke ik eraan heb besteed, is het mij niet gelukt dit hofdicht terug te vinden.
3 Amsterdam 1716
4 t.a.p. blz. 60
5 t.a.p. blz. 142
6 Amsterdam 1718
7 t.a.p. blz. 54

Gy aan het snoer van 't Raadhuys vast,
Geestryke C... en ik gedrongen
In bezigheyt vol zorg, en last,
Bedriegen ons met ydel hopen.
Die slaafse band is niet te ontknoopen.

Het schijnt, dat Van Hoogstraten in deze verzen aangeeft, wat de reden was, dat hij weliswaar telkens het buitenleven bezong en verzen op buitenplaatsen maakte, doch niet tot het schrijven van een werkelijk hofdicht kon geraken.

In de verschillende delen van zijn poëzie kan men nog verscheidene gelegenheidsverzen aantreffen op Burgvliet en Haveschoon, waarnaar Arent vander Burg verhuisde. Dan, in het vijfde deel,[1] zijn nog te vinden *Lantvermaak* (blz. 184), op de hoven van Tiel, en *Secura quies in agris In rust het genoegen* (blz. 194), die ik volledigheidshalve noem.

Van eveneens gering belang is het tweetal hof dichtjes, dat is opgenomen in Van Hoogstratens bundel *Parnas aan de Waal* (1726),[2] n.l. *Hofzang*, *aan de Heeren J.N. en J.R. te Tiel*[3] en *Maaswyk*, *rust- en lusthof van den Hr*: *W*: *Smit*.[4]

Van Hoogstraten is de enige dichter, die iets van een tuin van de Oranjes heeft beschreven, althans voor zover ik heb kunnen nagaan. Het is wel eigenaardig, dat, waar er zo talrijke hofdichten zijn geschreven, er geen is gemaakt op de bezittingen van de stadhouders, die toch de moeite van het beschrijven zeker wel waard zijn geweest. De paleizen en de tuinen van Frederik Hendrik waren voorwerpen van zijn bijzondere belangstelling en hun aanleg kon de vergelijking met de meeste hoven van kooplieden en regenten zeker doorstaan.

Tielman van Bracht

Tielman van Brachts *Tuingedachten* (1714)[5] verschenen posthuum. De uitgever, Abraham Blussé, voorzag het gedicht niet alleen van een inleiding, maar verdeelde het bovendien in zes boeken, waarvoor hij berijmde inhoudsopgaven maakte.

Dit werk is met een omvang van meer dan 130 bladzijden een van onze grootste tuinbeschrijvingen. Het gedicht geeft bijzonder gedetailleerde uiteenzettingen over talrijke gewassen en over de aanleg van de tuin en de lustpriëlen die zich daarin bevonden. In uitvoerigheid doet Van Bracht voor Hondius niet onder. De dichter is allerminst karig met nutte lessen, zomin waar het zedelijke lering betreft als waar het kennis van mythologie en klassieke geschiedenis aangaat.

1 Rotterdam 1720
2 [J. van Hoogstraten] *Parnas aan de Waal*, *of Gelderse zangnimf zoet op mengelpoezy*, *uit verscheyde gedigten*, Amsteldam 1726
3 t.a.p. blz. 34
4 t.a.p. blz. 29
5 Tielman van Bracht, *Tuingedachten*. *in zes zangen*, Dordrecht 1754. De uitgever, Abraham Blussé, deelt mede dat het werk veertig jaren eerder werd geschreven.

Het is goed, zegt de schrijver, de schepping aandachtig te beschouwen en dan de Schepper te loven. Ook is het goed, dat wij (blz. 130)

> in Deskartes boeken,
> Het onderscheid van ziel, en ligchaam zoeken,
> En God, en Gods aanweezigheid,
> Met kenlyk onderscheid,
> Uit 's mans verheve schriften,
> Die 't waare van het valsche schiften,
>
> Bewyzen, met de reden,
> Die nimmer dwaalen kan.

De dichter heeft een afschuw van het stadsgewoel; hij is van mening dat het koninklijk purper moet wijken voor de gemoedsrust van de hofbewoner; hij prijst de veiligheid van het land, waar men voor het aconitum niet behoeft te vrezen en voert zo nog meer argumenten aan, die in deze litteratuur gemeenplaats zijn. Ook een klein trekje als de vergelijking van de sinaasappel met de appelen van Atalante kan men regelmatig in andere hofdichten vinden.

Evenals verscheidene voorgangers wordt Van Bracht in een droom aan de werkelijkheid onttogen en zweeft hij door de lucht (blz. 13).

In een kort woord vooraf deelt hij mede, dat hij eigenlijk slechts van plan was de lente te bezingen, maar op die manier kwam hij niet rond. Daarom heeft hij zich in het voorjaar ook de vruchten van het najaar voor ogen gesteld en zo over alle seizoenen tegelijk geschreven, op voorbeeld van andere dichters en ook van de schilders, die immers in één tafereel meikersen en druiven schilderen. Het is wederom het probleem van de compositie, dat reeds bij verscheidene hofdichters werd gesignaleerd.

Van Bracht vermeldt een hofdicht op Slikkenburg (blz. 5 6), dat ik evenwel niet heb kunnen vinden.

François Halma

De meeste hofdichters bezingen buitenplaatsen die gelegen zijn aan de Vecht of achter de Hollandse duinenrij. Een van de uitzonderingen is Halma met *Het kasteel van Aigermont* (1715).[1]

Alleen het eerste gedeelte behandelt de bezitting Aigermont. Daarna volgt een beschrijving van Maastricht en ten slotte wijdt de dichter een beschouwing aan de onderaardse gangen van de Sint-Pietersberg.

1 François Halma, *Het kasteel van Aigermont*, *en d'omleggende landtstreeken in de heerlykheit van Nederkan*, *nevens de stadt Maastricht*, *in heldendicht afgeschetst*, Leeuwarden 1715. De auteur was zijn eigen uitgever-drukker.

Betrekkelijk uitvoerig worden we op de hoogte gebracht van de tuin, die in dit heuvelachtige landschap bestaat uit vier boven elkaar liggende hoven, die spotten met de hangende tuinen van Semiramis. Er zijn vijvers met karpers, kunstmatige waterlopen, beelden, een koepel, alles zoals het ook te vinden was op vele andere buitenplaatsen. De vruchten en de vogels wekken tot overpeinzing: de goddelijke werken in de ganse wereldruimte geven duizenden blijken van macht en majesteit.

Herhaalde malen belooft de dichter ons mee naar binnen in het kasteel te nemen, maar als hij het ten slotte doet, is het slechts om ons voor een venster te leiden en ons naar buiten te laten kijken. Van het kasteel horen we alleen, dat het twee torens heeft en direct daarop spreekt Halma over de jacht. Verschillende vaste elementen komen ook in dit hofdicht voor, zoals de 'goudene appelen, door Herkules geschonken Aan Vorst Euresthus'.

De opzet van het werk is, en daaraan wordt dienovereenkomstig veel ruimte besteed, de lof te zingen van de bewoner van Aigermont, Daniel Wolf, gouverneur van Maastricht, bij wie Halma een bijzonder gastvrij onthaal had gevonden.

Liebergius

In 1718 verscheen te Gouda een bundeltje gedichten van de Haagse artsdichter, Didericus Liebergius.[1] Dit bevat naast een groot gedicht *Tulipa*, *florum regina*,[2] waarvan een mythe het voornaamste onderwerp is en dat weinig tuinbouwkundigs heeft te bieden, o.a. een gedicht van een twintigtal pagina's *In hortum meum suburbanum*, *elegia*.[3] De dichter komt amper aan een beschrijving van zijn tuin toe, want nauwelijks laat hij zijn oog op een object vallen, of hij raakt aan het bespiegelen, hoe uit rotting nieuw leven ontstaat, hoe de natuur een bibliotheek is voor hen die goed weten waar te nemen, hoe alles een geschenk van God is, over de vage ijdelheid van toekomstdromen en zo meer.

Frans Greenwood

De *Gedichten* van Frans Greenwood (1719) bevatten enkele hofdichten van geringe omvang (resp. 60, 166 en 102 versregels groot). Het eerste daarvan is getiteld *Wilthof. Lustplaats van den Heere Maximiliaan de Rave*.[4] Het geeft wel het uitzicht tot in verre omgeving, maar over de plaats zelf zwijgt het vrijwel. Misschien was deze lustplaats zo bescheiden van opzet, dat de auteur weinig kans tot verheffing ervan werd geboden? Evenals dat bij de hof-

1 Didericus Liebergius, *Fasciculus poematum*, Arn. Henr. Westerhovius coll. et ed. curavit, Gouda 1718
2 t.a.p. blz. 9
3 t.a.p. blz. 29
4 Frans Greenwood, *Gedichten*, Rotterdam 1719, blz. 1 blz.

dichten van Poot het geval is, treffen we hier arcadische benamingen als Melker en Lantman aan.

Het tweede hofdicht in deze bundel is *Jeruzalem. Woonplaatse van den Heere Pr. Scheffens*.[1] Vooral de bekende Horatiaanse motieven worden in dit werkje naar voren gebracht: de ongewisheid van de zeevaart, de afkeer van het stadsgewoel, de gevaren van de oorlog. De bespiegeling over de natuur wordt als een deugd aangeprezen.

Het derde gedicht is *Het lantleven op Overmeer*, *lustplaats van den Heere Willem Snellen*.[2] De motieven blijven ongeveer dezelfde: het genot van het veilige, rustige en tot bespiegeling leidende buitenleven, waar men zelf kan planten, poten, enten, ploegen en plukken, ook vogeltjes lijmen of hengelen en met strikken konijnen vangen. Het leven in de woelige stad en vooral aan het hof is verdorven.

> Dit wist Virgyl, de groote Mantuaan,
> Die Caezar door zyn zangen kon verplichten,
> Toen hy het lant beschreef op eeuw'ge blaân
> Met gouden inkt in zyne lantgedichten;
> En Flakkus, die met zoo veel kunst en zwier
> Oudt Rome wist en zyn bedurve zeden
> Zoo meesterlyk te heeklen met zyn lier,
> En 't lantverblyf te schatten boven steeden.

Frans Greenwood maakte bovendien enkele zeer korte lofdichtjes op buitenplaatsen, onder andere een van een tiental regels met de titel *Zydebalen. Lustplaats van den Heere David van Mollem*.[3]

Frans Ryk

In 1721 verscheen een tweede hofdicht op *Westermeer*, dat na Willem van der Hoeven nu in Frans Ryk een bereidwillig dichter vond.[4]

De oudheid van de hoven toont deze dichter aan door een appel aan ‘d'Arkadische Landsdouwen’ en ‘Hesperus Lusthoff’.

Alles wat de dichter ziet doet hem de eeuwige voorzienigheid beseffen, en, zegt hij (blz. 6)

> 'k Laat Epykuur dan in zyn drek,
> Gelyck een stinkend boszwyn, wroeten,

Als op zovele buitens is er een echo, en ook vindt men er de fonteinen, geschoren hagen en de verdere gebruikelijke inventaris, die de dichters

1 t.a.p. blz. 7
2 *Vervolg van F. Greenwoods gedichten, en Boere-pinxtervreugt*, Dordrecht 1760, blz. 40
3 t.a.p. blz. 27
4 Frans Ryk, *Westermeer, lusthof van den heere Jacob Fruyt, by Heemsteê, buyten Haarlem*, Amsterdam 1721

plegen te beschrijven. Historische uitweidingen over Bossu, Haarlems verdediging, hertog Albrecht en zo meer zijn ook in de wat langere hofdichten geen ongewoon onderdeel van het programma. Als vanzelfsprekend is er de verhandeling over het vissen met net en hengel, het vogelvangen en de konijnenjacht met de fret. Door en door conventioneel wordt de lof van het landleven gezongen (blz. 12):

> Wie heeft in Vorstelyke hoven
> Ooyt zulk een schoonen vrucht beschouwt,
> Die, alle vruchten gaat te boven?
> Ik meen de geele korenaar,

en (blz. 14):

> 'k Zou d'open lucht hier voor geen kroon,
> Noch 't groen voor 't Vorst'lyk purper geeven.
> Hier woont geen felle Nyd, noch Haat,
> Als in de woekerende Steden,

De landman is tevreden (blz. 15):

> Hy maakt niet van de zee zyn graf,
> Hy zal, door overdaad nooyt sterven,
> Noch door vergif, of boos fenyn:
>
> Het ooft van eygen queekelingen
> Is zyne spys, met melk en room
> En vette tarw, van zynen akker.

Voor en na weet Ryk lering te trekken uit wat hij ziet. Hij merkt bijvoorbeeld op, dat de door zwaarte omvallende rijpe korenaar de ootmoed predikt. Ook de gastvrijheid is een onderwerp dat des dichters volle aandacht heeft.

J. A. van Orsoy

Het lusthof Koldenhooven,[1] door Van Orsoy, verscheen in 1722. Van Orsoy maakte met dit rond 1100 verzen tellende werk een niet alleen uitgebreid, maar ook in andere opzichten ‘allround’ hofdicht, dat grotendeels de opzet van Huygens, Westerbaen en de andere vroege hofdichters vertoont.

Zoals zo velen vóór hem zingt Van Orsoy de lof van het landleven, in directe tegenstelling gebracht tot dat aan het hof, waar men immers niet anders dan afgunst, moord, wraak, haat en nijd vindt. Op het land heersen

1 J. A. van Orsoy, *Het lusthof Koldenhooven*, *locus quietis et tranquillitatis plenissimus*, Amsterdam 1722

eenvoud, rust, oprechtheid en de gulden middelmaat. De heer van Koldenhooven, Pieter Caffart, stelt er een eer in, juist zoals de heren uit het begin van de zeventiende eeuw, zelf op zijn grond te werken en de dichter kan hem dan ook niet van de tuinlui onderscheiden. Steeds is hij in de weer om nieuwe lanen te planten en dode bomen door jonge te vervangen. Caffart, en al wie op het land leeft, volgt een goede traditie, want (blz. 8):

> Augustus, Abdolonymus, Domitiaan,
> Die hebben zelf met vreugd den landbouw onderstaan.
> Alcinous had vermaak in Tuin, in Vrugten, Bloemen:

In de steden is het verderf, op het buiten ziet men de herleving van de Hof van Eden. Men leeft er zinvol (blz 15):

> Wie 't wézen zelfs bemind dient op het land te léven,

In overeenstemming met deze uitspraak weet Van Orsoy inderdaad de zin die hij in de natuur zoekt uit te leggen, b.v. (blz. 21):

> Waar vind men schoonder wit als dat de Lely heeft?
> Die op haar hógen steel uitmunt, en leszen geeft,
> Hoe dat Geregtigheid in 't wit moet zegeprâlen,
> De zuiv're Waarheid doet de Nyd ten afgrond dâlen;

Toch, evenals bij het gros der 18de-eeuwse hofdichters, treft men veel minder van deze bespiegelingen aan dan bij de voorgangers van een eeuw terug. Bij Cats was de bespiegeling naar aanleiding van telkens een ander plantje welhaast een obsessie, maar iemand als Van Orsoy maakt er zich na enkele voorbeelden van af (blz. 21):

> Myn vlugge en korte tyd komt my niet toe te staan,
> Om zo van bloem tot bloem te konnen overgaan,

en hij besluit dan ook spoedig met dan maar een les te geven over de bloemen in het algemeen, die de mens de vergankelijkheid voorhouden, waarmee hij dan ineens alle soorten afgedaan heeft.

Een ander, in vergelijking met 17de- eeuwse hofdichten in Koldenhooven opvallend verschijnsel, dat overigens vele 18de-eeuwse hofdichters en waarlijk niet de hofdichters alleen kenmerkt, is de zucht naar een eleganter stijl, waardoor het realisme op de achtergrond raakt. Van Orsoy gebruikt veel

verkleinwoorden: golfjes, beekjes, groene zoodjes, 't zoete Raapje plukken, etc. Het verzadigd vee huppelt en dartelt, herders zingen een vrolijk veldlied. Zijn collega's die Hollandse buitenplaatsen bezingen, zien geen echte modderige poldersloten meer voor zich, maar spreken nog slechts van kristallijnen vlieten.

Ook andere, klassieke elementen geven een sfeer van irrealiteit, die men eerder in de pastorale verwacht. Pan en Ceres worden door de auteur toegesproken. Tot de laatste zegt hij bijvoorbeeld (blz. 14):

> Hy (de akkerman) zal met dankbaarheid uw gáven steeds gedenken,
> En op 't gewyde Altaar u de Eerstelingen schenken
> Van zijn verkrége vrucht. De land-jeugd zal te gaâr
> Met vreugd bekranssen uw geheiligd Landaltaar,

Aan de andere kant heeft Van Orsoy toch de beschrijving van de realiteit, die het hofdicht van het begin af aan eigen was, niet geheel laten varen, hoewel hij zelf kennelijk geen insider in de tuin- en bosbouw was. Hij vertelt over het bos, spreekt daarbij Pan toe, maar laat ook zien, hoe oude bomen vervangen moeten worden, en hoe de houtkap, het schillen van de schors etc. in zijn werk gaat. Wij brengen met hem een bezoek aan de vijver met zijn rijkdom aan vis (voor de tafel, een Lucullus zou er jaloers op zijn), de boomgaard, de bloemhof, de weiden, de moestuin, de boomkwekerij en ten slotte de verre omtrek tot aan Kampen en de Zuiderzee met zijn vloten toe.

Ondertussen horen wij nog even, hoe Aârt Aagje het hof maakt, zoals wij ook op Hofwyck voor luistervink spelen.

In één opzicht stelt Van Orsoy zijn lezers met opzet teleur (blz. 23):

> maar men zust,
> En valt ons in de reên, waarom wy niet ontvouwen
> 't Geen wel merkwaardig is in Huis om te beschouwen,
> Maar neen, hun wens word hier door my niet in voldaan,
> Myn veldnimf trekt zig nu geen pragt van huizen aan!
> Ons doelwit strekt alleen van bosch, van beemd' en hóven
> Te zingen;...

Abraham Bogaert

Geuzevelt, *of de lustplaats van den Heer Antony Klok*[1] is een hofdicht van 94 pagina's, geschreven door de Amsterdamse apotheker Abraham Bogaert.

1 Abraham Bógaert, *Gedichten*, Amsterdam 1723

Te Winkel[1] deelt mede: 'In alexandrijnen beschreef Abraham Bogaert in 1724 niet onverdienstelijk "Geuzevelt of de lustplaats van A. Klok", onder Sloten.' Dit jaartal klopt evenwel niet, want de dichter dateerde het gedicht 1721. In zijn voorbericht deelde hij mede, al zijn gedichten te hebben gedateerd, opdat men hem niet voor onbekwaam zou aanzien als men een jeugdgedicht onder ogen kreeg en dan ten onrechte zou menen, dat hij de kunst nu niet beter verstond. Wel had hij alle gedichten alvorens deze uit te geven nog omgewerkt, maar met vele van de oudere zou hij toch niet genoeg eer kunnen inleggen!

Met Te Winkels opmerking, dat Bogaert het niet onverdienstelijk deed, kan ik het evenmin eens zijn. Zijn werk is uitermate vervelend; het schijnt vóór alles ten doel te hebben de geleerdheid van de schrijver te etaleren en hiertoe zou naast een buitenplaats ook elk ander onderwerp hebben kunnen dienen. Hij is bijzonder met zichzelf ingenomen. Ook in een ander opzicht demonstreert Bogaert zich op minder prettige wijze; hij maakt sterk de indruk een nijdas te zijn.

Eigenaardig doen de volgende regels uit de 'Voorreden' tot zijn gedichten aan: 'Hier in heeft de Hofstede Geuzevelt den voorrang, van my uit zucht tot haren bezitter, den heere Antony Klok, op een Poëtischen en geen' Pedantischen trant in heldenvaarzen opgezongen; van welker behandeling ik den Lezer ontwerp zal geven, maar die overweeging aan zyn aandacht overlaten. En zeker, indien myn Hofheer zoo belezen geweest was, als die van Soelen schynt te wezen, dan zou ik verlost geweest zyn van eenen arbeit, dien ik alleen ten zynen verzoeke en met weêrzin heb ondernoomen; doordien ik zoo klaar in myne vaarzen meen te spreeken, dat de onbedrevenste Lezer de dingen aanstonts kan vatten...' Hij doelt op de verklarende aantekeningen bij de tekst.

Bogaert nu heeft in zijn bijna honderd bladzijden lange werk zeer weinig verteld van wat hij in de tuin zag. Een groot deel van de ruimte wordt ingenomen door een rondreis in de verre omgeving, waarop hij tal van buitens vermeldt. Als hij een moment de blik op iets bezienswaardigs in de tuin richt, dan is dat slechts om een uitgangspunt te kiezen voor een uitstalling van kennis van de klassieke litteratuur, mythologie en geschiedenis, een kennis, die in ruime mate zijn deel moet zijn geweest. Het is niet zo verwonderlijk, dat de hofheer hem blijkbaar de opmerking heeft gemaakt, dat dit wat veel van het goede was, en dat enige aantekeningen geen overbodige weelde zouden zijn.

Het element van de godsdienstige bespiegeling is vrijwel weggezakt in dit hofdicht. Een tweetal moraliserende opmerkingen is al wat ik kon vinden. Ook de poëtische elementen van het *Beatus ille*, die in vrijwel elk hof-

1 Te Winkel V, blz. 124

dichtampel worden toegepast, vindt men niet dan in rudimentaire staat.

Fel keert Bogaert zich tegen de Oranjes, waar zij in conflict zijn geweest met de wereld van regenten en kooplieden. Fel ook vaart hij uit tegen de bezitters van sommige hoven, omdat zij deze niet goed beheren, soms ook zonder een bepaalde reden voor zijn minachting aan te voeren. Ook met andere dichters schijnt hij niet altijd vrede te hebben kunnen houden. Daarvan spreekt o.a. het volgende citaat, waarmede wel een hofdicht, dat ik niet heb kunnen vinden, bedoeld is:

> Het schraal Thalia is myn achting geenszins waardt.
> En zou my Postrust meer met zyn sieraadt bekooren,
> Liet zich de Hofheer van geen Fungus ringelooren,
> Die, als eer Marsyas, op een verworpe fluit
> De koonen spant, en slaat een gillend veltgeluit,
> Waar in de jeukrigheit haar geile drift laat hooren,
> Van roestige eeuwen af Priaapen ingeboren.

Over het woord fungus geeft Bogaert nog een voetnoot, waardoor omtrent zijn bedoeling niets meer misverstaan kan worden.

Tot slot haal ik de laatste regels van *Geuzevelt* aan, waarin de dichter, zoals trouwens op meer plaatsen, zijn eigen opinie over zijn werk onder woorden brengt:

> Laat Hofwyk nu, het wout van schelle nachtegaalen,
> Vry door de dichttrompet van grooten Huigens praalen;
> Laat Okkenburg zoo duur aan Westerbaan verplicht,
> Het hooft opbeuren door 's mans loffelyk gedicht;
> Laat Hoogewoert dat nauw zyn outheit kan bezeffen,
> Zich vry door Vlamings geest tot aan de starren heffen;
> Laat Elsryk al te dwaas gesticht op zulk een'gront,
> Den honig gaaren uit Baptistaas lieven mondt;
> Het bladtryk Geuzevelt, nu door myn pen beschreven,
> Zal mogelyk zoo lang als een dier Hoven leven.

H.K. Poot

Poot is vooral door het veel geciteerde gedicht *Akkerleven*, *aen den Heere Mr. Kornelis 's Gravezande*, *rechtsgeleerden* (z.j.)[1] bekend geworden als dichter van het buitenleven. Het voorbericht voor zijn gedichten, en zijn *Voorzangen*,[2] waarin hij vertelt, hoe hij overdag achter de ploeg loopt en 's avonds

1 Laurentius van Santen, *Elegia de vita rustica*, *pro concione recitata prid. idus novembr. MDCCLXV*Hubert Korneliszoon Poot, *Gedichten*, Amsterdam 1759, blz. 367

2 H.K. Poot, *Gedichten*. *I. Deel*, Amsterdam 1780, blz. 1

gedichten schrijft, en waaruit kan blijken hoeveel moeite dat dichten hem, bijna arme en zeker verre van geleerde boer, moet hebben gekost, zullen eveneens deze reputatie van dichter van het landleven stevig hebben helpen grondvesten. Het is vaak betreurd, dat Poots natuurlijk talent bedorven is doordat hij zich te veel heeft laten leiden door 'beschavende' hulp. In deze geest redenerend geeft Kloos de volgende recensie van Akkerleven: 'Poot's dichterlijke misgreepjes, waartoe bv. zijn wèl beroemd, maar daarom niet minder zot "Akkerleven" valt te rekenen, waren niets ergers dan de vergefelijke aesthetische vergissingen van een kinderlijken dorpeling, die door de hem plots toevloeiende tweedehands geleerdheid een beetje den kop kwijt geraakt, nu grappig-pronkerig ging spelen met de in zijn lektuur gevondene fraaiigheden, in de hoop dat hij daardoor een "deftig" dichter lijken zou...'[1] Kloos betreurde het, dat de boer niet met eigen ogen naar zijn omgeving keek, niet zelf opmerkte en zijn indrukken op ongekunstelde, eigen wijze onder woorden bracht. Inderdaad, *Akkerleven* is door en door 'litterair' en traditioneel. Het past zozeer in de reeks hofdichten, dat alleen het feit, dat dit akkerleven niet gelokaliseerd is, het ervan onderscheidt.

De veiligheid van het land, vooral tegenover de gevaren van de vaart over de woeste zee, gestimuleerd slechts door gouddorst; de narigheid in de stad, waar de woelige rechtszaal is en het risico van het geding (tegenover de rechtsgeleerde 's Gravezande kon Poot moeilijk verder gaan door over loze advocaten en onrechtvaardige rechters te spreken); het oculeren en andere tevredenheid schenkende werkzaamheden; de appreciatie van het gezinsleven; 's winters de gezellige kout met vrienden aan de haard, dat zijn allemaal onderwerpen, die we in reeksen hofdichten tegenkomen.

Dat Kloos aan Poot verwijt, zichzelf niet te zijn, als hij het landleven schildert, lijkt mij voort te komen uit een wanbegrip omtrent het dichterschap in Poots tijd. Kloos hield te weinig rekening met het zelfstandig bestaan van een litterair genre. Hij zocht in de 18de eeuw te veel van de dichterlijke zelfstandigheid die hij zelf als een ideaal zag.

Min of meer in de schaduw van het bekende *Akkerleven* vindt men in Poots werk een drietal hofdichten. *Bloemzang ten lusthove van den Weledelen Heere Juliaen van Groenewegen*...,[2] daterend van 1725, is met 124 verzen het grootste daarvan. De dichter noemt een reeks van planten: roos, tulp, jasmyn, violetten, melis, hyacinth, narcis en zo meer. Met trots wordt verteld, dat deze planten uit alle delen van de wereld komen. Zij zijn aanleiding tot bespiegeling: de zonnebloem volgt de zon en zo moeten wij de bron des levens zoeken.

In het *Gezang op Broekbergen*, *den lusthof van Mejoffrou Wilhelmina de Veer*,[3] evenals het vorige gedicht vol mythologische versiering, worden de 'onge-

1 Willem Kloos, *Een daad van eenvoudige rechtvaardigheid*, Amsterdam 1909, blz. 125
2 Hubert Korneliszoon Poot, *Gedichten*. *Tweede deel*, Amsterdam 1759, blz. 376
3 t.a.p. blz. 385

kochte vruchten' geprezen, die de dis verkwikken. Onze dichter voelt spoedig zijn krachten tekort schieten om het buitengoed te beschrijven en hij roept uit:

> Daertoe most helt Virgyl verryzen.

Ten slotte moet genoemd worden *Lantvermaek. Aen den Weledelen Gestrengen Heere Mr. Simon Schaep*, *raedsheer in den Hove van Hollant*, *enz. enz*.[1] Wederom de rust, die men na gedane arbeid op het land kan vinden, zoals ook de Romeinen die daar vonden. Men kan op het land zijn Schepper leren kennen. Alleen hier heerst de gulden goedheid. Alle werk, dat het landleven te doen geeft, waarbij de jacht niet mag worden vergeten, geeft vermaak en nut. Ook de wijnoogst wordt door Poot genoemd.

Pieter Verhoek

Elzenburg hofstede van den Edelen Heere Jakob Burg-Graef (1726) is een hofdicht van ternauwernood een honderd verzen, dat in de bundel *Poëzy*[2] van Pieter Verhoek te vinden is. De beschrijving, die onze schilder-dichter van het onder Maarssen gelegen buiten geeft, is zeer beknopt, doch wij maken wel met vele aspecten even kennis. De fruithof, de beschermende haag van bomen, de bloemperken en de vijver met baars en karper, pos en brasem worden bekeken. De dichter verzuimt evenmin de vier seizoenen in hun onderscheiden invloed op het leven buiten te typeren. Elementen uit oude geschiedenis en mythologie zijn door het werkje heen gestrooid.

In dezelfde bundel staan nog twee kleine hofdichten. *Op den lust- en kruithof van den Heere De Glarges*, *buiten Haerlem*[3] geeft een beschrijving van wat kennelijk een medische kruidentuin met ook wel wat bloemen en vruchten is geweest, en waarin wij nog weer eens de figuratie van 'Alsinous (sic) hoven' tegenkomen. *De lustplaets Blyenburgh*[4] bezingt een buiten bij Utrecht, dat naast bloem- en kruidhof, beek en vijver ook een Kretensische doolhof bezat.

Hendrik Schim

Uit de *Bybel- en zededichten* (1726)[5] van Hendrik Schim zou ik twee gedichten willen noemen. Men vindt daarin een *Tuinzang aen mynen vader Pieter Schim*,[6] waarin de dichter zijn vader gelukkig prijst dat hij op het land woont, de enige plaats waar men nog gelukkig kàn zijn. Twee gedachten worden sterk geaccentueerd. De vader van

1 Hubert Korneliszoon Poot, *Vervolg*, *of derde en leste deel der gedichten*. Tweede druk, Delf 1747, blz. 79
2 Pieter Verhoek, *Poëzy*. *Nevens zyn treurspel van Karel den Stouten*, *Hertogh van Bourgondie*. Amsterdam 1726, blz. 28. Arrenberg vermeldt een editie van de *Poëzy* te Leiden 1721.
3 t.a.p. blz. 31
4 t.a.p. blz. 176
5 Delft 1726
6 t.a.p. blz. 158

de dichter geniet er namelijk gelijkelijk van de bloemen des velds en van de bloempjes
der poëzie, de combinatie dus

van land- of tuinbouw met cultuur. Daarnaast wordt gesteld, dat men buiten in ‘Godts groot natuurboek’ leest.

Een algemene, d.w.z. niet lokaal gebonden, lofzang op het buitenleven is *Het zalige lantleven*,[1] een gedicht van 38 pagina's druks. Er is niets heerlijker, betoogt Schim, dan het ploegen van de vaderlijke akker. Het leven op het land is veilig; men vergelijke het maar met de gruwelijke zeevaart. In de stad culmineert het onrecht in de onbetrouwbaarheid van de rechters.

Het landleven is de oorspronkelijke bestemming van de mens. Deze stelling wordt geadstrueerd met een beroep op bijbelse autoriteit (blz. 69):

> Godt, met enkel licht omgeven,
> Heeft wel eer het paradys,
> In het oost, met eigen handen,
> Voor den eersten mensch geplant:
>
> Abel woonde by zyn schapen.
> Mozes hoede 's Vaders vee.
>
> Izak hielt zich by zyn' akker.
> Jakob in zyn lage stulp.
>
> Jezus, Herder van zyn schapen,
> Is geboren in een stal,

maar ook met een beroep op de heidense oudheid (blz. 71):

> Scipio, befaemt in 't stryden,
> Kon zich naer veel zegedaên
> In Kampanie verblyden.
> Keizer Diokletiaen
> Koos voor kroon en diamanten,
> d' Eer en luister van zyn kruin,
> Slechts op 't lant wat kool te planten,
> En te wandlen in zyn tuin.
> Epikuur zocht by de bloemen
> Al zyn wetenschap by een.
> Kato dorst het raethuis doemen,
> En trok naer zyn lanthuis heên.

De ware echtelijke liefde en de eenvoudige genoegens van jagen en vogel-

1 t.a.p. blz. 49

vangen, niet te vergeten ook een overvloed van smakelijke, doch voedzame gerechten, zijn factoren die het geluk van het buitenleven bepalen.

Hendrik Schim schreef nog een tweetal hofdichten, die werden opgenomen in zijn *Dichttaferelen*.[1]

Het eerste is getiteld *Koningsrust. Lustplaets van den Here Gerrit Alewynse Coninck* (1737).[2] Het is een omvangrijk gedicht van een 2200 versregels, opgebouwd uit 14-regelige strofen.

Het gedicht opent met de motieven uit het *Beatus ille* in snelle opeenvolging: de vlucht uit stad en hof, de veiligheid op het land voor woeker en krijgstrompet, het gevrijwaard zijn tegen onrechtvaardige rechters, de angst voor de zee, het geluk dat ligt in het enten van bomen, enz. Het is 'een eeuw van gout', roept de dichter uit.

Hierna brengt Schim een bezoek aan alle onderdelen van de tuin en beschrijft hij de bloembedden, de vijver, de boomgaard, de moestuin, de hagen, de beelden en andere tuinsieraden. Daarbij vindt hij telkens gelegenheid moraliserende opmerkingen te maken of eens iets uit de vaderlandse geschiedenis te verhalen. Hij betrekt de omgeving, het Westland, ook in zijn beschouwing en daarbij vermeldt hij evenals Westerbaen de kerk van Loosduinen en de geschiedenis van Margaretha's driehonderd vijfenzestig kinderen.

De dichter luistert ook nog een boerenvrijage in dialect af, een figuur die wij bij andere hofdichters reeds enkele malen tegenkwamen.

Evenals b.v. Huygens en Wellekens wordt ook Schim op een gegeven ogenblik door de lucht gevoerd. Kennis leidt hem en toont hem taferelen van ontucht en vroomheid.

De lof, die aan de heer van Koningsrust wordt toegezwaaid, neemt enige bladzijden in beslag. Van belang is daarbij, dat hier wederom een sterke nadruk wordt gelegd op de belezenheid van een hofheer.

Het tweede hofdicht uit deze bundel is *Havezicht*, *lustplaets van den Weledelen Here Mr. Willem Vlaerdingerwout*,[3] dat circa 900 verzen telt, in strofen van 12 regels.

Ook in dit gedicht, dat een duidelijk lofdicht is, wordt de eruditie van de bewoner van het buiten in het daglicht gesteld.

Van de landheer wordt gezegd, dat hij in de winter (blz. 110)

> Aest als een nyvre honigby
> Op godtgewyde poëzy,
> En zuigt de wezentlykste geuren
> Der zuivre wysheit en geleertheit 't aller uur
> Uit duizent boeken, en den bybel der natuur.

1 Hendrik Schim, *Dichttaferelen*, *bestaende in hofgedichten*, *zinnebeelden*, *en zedezangen*, Maassluis 1737
2 t.a.p. blz. 1
3 t.a.p. blz. 79

Niet alleen de winter wordt beschreven, maar zoals gebruikelijk elk der vier seisoenen. Zij maken duidelijk hoe het leven voorbij vloeit.

In het vorige hofdicht werd de dichter voor een ogenblik aan de werkelijkheid onttrokken. Dit geschiedt hier weer: in een droom ziet hij een arcadisch landschap voor zich, waarin wolven met schapen spelen.

Opvallend is bij een beschrijving van de omgeving de grote aandacht die Schim aan de Schie wijdt, waardoor de betreffende passage welhaast tot een klein stroomdicht uitgroeit.

De leerzame beschouwing van de natuur, vooral van het kleine daarin, zoals de bij en de mier, speelt een grote rol in dit hofdicht. Het zoeken van wijze lessen levert een enkele keer een wat komisch resultaat op, zoals uit de volgende regels blijkt. De dichter wil zijn lezers het genot van de tafel voorspiegelen. Hij staat bij het vinkentouw, want de genoegens van de jacht en het vogelvangen worden ook in dit gedicht beschreven, en zegt (blz. 108):

> Op! Op! verlustig dan uwe ogen,
> Ik heb die zwarm uw' disch belooft,
> Ga ruk het net hen over 't hooft;
> Zo wort d'onnozelheid bedrogen,

Zoals in vele andere hofdichten worden ook hier de trouw en de oprechtheid op het land geprojecteerd en de verdorvenheid in de stad.

L. Meyer

Hoezeer de litteraire traditie t.a.v. het buitenleven bepalend was, blijkt uit de verwerking van de thema's door de Zuidnederlandse jezuïet L. Meyer in de vierde elegie uit het vierde boek van zijn gedichten.[1] In deze elegie, getiteld *De vita beata, ubi prae ceteris ruris simplicitas commendatur* (1727)[2] wijst de dichter een veilige weg naar het geluk. Hij begint met de traditionele waarschuwingen tegen het leven in de stad en de zeevaart, veroordeelt de hoven der koningen en zet dan uiteen, hoe het geluk op het land te vinden is. Daar wonen eerlijkheid, geloof, eenvoud en andere deugden. Men moet zelf enten, fruit plukken, eieren rapen en noten zoeken. Op het land is het goed, immers de goden, Apollo, Jupiter, Diana, Bacchus, Ceres, ook de nimfen in de rivieren hebben het altijd verkozen. Word je oud, vraag dan niet om een praalgraf, maar om een eenvoudige urn in gewijde aarde, want dan alleen komt je ziel in de Elyzeese velden. Anderen wacht Cerberus. De oudheid heeft op deze jezuïet wel grote invloed gehad!

1 Livinus Meyerus, S.J., *Poematum libri duodecim*, Bruxellae 1727, blz. 331
2 t.a.p. blz. 15

Daniel Willink

In 1734 verscheen posthuum Daniël Willinks *De lustplaats Groot Heerema by Franeker*.[1] Dit gedicht was bij de dood van Willink nog niet geheel gereed. Het werd voltooid door Bernardus de Bosch, die er o.a. ook een zang aan toevoegde.

Bernardus de Bosch wijst ons er reeds in de 'Opdragt' op, dat in het werk van zijn neef

> De bloempjes ons de nutste lessen geven;
> In 't minste kruid des Scheppers Wysheid speelt,

Willink zelf doet ook meer dan eens uitspraken als (blz. 32)

> Daar 't kleenste spruitje zelfs Gods magt en Wysheid meld,

De moralisering in dit werk is een sprekend element. Zij is meestal direct gebonden aan de verschijnselen in de natuur, b.v. (blz. 28):

> Het bloosend Roosje, dat hier bloeit,
> In 't midden van de scherpe doornen,
> Toont hoe de zuiv're liefde gloeit,
> Van Gods gezeegende Uitverkoornen.

Het zijn overigens niet uitsluitend de verschijningsvormen van de natuur, die een vingerwijzing geven, maar zelfs een beeld van Pallas en een van Mercurius inspireren Willink tot een wijze les. Dit is in de hofdichten zeer ongewoon. En règle is Willink dan weer bij de beschouwing van een beeldengroep der bacchanten en van Silenus, waar hij zegt dat hij toch maar liever bij de bloemen in de leer gaat.

Opvallend in dit zuiver topografische, een bepaalde lustplaats beschrijvende gedicht is de pastorale aanduiding van de personen: Edelaart, Goedaart, Dorila, Dingheer, Herder Waarmond, etc. In voetnoten wordt telkens gezegd wie bedoeld wordt. Herdersnamen worden in hofdichten, zoals reeds eerder werd opgemerkt, vrijwel nooit gebruikt.

Klassieke elementen ontbreken ook in dit gedicht niet, blijkens een regel als (blz. 31):

> 'k Vond hier nog app'len, van 't hesperideesche woud,

1 Daniël Willink, *De lustplaats Groot Heerema by Franeker*, *in vaarzen beschreeven: Nevens eenige mengelpoëzie*, Amsterdam 1734

Een ander werk van Willink, dat hier zeker vermeld dient te worden, is *Amsteldamsche Tempe of Nieuwe Plantagie* (1712).[1] Hoewel het hier dus blijkens de titel niet gaat om de beschrijving van een enkele grote lustplaats, maar van de Plantagie, die een verzameling van kleine tuintjes was, en hoewel het eerste van de beide boeken waar het gedicht uit bestaat, vooral veel gemeen heeft met *Batava Tempe*, vertoont dit werk voor het overige zo duidelijk alle kenmerken van het hofdicht, dat het stellig naast *Groot Heerema* genoemd moet worden. Ook de schrijver zelf zag het als een hofdicht. Zo haalt hij in het 'Aan den leezer' Katharyne Lescailjes hofdicht op Doornburg, Westerbaens Ockenburgh, Pluimers Roosendaal, Wellekens' Endenhout en Van Borns Diemermeer aan. Tegen het eind schrijft hij (blz. 123):

> En zo als Kats met zachten toon
> Den lof van Zorgvliet heeft gezongen,
> En groote Huygens Hofwyks schoon,
> En Westerbaan zo onbedwongen
> Zyn Okkenburg heeft uitgevoert
> Op braaven trant in zoete dichten,
> En Vlaming zynen Hogerwoert
> In zuivre vaerssen die elk stichten.
> Zingt Amsteldichters 'tzaam als een
> Den roem myns Tempe, u algemeen.

Wellekens schreef een aan het werk voorafgaand lofdicht, waarin hij zich afvraagt vanwaar toch de wijsheid der ouden kwam en vervolgens het antwoord op deze vraag zelf geeft: Grieken, Egyptenaren en Chaldeeën lazen in het wonderboek der natuur en zogen lessen uit al wat leeft en groeit. Ook in dit gedicht duikt weer de figuratie van Alcinous' tuin op.

Willink begint zijn werk met het in ogenschouw nemen van de bloemhof, waar alles aanleiding tot bespiegeling is. Het zien van een gewas inspireert hem telkens tot het noemen van een onderwerp uit de klassieke geschiedenis of mythologie of is hem aanleiding de wijsheid van de Schepper te demonstreren. De purperen anemoon doet hem denken aan koningspurper, dat overigens niet haalt bij de schoonheid van de natuur (Croesus, Solon). De palmboom is het zinnebeeld van de ware christen, de klimop verbeeldt hoe de edele ziel omhoog streeft. Ook wijsheid van een lagere orde kan men uit de bloemhof puren. Zo leert men van de tere bloempjes, dat (blz. 70)

> Wie 't hoofd te schielyk boven haalt,
> Diens losse drift wordt haast betaalt.

1 Amsterdam 1712

Na de bloemhof bekijkt de dichter de vruchtbomen, waar hij ook de uitheemse peper, citroen, limoen en oranje ziet. Deze dragen vrucht en bloeien tegelijkertijd. De volière is bij uitstek leerzaam. De trouw van de duiven geeft Willink aanleiding om kroeglopers te berispen; een hen met kuikens is het voorbeeld voor een moeder.

Evenals in vele andere hofdichten worden de kleine dieren met bijzondere aandacht geobserveerd, want (blz. 105)

> De spraakelooze spreeken hier.
> Elk leert, ja zelfs de minste mier.

Aan de mieren en vooral aan de bijen wordt vrij veel plaats ingeruimd. Een typisch trekje, dat een idee geeft van de werkwijze en de gemoedsgesteldheid van deze moraliserende dichter, is de behandeling van de spin. In tegenstelling tot de mier en de bij, welke ons leren nut te vergaren, krijgt zij een slechte pers, want zij zuigt gif uit blaren (blz. 106). Dit motief kan men ook in *Den Binckhorst* lezen (vs. 394). Verderop is de spin, die een zo fijn net weet te spannen, een verdienstelijk dier (blz. 107). Vliegjes (de lichtgelovigen) worden in haar net verstrikt, maar de tor (een kloek en wakker man) breekt er doorheen.

Willink gaat na deze beschrijvingen van het terrein over op die van de elkaar volgende seizoenen, die elk weer hun eigen ‘nut en vermaak’ geven.

Katharyne Lescailje

In de *Mengelpozëy*[1] van Katharyne Lescailje (1737) staan twee kleine hofdichten, lofdichten vooral. Het eerste daarvan is getiteld *Op de steenplaats van den Heere Nikolaas van Helmont*.[2] Het bezingt de tuinaanleg van een steenbakkerij, die tevens buitenplaats is.

De beschrijving is oppervlakkig en verraadt nergens belangstelling van technische aard voor tuinbouw of tuinarchitectuur. In de ogen van de dichteres is de waarde van de hof tweeledig. Zij zegt, dat hij ‘... geeft by 's ligchaams vreugd het grootste zielsvermaak’.

Het zielsvermaak waarop Katharyne Lescailje doelt is zeker de stichtelijke overpeinzing, want zij beluistert hoe de vogeltjes hun Schepper met hun gezang eren en zij ziet, dat de hof (blz. 69)

> Heeft plant, noch bloem, nog kruid, hoe klein, dat niet kan leeren
> Hoe ons de Godheid schiep om met het hoofd van de aard'
> En al haar ydelheid te steig'ren hemelwaart.

1 Katharyne Lescailje, *De mengelpoëzie*, Amsterdam 1737
2 t.a.p. blz. 68

Het andere hofdicht is het *Gezang op Doornburg*.[1] Doornburg was een buitenplaats aan de Vecht, die de dichteres ook verder inspireerde tot het schrijven van kleine gedichten.

In tegenstelling tot haar eerste hofdicht is dit opgebouwd uit strofen. Een rijmschema abbacc werkt eveneens mede om dit gedicht een meer lyrisch karakter te verlenen.

Hoewel ook de toon hier lyrischer is, komen we desondanks ettelijke motieven tegen, die ook in vele van de reeds behandelde hofdichten paraderen, zoals de veiligheid op het land, waar men geen dodelijk aconitum behoeft te vrezen, de appels die doen denken aan die van Atalante, de herinnering aan de hof van Eden.

Pieter Burman

Pieter Burman schreef in het Latijn een vrij omvangrijk, circa 625 verzen tellend, hofdicht *Batesteinum* op zijn buiten Batestein, dat aan de Rijn lag (1738).[2] Het onderwerp was blijkbaar van voldoende gewicht voor een voordracht door een Leids hoogleraar op een contio academica.

Burman vraagt zich in zijn verzen af, waarom hij Batestein niet eerder heeft bezongen, want de landgoederen van Horatius zijn dank zij diens verzen nog groen. Het buitenverblijf van Ausonius aan de Garonne leeft ook nog voort in de litteratuur en dan denkt hij aan Huygens, Cats en Westerbaen, die hij allemaal als zijn voorgangers ziet. De dichter beschouwt zijn buitenleven, zijn bibliotheek en het dienen van de muzen als elementen die bijeen behoren.

Het gedicht schildert verder de genoegens van het landleven aan de boorden van de Rijn. Men eet er eigen peren, appels, pruimen en noten. De gouden appelen der Hesperiden behoeft Burman niet te begeren en ook de vruchten van Indië niet. Het echtelijk geluk is een grote factor in het leven buiten.

Bijzonder weelderig is de aanleg van Batestein niet, maar dat behoeft ook niet, betoogt de bezitter, want in een gulden middelmaat en de dienst aan de muzen voelt hij zich gelukkig. In deze omgeving past bezinning op religieuze waarden. Telkens komt dan ook de moralisering te voorschijn.

In den brede vertelt Burman over de stevige en smakelijke kost die op zijn tafel komt, de vissen uit de Rijn, de vruchten uit de boomgaard en wat het land verder aan dapes inemptae oplevert. Hoewel de lezer gewaarschuwd wordt voor de verleiding van de tafel en speciaal van de wijn, bevat het gedicht een uitgebreide verhandeling over de wijnen van Frankrijk, Duitsland,

1 t.a.p. blz. 243

2 *Petrus Burmannus, Poëmatum libri quatuor*, Amstelaedamum 1745, blz. 58: *Batesteinum in concione academica celebratum Leidae d. XXII. septembris MDCCXXXVIII*

Italië en Hongarije. Dit onderwerp had kennelijk des dichters speciale belangstelling.

Er is nog een tweetal gedichten in het oeuvre van Burman, dat ik even wil noemen, namelijk een herdenkingsgedicht op de Beemster, waar in de beschrijving van tuinen en gewassen een sterke affiniteit tot het hofdicht merkbaar is, *Secularia sacra a Beemstranis a.d. xxx julii MDCCXII. In memoriam emissi ante seculum lacus, et agrorum siccatorum assignationis. Instaurata*[1] en *Eucharisticon ad virum perillustrem et munificentissimum Theodorum a Velthuysen*, *toparcham in Heemstede etc. etc. etc. Pro donata delicatissima viridarii Heemstediani tabula*.[2] Dit laatste gedicht is een dankbare herinnering aan de vaak door Burman bezochte buitenplaats, waarvan hij een - kennelijk topografisch - schilderij had gekregen. Hij getuigt van een ‘sacer horror agri’ en prijst het adpositum bibliotheca nemus. Ondanks het voorkomen van enkele bekende motieven is dit werkje geen echt hofdicht, doch het ligt wel in de sfeer van de hofdichten en spreekt duidelijke taal wat de idealisering van het buitenleven in de hoogste intellectuele kringen aangaat.

Dirk Smits

Dirk Smits schreef enkele hofdichten, waarvan *Schielands Tempe*[3] het bekendste is (1740). Het is een vrij klein gedicht met zijn omvang van 14 strofen van elk 10 regels.

Het geeft een uiterst beknopte beschrijving van Blommersdyk aan de Schie. Fruithof en moestuin worden daarbij gerepresenteerd door het noemen van een aantal vruchten en gewassen, welker namen slechts door komma's of een verbindend ‘en’ worden gescheiden. Het fruit, zegt Smits, kan wedijveren met dat van Atlas' hoven. Verder is er een lustprieel, een vijver met vis en nogal wat vee. Voor de mogelijkheden die dit alles voor de tafel biedt heeft de dichter een open oog.

De landelijke rust wordt geprezen en vooral ook de kunstzinnige standing van de bewoner.

Verder schreef Smits de *Tuinzang aen den Weledelen Heere Mr. Gualterus Simon Hulshout*,[4] gedateerd 1747, die slechts 16 strofen van 6 regels omvat. Hier wordt niet een echte buitenplaats bezongen, maar de tuin van 's Lands Magazynen te Hellevoetsluis, waarvan Hulshout ‘commys’ was. Er is uiteraard veel krijgstuig in de tuin, maar toch ook nog wat ruimte voor bloemen en een boomgaard, althans wat peren, kersen en druiven. In de vijver vindt men karpers, bot en paling. Het kennelijk armetierig tuintje moet het de dichter niet gemakkelijk hebben gemaakt, maar hij heeft zijn gedicht toch geschoeid op de leest die voor ruimere maten was gemaakt.

1 t.a.p. blz. 212
2 t.a.p. blz. 267
3 Dirk Smits, *Gedichten*, Rotterdam 1740, blz. 101
4 Dirk Smits, *Nagelaten gedichten*, Rotterdam 1753, blz. 107

Een gedichtje *Aen Rubroek*,[1] een huis aan de Schie, is door zijn beknoptheid nietszeggend geworden.

Claas Bruin

Claas Bruin gaf met *De lustplaats Soelen* (1741)[2] een omvangrijke bijdrage tot het genre der hofdichten. Het gedicht is voorzien van een inleiding en wordt gevolgd door uitvoerige aantekeningen. Gedicht en aantekeningen worden door de schrijver als ‘zedelyk’ bestempeld.

In de inleiding zegt Bruin, dat de hoven voor het lichaam nuttig zijn, want wat is zwijnsvlees zonder mosterdzaad? Maar voor het gemoed zijn ze niet minder goed, want dit wordt het best bevredigd door bespiegeling in de open lucht. Men moet met ‘welbewust gemoed’ in aarde en stof het uitgangspunt weten te vinden voor 's Scheppers lof.

De hof bezitter (blz. 65)

> ... laat de waereld woelen
> In slyk en modderpoelen.
> 't Beschouwen van zyn' hof
> Vol aangenaame dreeven,
> Geeft hem geduurig stof
> Om boven 't zwerk te zweeven,
>
> Hy ziet in telg en blad
> De Godheid, hoog te looven;

Bloemperken, moestuin, vruchtbomen, hoenderhof, alles geeft de dichter voortdurend aanleiding om leerzame zinnebeelden toe te passen. De taxishagen verbeelden de deugd der vromen, de duiven doen hem het zinnebeeld van de zachtmoedige aan de hand, de kalebassen zijn de schijnheiligen, de haan, die pas na de hennen eet, is een goed voorbeeld voor de huisvader. Als hij zich afvraagt, of moerbei en amandel wel samen in de veengrond passen, horen wij hem denken (blz. 96):

> ... Maar 'k moet eens overleggen
> Of 't Zinnebeeld hier niet iets zal konnen zeggen,
> 't Geen tot een les verstrekt....

Inderdaad weet hij met enige vaardigheid ook hier een nutte les te vinden.

Hoe bij deze ‘zedelijke’ dichter de natuur materiële en geestelijke behoeften tegelijkertijd bevredigt, blijkt uit het volgende citaat (blz. 82):

1 t.a.p. blz. 117
2 Claas Bruin, *De lustplaats Soelen*, 's-Gravenhage 1741

Zorgvuldig Eendje, zwem; verheug u in 't genot
Van dit saisoen: gy moet te winter in de pot
Gezoden zyn, of op een langzaam vuur gebraaden:
Dan kan uw' Heer zich met uw lekker vleesch verzaaden.
Dit oogvermaak verkwikt het hert, terwyl 't gemoed
Aandachtig overweegt hoe God dit schepsel voed,

Dus ziet men, waar het oog op 't aardryk zich naar wende,
Wel een beginsel van Gods goedheid maar geen ende.

Ook de kleine dieren hebben de aandacht van de dichter. De bijen zal hij maar niet uitvoeriger beschrijven, zegt hij, omdat de lezer beter Vondels vertaling van Vergilius' *Georgica* kan lezen. Hoewel de tuin met waterwerken, naald, hagen en alle bijzonderheden wordt behandeld en de dichter ook aandacht besteedt aan de omliggende hoeven en de verdere omgeving met Beverwijk en Zaandam, wordt van de behuizing, bewoond door zijn vriend Christoffel Beudeker, niets gezegd.

Om zijn onderwerp te verheffen spreekt Bruin van de roemruchte veldpoëten, die zich vóór hem kweten tot roem der hoeven. Hij haalt de tuinen aan van Maecenas, Sallustius, Nero, Hadrianus, Farnese, noemt Versailles e.a. en vermeldt ook Nederlandse hofdichters. Hij canoniseert het genre door op de paradijstuin te wijzen en vervolgens het Oude en het Nieuwe Testament door te lopen. In de 'Historische Aantekeningen' van de hand van Beudeker worden naast Cato, die 'philosophie en landbouwerij' verbond, voorbeelden uit oudheid en bijbel genoemd.

Een hofdicht van bescheiden afmetingen (18 coupletten van 6 regels) gaf Claas Bruin nog in zijn *Speelreis langs de Vechtstroom*.[1] Hij noemt daarin heel wat buitenplaatsen en heeft voor elk van deze telkens een kort woord van lof. Voor één maakt hij een uitzondering en haalt hij wat royaler uit. Bovendien liet hij het betreffende stuk cursief zetten, onder de titel *Aan den Heere Antoni van Hoek*, *op zyn Ed. ts lustplaats Ouderhoek*.[2] De inhoud is voor herkomst en ontwikkeling van het hofdicht van geen betekenis.

Jakob van Starkenbrug

Van de *Lantzang op de lustplaets Berestein*, *den weledelen Heere Mr. Herman Berewout toegezongen* (1745) door Jakob van Starkenbrug de Jonge is waarschijnlijk slechts één enkel exemplaar bewaard gebleven.[3]

Het werk van Van Starkenbrug, een gedicht van een goede 700 versregels, is een hofdicht waarin wij niets missen van de verschijnselen, die in hof-

1 in Claas Bruin, *Verzameling van overgeblevene bybel-zede- en mengelpoëzy*, Amsterdam 1741 blz. 210
2 t.a.p. blz. 234
3 Leyden 1745. Het boek werd in juni 1953 onder no 184 van de betreffende catalogus topografie van Nederland geveild bij A.J. van Huffel's Antiquariaat te Utrecht. Dank zij de bijzonder welwillende medewerking van de heer F.W.G. Théonville van genoemd antiquariaat kon de tegenwoordige eigenaar achterhaald worden. Deze was zo vriendelijk het werkje ter lezing te geven.

dichten gesignaleerd plegen te worden. De buitenplaats wordt vergeleken met Tempe, is een schets van het paradijs en herinnert aan de ‘goudene eeu’. Het stadsgewoel is veel minder verkieselijk dan het veilige leven op het land (blz. 6):

> Hier wort men nooit gewelt door 't oorlog aengedaen.
> Hier leeft men veiligh, schoon de keteltrommen slaen.
> Laet and'ren vry hun vreugt in 't klinken der trompetten,
> In 't bald'ren van 't kanon en 't oorlogs onweer zetten;

Het leven van een vorst is armzalig vergeleken bij het buitenleven; ‘kronegout en diamant’ kan men beter versmaden. Het hof is een poel van verderf. Op het land drinkt men uit een houten kroes, die niet bezwangerd is met venijn, zoals de gouden schalen aan het hof. In de stad wordt ‘'t heiligh recht door gout, gezag en gunst geschonden.’ Op het land kan men het ‘groot natuurboek zoo vol wond'ren’ inzien, om

> ... uit de bladeren, uyt bloem en plant te leezen,
> De wond're wysheit van 't oneindigh Opperweezen!

Zoals onder meer Huygens vóór hem, wordt ook deze dichter door een droom aan de realiteit onttogen. Hij ziet dan Deugt, Rede en Poëzy. In de tempelzaal van de deugd vindt hij geen praal, maar louter zinnebeelden. De betekenis is, dunkt hem, dat hij ‘'t al ontdekken kan in 't minlyk Berestein’. De dichter gaat dan aan het wandelen en ontdekt inderdaad zinnebeelden. De duif is het beeld van de liefde en van het huwelijk, de haan van de wakkerheid, het maaien duidt op de broosheid van het leven. Ondertussen wordt ons verteld, wat er op het buiten te zien is: vazen, beelden, moestuin, boomgaard, schelpengrot en zo meer. De beelden van vier cupido's geven gelegenheid even de vier seizoenen te behandelen.

Ook Van Starkenbrug is gevoelig voor de mogelijkheden van de smaak. Vooral bij het bezoek aan de boomgaard loopt hij zich de lippen af te likken. Bijna had hij een belangrijk punt vergeten, dat blijkbaar in een hofdicht behoorde voor te komen, althans op mij maken zijn woorden de indruk, dat hij doelt op een ‘schema voor het hofdicht’ (blz. 25):

> Nu eens... maer zacht! zoude ik de wyngaertvrucht vergeten!
> Dan zei men haest, dat ik myn plicht niet hadt gequeten.
> En 't waer met recht: dewyl myn hoevepoëzy,
> De kroon en luister van de vruchten ging voorby!

Zoals te doen gebruikelijk volgt een waarschuwing tegen onmatigheid. Op dit buiten wordt de lezer door de dichter wel mee naar binnen genomen, doch alleen ‘ter huistinne’ op gevoerd, om van het uitzicht te genieten, een aanleiding tot een beschrijving van de omgeving tot en met Delft en Leiden, en tevens een aanleiding om wat punten uit de vaderlandse geschiedenis te releveren.

Berewout was een hoevebewoner, waar een dichter eer mee in kon leggen, want deze spreekt hem aldus toe als hij zijn tijdpassering in de winter ter sprake brengt (blz. 22):

> Het zyge uw'dierb'ren tyt in d'outheit wilt besteden;
> Of 'tzyge uw'geest gelyk een nyv're letterby,
> Laet ommezwerven in den beemt der poëzy,
> Of puurt den honig der geleertheit, uit de schriften
> Der rechtsgeleerden die het recht van 't onrecht schiften:

Berewout is aan zijn haard ‘verzelt van hondert brave boeken’.

Jan de Marre

In de bundel *Hof- en mengeldichten* van Jan de Marre (1746)[1] zijn niet minder dan vier hofdichten afgedrukt.

De Dageraad (blz. 1) beschrijft een buiten van die naam onder Bennebroek. Ook hier vinden we het thema, dat de mens in de stad verbasterd is, en dat de deugd op het land woont. Het kostbaar marmer past niet bij de akker. De eenvoud moet verkoren worden, ook in de maaltijden, want men voedt zich niet (blz. 11)

> Met lekkernyën die wellustigen behagen,
> Maar slechts met voedsel, nut om 't leven te onderschragen:

Bespiegeling ontbreekt niet in dit hofdicht, al is deze niet een zo belangrijke factor als bijvoorbeeld bij Bruin. Het veldgewas herinnert De Marre aan de broosheid van het leven. Bij een bezoek aan de schelpengrot overweegt de dichter, dat de schelpen door de ijverige kunst zijn bijeen gevoegd tot eer van de Schepper. In het algemeen is zijn regel (blz. 16)

> Dat, in 't beschouwen van bosschaadje, velden, klingen,
> Onze eindpaal God moet zyn als de oorzaak dezer dingen.

1 Jan de Marre, *Hof- en mengeldichten*, Amsterdam 1746

Nadat De Marre de verschillende onderdelen van de tuin heeft bekeken, behandelt hij de seizoenen in chronologische volgorde, waarbij genoegens als het strikken van lijsters en het vangen van konijnen aan de orde komen.

De combinatie van buitenleven met eruditie wordt door hem geprezen als hij over de winter komt te praten (blz. 27):

> Dan zal de Hofheer by den warmen haart uw' geest
> Vervrolyken, daar hy zyn harssenvruchten leest,
> Toont hoe de Poëzy de zinnen kan verkwikken;
> Dan worden avonden slechts weinige oogenblikken;
> Dan is dees Dageraad een andre Helikon,

Hoewel de dichter op zijn wandeling in het duin de zee ziet, stipt hij slechts even het geweld ervan aan. Zijn houding doet hier denken aan die van Hondius, Westerbaen en Wellekens.

Het tweede werk is *Rustryk. Hofdicht*; *toegezongen aan den Wel Edelen Heere Barend Gerbrand Homoet* (blz. 30), een gedicht, dat naar de auteur meedeelt is ingegeven door de ‘Dankbaarheid’.

Het nut van de bespiegeling wordt wederom onderstreept (blz. 34):

> Zie hoe de voorzorg van een' eeuwigwyzen Maker
> In Rustryks Moestuin door elk kruidje word geleert.

en (blz. 41):

> Hier word de geest, door 't woest gewoel,
> En 't wuft vermaak der stedelingen,
> Niet afgetrokken van zyn doel
> In hemelsche bespiegelingen.

waarmede tevens het thema van de verdorven stedeling weer wordt opgevat.

Ook deze hofheer wordt voorgesteld als een zoon der muze (blz. 32):

> Daar 's Hofheers vlugge geest, door menig dichttafreel;
> Verrukt naauwkeurige ooren:
> Of daar de Teekenkunst, die de oogen kan bekooren,
> Herleeft door zyn penseel;

Jan de Marres derde hofdicht is getiteld *Groeneveld*, *hofdicht*; *toegezongen aan den Wel Edelen Heere Pieter Cornelisz. Hasselaar*, *Heere van beide de Emenessen*, *en commissaris der stad Amsterdam* (blz. 177).[1]

1 Men zie hierover C.H. van Gendt, *Het landgoed Groeneveld en het hofdicht daarop gemaakt* in *Buiten* 1917, 11e jaargang, no. 49, blz. 577 en 580

Juist zoals in zijn beide vorige gedichten wordt ook in dit hofdicht (blz. 177)

> 't Gewoel en 't klatergoud der Steden bly verächt

Achtereenvolgens komen de vier seizoenen aan bod. Daarna gaat de schrijver over tot een systematische rondwandeling in de tuin. De bespiegeling neemt haar vaste plaats in, zoals b.v. blijkt bij de behandeling van het pluimvee, waarbij men waarneemt hoe (blz. 186)

> de Oorzaak aller dingen
> In 't nut Gedierte een neiging wrocht,
> Waarnaar het leeft en word bewogen,
> Zich paart door een verliefde tocht,
> En 't eerstgeworpen jong beschouwt met zorgende oogen,
> Het koestert, en met voedsel sterkt,
> Ten spyt van eenen Godverzaker,
> Die, niet beschouwende de wysheid van den Maker,
> Denkt dat een blind Geval in deze schepsels werkt.

De (Zuider)zee schijnt niet veel indruk gemaakt te hebben op de dichter, althans hij laat het bij een vermelding van ‘'t Geweld der zee’. Ook hier krijgt de dichter een droom (blz. 189).

Tot slot valt hier te vermelden *Boom en Bosch*, *hofdicht*; *den Wel Edelen Heere Willem ter Smitten toegezongen* (blz. 195), de beschrijving van een aan de Vecht gelegen buiten. Alle wonderen van de tuinaanleg worden beschreven, een oranjerie, watervallen, een soort Bedriegertjes etc., maar mooier dan al die kunstwerken is b.v. het pluimvee, bij de beschouwing waarvan wij moeten inzien, dat slechts God al zijn vormen, kleuren, geluiden en zijn gedragingen kan hebben geschapen (blz. 206):

> De hofsieraden zyn als leeringryke boeken.

Het leven op het land is rustig en veilig, men vindt er (blz. 208) geen ‘menschverslindende oorelogen’ en men is er niet ‘belust op hoogen Staat’. Gods milde gaven worden er niet misbruikt.

Gerard Muyser

erard Muyser, de zoon van Jan Muyser, die eigenaar was van het door

Wellekens bezongen Endenhout, heeft blijk gegeven van een sterke belangstelling voor het genre der hofdichten. Hij publiceerde in zijn *Mengeldichten* (1751) enkele kleine lofdichtjes op buitenplaatsen, namelijk *Op de lustplaats Welgelegen*, *van den Heere Pieter Muyser*[1] en *Op de hofstede Oostermeer*, *van den Ed. Heere Willem Busch. Gelegen aan den Amstel*, *by Ouwerkerk*.[2] Posthuum verschenen *Op Vredestyn*,[3] *Op Roozendaal*[4] en ook een groter werk, *Het Liesbosch*, *hofdicht*.[5]

In dit laatste zijn de elementen uit het *Beatus ille* rijkelijk verwerkt, doch de moraliserende en religieuze natuurbeschouwing, hoewel aanwezig, blijft op de achtergrond. De onderdelen van het buiten passeren de revue, maar de beschrijving is niet zeer gedetailleerd. De genoegens van de tafel worden daarentegen royaal geschilderd. De lof aan het adres van de bezitter, Wachendorff, en diens gezin is een belangrijk onderdeel in dit gedicht, doch zij is niet onderdanig.

Uit een gedicht *Wetten voor het genootschap Flora*[6] blijkt, dat de dichter lid was van een aan Flora gewijd genootschap, waar ieder, op verbeurte van twee stuivers, verplicht was een bloem te dragen. Het gedicht handelt overigens slechts over consumpties en boeten voor allerlei overtredingen, zodat we verder over de aard van het genootschap niet worden ingelicht. Dit is te betreuren, omdat juist de gebruiken in een dergelijke, op zichzelf misschien onbelangrijke vereniging zouden kunnen getuigen van de omvang en de invloed van het buitenleven en wat daarmede samenhing.

Hendrik Snakenburg

Buiten-leven van mijn' broeder Petrus Snakenburg is een gedicht van 15 achtregelige strofen uit de bundel *Poëzy van Hendrik Snakenburg*, uitgegeven door Frans de Haes (1753).[7] Het draagt als motto: Beatus ille, qui procul negotiis! en de inhoud is inderdaad grotendeels een afspiegeling van de tweede Epode, hoewel de, zij het niet markante, lokalisering in de kleine tuin van de broer van de dichter en de persoonlijke sfeer (er wordt verteld hoeveel genoegen de bezitter in het tuinwerk heeft) dit gedicht tot iets principieel anders maken dan de reeks vertalingen van het *Beatus ille*, die onze litteratuur kent.

Arnold Hoogvliet

Zydebalen, *hofdicht den Welëdelen Heere David van Mollem toegezongen* (1753) door Arnold Hoogvliet is met zijn meer dan 600 versregels een der grotere hofdichten.[8]

1 Gerard Muyser, *Mengeldichten*, Amsterdam 1751, blz. 54
2 t.a.p. blz. 56
3 Gerard Muyser, *Nagelaate poëzy*, Amsterdam 1760, blz. 45
4 t.a.p. blz. 106
5 t.a.p. blz. 1. Te Winkel V, blz. 291, noemt dit gedicht abusievelijk Leerbosch.
6 t.a.p. blz. 63
7 Hendrik Snakenburg, *Poëzy*, Leiden 1753, blz. 289
8 Arnold Hoogvliet, *Vervolg der mengeldichten*, Rotterdam 1753, blz. 1

Zydebalen geeft een nogal uitvoerige beschrijving van de buitenplaats, althans van de tuinen, want ook Hoogvliet zwijgt over de behuizing zelf. David van Mollem, een zijdehandelaar, was stellig een vermogend man; aan zijn buiten ontbrak niets van die dingen, die in de 18de eeuw luister plachten bij te zetten aan een dergelijke bezitting. Daar zijn de traditionele doolhof, de watervallen, het koepeltje met een uitzicht over de Vecht, een grot met schelpen en koralen en een oranjerie. Atlas' appels wekken er de indruk, dat men in de tuin der Hesperiden wandelt. Men vindt er schilderwerk en vooral veel beelden, koffie, bananen, citroenen en andere gewassen, druivenkassen en zelfs een hertenkamp buiten de welhaast als vanzelfsprekend aanwezige boomgaard, planten- en kruidentuin.

Het godsdienstig element neemt in dit hofdicht een grote plaats in. De talloze verschijningsvormen van de natuur zijn voor de dichter een bewijs van Gods oneindig beleid. De Schepper heeft dit alles niet alleen het aanzijn gegeven, maar behoedt het ook en zal het blijven behoeden tot het einde van de wereld.

Een meer op het alledaagse leven afgestemde moralisatie ontbreekt evenmin; de dichter merkt op, hoe teer de bloemen zijn en bepeinst daarbij dat ook ons leven broos is, zoals reeds velen vóór hem dat hadden bepeinsd. De karpers in de vijver zijn gulzig, maar zijn ook over ons niet de gulzigheid en de hebzucht vaardig?

Het *Beatus ille* heeft ook hier zijn invloed gehad (blz. 13):

> Gelukkigh is de Mensch, die, buiten heerschappy,
> Van waereltzorgen, en van magere armoê vry,
> Door staatzucht, zelfbelang, noch eigenmin gedreven,
> Van niemant, dan van Godt afhanglyk, stil kan leven;
> Maar nogh gelukkiger, die in die lieve rust
> Den Geest in weetlust weidt, de schoone Wysheit kust,
> En, kussende, wordt door haar' adem aengeblazen,
> Wiens ambergeur hem doet op wetenschappen azen;
> Maar allerzaligst, die zyn rust en wetenschap
> Door deugt en godtvrucht voert tot op den hoogsten trap;
> Die zich bestiert en kent, en op de booze tochten,
> De zonde en d'ydelheit, de zege heeft bevochten,

Het is typisch, hoe na een duidelijk herkenbare Horatiaanse inzet alle overige motieven van de tweede Epode worden omgebogen tot of vervangen door christelijke elementen.

Ondanks het feit dat Hoogvliets visie op de natuur bovenal religieus ge-

bonden is, ziet hij in de ongerepte natuur niet een volmaakte vorm: ‘Kunst vervult wat aan Natuur ontbreekt’.

Evenals verscheidene 17de-eeuwse hofdichters is ook Hoogvliet de overtuiging toegedaan, dat de schepping ten dienste van de mens staat, wat o.m. in de volgende regels typisch spreekt (blz. 5):

> Zoo kunt ge, ô Mensch, ‘tgediert' als voor een’ God verstrekken:
> 't Wacht onder uw bevel en vrye heerschappy,
> Het voeder uit uw hant: niet anders wachten wy
> Op 't weken, op de gunst van 't eeuwigh Opperwezen!

Hoogvliet krijgt een droom waarin hij Gastvrijheid ontmoet.

Vermeldenswaard is de mededeling van de dichter, als hij de grens van de tuin bereikt op zijn wandeling, dat hij nu het vee en de oogst van Van Mollem zou kunnen bezingen, maar dat hij ervan afziet. Wel ligt het in de lijn dit te doen, maar het zou een lof van de ‘Lantbou’ zijn en dit uitgebreider onderwerp laat hij liever aan anderen over. Hem is de tuin genoeg. Door deze opmerking geeft Hoogvliet blijk te beseffen, welke positie het hofdicht in het geheel van de georgica inneemt.

Klara Ghyben

Klara Ghyben schreef *Tuinzang*, *of buitenleven* (1756).[1] Deze tuinzang is een bescheiden hofdicht van een kleine 200 verzen, dat een object tot onderwerp heeft, dat vermoedelijk slechts in omvang en standing voor de grote buitenplaatsen onderdeed. Wij vinden de reeds bij vele hofdichters aangetroffen wendingen: het gevogelte zingt de lof van de Schepper; de bloemen en de dieren zijn een demonstratie van de almacht van God; de bloemen zijn een beeld van de broosheid van het menselijk leven; vooral de kleine dieren, de mier bijvoorbeeld, geven ons nuttige lessen; men mag de bespiegelingen uit de natuur putten, maar het landleven met de boeken is eerst volkomen; een gouden kroon is niets bij het gerust gemoed van hem die op het land leeft, enz.

Philip Zweerts

Zweerts schreef in 1759 *Scheibeek. Hofdicht*,[2] een nauwkeurige beschrijving van het buiten van die naam. Het werd genoemd naar de beek (de scheiding tussen Velzen en Beverwijk), die Vondel inspireerde tot het schrijven van zijn *Beeckzang*.

1 Klara Ghyben en Joannes Badon, *Mengeldichten*, Dordrecht 1756, blz. 3
2 Philip Zweerts, *De gedichten*, Amsterdan 1759, blz. 1. Het gedicht is 1759 gedateerd.

Zweerts vraagt zich in het begin van zijn werk af, waarom Vondel het buiten niet uitvoerig heeft bezongen. Hij had er toch zeker zoveel reden voor als voor het schrijven van zijn Rijnstroom, meent hij. Ook Van Baerle wordt door hem genoemd. Zweerts prijst de veiligheid van het land en denkt er daarbij aan, dat de zee dichtbij is. Dat doet des te sterker beseffen, dat (blz. 4)

> Elk hier gezeten is in stille rust en vreê,
> Terwyl de zeeman, die in nood is, op de zee
> Om 's hemels bystand smeekt, of die zich wilde erbermen:

Deze uitwerking van het thema ‘angst voor de zee’ is vrijwel congruent met Hofwyck vs. 297 vv. en 382 vv.

De rust van het platteland wordt wel tegenover het gewoel van de stad geplaatst, maar de tegenstelling kan door Zweerts moeilijk op de gebruikelijke wijze verscherpt worden door over de corruptheid van gerecht en advocatuur te praten. De auteur kan slechts opmerken, dat de bewoner, Geelvinck, hier het dommelend gewoel van de pleitzaal en de uren welke hij in de vierschaar heeft doorgebracht mag vergeten.

De rondleiding over het buiten vangt aldus aan (blz. 5):

> Het Huis, waar in de kunst des Bouheers zich vertoont,
> Rijst fier uit deezen grond, daar vreugde en vrede woont.
> Hier tredende in 't portaal, kan 't oog zyn lust verzaaden,
> Al weidende in het groen der aangenaame bladen

Aan een uiteenzetting over het huis onttrekt Zweerts zich direct. Als we verderop de hele bezitting in ogenschouw hebben genomen, betreden we ten slotte toch de woning, maar ook nu worden we op dit punt niet veel wijzer, want wij moeten door de ramen naar buiten kijken. Verder verhaalt de dichter hier van de gastvrijheid. Het enige dat ten slotte in het huis de aandacht krijgt is de verzameling schilderijen, doch dat is in vele hofdichten het geval.

In *Scheibeek* worden de genoegens van de tafel bepaald niet veronachtzaamd. Zo lezen we bij het betreden van de moeshof (blz. 14), van

> Spys, die door 't vuur noch eens gekookt, en gaar gestoofd,
> Den graagen lekkertant een goed onthaal belooft.

Daarnaast is er de nodige aandacht voor de lessen die een opmerkzaam

beschouwer uit de natuur kan trekken. In de klokhen mag men een beeld van het moederschap herkennen.

> En als elk vischje om stryd een kruimpje brood begeert,
> Zie ik de drift verbeeldt die 's-menschen hart regeert:

waarbij de dichter opmerkt, dat het op de beurs net zo toegaat.

Deze laatste nutte les werd op blz. 8 van het gedicht geleerd, doch op pagina 12 staat de auteur wederom naar de vissen te kijken. Hij vindt het een fraai gezicht, zoals zij in het flikkerend zonlicht samenscholen, maar weet daarbij onderdehand op te merken, dat ze het brood dat men ze toewerpt toch niet ophappen:

> Gy strekt een spiegel voor 't brooddronken geslacht
> Van menschen, dat zo licht den zegen zelfs veracht.

Het geval is identiek met het hiervoor gesignaleerde dubbele oordeel van Daniel Willink over de spin.

Al dergelijke nutte lessen doen Zweerts bepeinzen hoe overal in het geschapene de hand van God valt te herkennen.

De genieting van het materiële is al evenzeer te binden aan godsdienstige overwegingen. Wel zegt de schrijver, dat Popes idee, als zou de schepping voor de mens zijn gemaakt, hoogmoed is, maar toch overweegt hij (blz. 23)

> Laat ons liefst denken, dat des hemels Majesteit
> De mindre schepzels heeft tot onzen dienst bereid:
> Een mensch zal dus, als hy dit alles mag genieten,
> Des milden Gevers lof doen van zyn lippen vlieten.

Een grote plaats neemt de beschrijving van de omgeving in, waarbij een gehele rij van buitens wordt genoemd en tevens het een en ander uit de geschiedenis ter sprake komt.

L. van Santen

Een ogenblik wil ik ook stilstaan bij het werk van een van Burmans leerlingen, L. van Santen. Hij schreef een lofzang op het landleven, de *Elegia de vita rustica* (1765),[1] welke als geheel niet bijster interessant is. Zij vormt een niet bepaald opmerkelijke uitbreiding van Horatius' tweede Epode, doch Van Santen zet zijn onderwerp luister bij door een groot aantal goede

1 Laurentius van Santen, *Elegia de vita rustica*, *pro concione recitata prid. idus novembr. MDCCLXV*

genieters van het buitenleven op te sommen. Namen, die daarbij voor hem in hetzelfde vlak liggen, zijn Hesiodus, Epicurus, Cicero, Horatius, Tibullus, Vergilius, Plinius, Lucullus, Petrarca, Lotichius, Van Broekhuyzen, Poot, Cats en Huygens. Dan noemt hij Ockenburgh en Batestein en besluit met van de Vecht te spreken, waaraan zijn eigen huis staat.

Willem van der Pot

Willem van der Pot, een Rotterdams koopman, die 's zomers verblijf hield op zijn buiten Endeldijk, dat aan Honselersdijk van de Oranjes grensde, bezong zijn landgoed in een hofdicht van meer dan 1100 verzen, *Endeldijk* (1768).[1]

Van der Pot leidt de prinses en de prins van Weilburg over zijn bezit rond. Hij laat hun de bloemen, de lanen, de priëlen en dergelijke zien en verwerkt daarbij de van ouds voorkomende motieven - het leven buiten is geruster en beter dan in de stad; het buitenleven is een schets van de aurea aetas, een herinnering aan de hof van Eden; hier heersen rust, eenvoud en gulden middelmaat; aan het hof vindt men de vleiers - maar toch worden de motieven van het hofdicht door Van der Pot over het algemeen niet bijzonder uitgewerkt. Duidelijk spreekt dit ten aanzien van de zo gebruikelijke bespiegelende natuurbeschouwing.

519 Zoo myne Dichtkunst hier, door leerzame oeffeningen,
Wilde, uit de Schepselen, des Scheppers Wijsheid zingen,
Daar was geen boom, geen plant, geen loof, geen bloem, geen kruid,
Of 't leverde een bewijs der Hoogste Wijsheid uit;

Van der Pots dichtkunst is blijkbaar op een andere leest geschoeid dan die van Claas Bruin, want zijn bespiegelingen blijven zeer algemeen van aard.

Dat Van der Pot de natuur niet alleen had leren zien als een boek vol wijze lessen, blijkt:

236 Wie veinst zich blind en durft den Goeden Gever honen,
Die mildelijk den Mensch met smaaklijk fruit bedeelt,
Uit vruchten weder zaad, uit zaad weêr vruchten teelt,
En onophoudlijk wil, zoolang 'er Menschen leven,
Zijn Goedheid en zijn Magt aan hun ten nutte geven!

Allerlei zaken, die soms betrekkelijk weinig met de beschrijving van Endeldijk te maken hebben, nemen een groot stuk van de inhoud in beslag. Daar

1 Willem van der Pot, *Endeldijk*, *hofdicht; en andere gedichten*, Leiden 1768. Over deze buitenplaats en zijn dichter schreef A. van der Marel *De voormalige buitenplaats Endeldijk en haar bewoners* in *Die Haghe*. *Jaarboek 1955*, blz. 80

een deel van het terrein bezit is geweest van Van Oldenbarnevelt, komt de dichter te spreken over het onrecht dat hem werd aangedaan en hij besteedt daaraan veel tijd. Verder is er een beschouwing over Bato, aan wie Van der Pot een door ziekte onvoltooid gebleven werk had gewijd, een hulde aan de vrijheid en een uitvoerige verheerlijking van de Oranjes.

De koopman-dichter Van der Pot leren we in zijn hofdicht kennen als een man, die in niet geringe mate met zichzelf was ingenomen. Over zijn poëtische kwaliteiten uit hij zich allesbehalve bescheiden. Merkwaardig doet het aan in de 'ophelderingen' die achter het gedicht zijn gevoegd, te lezen dat het bezit 16 hoeven omvatte, bijna alle door een pachtersgezin bewoond, en in het gedicht te lezen, dat hij deze aanlegde, gedreven door de 'Heilwet' van de naastenliefde om de gezinnen, die erop wonen voedsel te verstrekken.

> 'k Beken, 't kan aan mijn Ziel inwendig glory geven,
> Als ik ten nutte van mijn' Evenmensch mag leven!

Gezien de omvang van zijn bezit is het verklaarbaar, dat deze dichter in staat is te zeggen, dat hij het klatergoud van ambten veracht en op het land liever de zuiverheid en deugd van zijn tedere ziel ongerept bewaart.

Er schijnt een vervolg op dit gedicht te zijn verschenen, ook van de hand van Willem van der Pot. De bibliografie van Arrenberg deelt mede, dat het in 1772 te Leiden verscheen, doch ik heb het niet kunnen achterhalen.

C. van Hoogeveen

Vermoedelijk van 1769 dateert een hofdicht van C. van Hoogeveen. In de *Dichtgewijde mengelingen*[1] van Gerrit Beijer vond ik een lofdichtje met de titel *Aen mijnen veelivaerdigen kunstvriend den Heere C. van Hoogeveen, junior, bij de uitgaeve van zijn dichtstuk De verheerlijkte ridderhofstad Santhorst*. Het is mij niet gelukt dit gedicht te vinden. Het gedichtje van Beijer is gedateerd 1769.

Bernardus de Bosch

Bernardus de Bosch was de bezitter van een hoeve, die hij bezong in een gedicht van een 300 verzen, getiteld *Bespiegelingen op de landhoeve Boschlust aan de Amstel*(1770).[2] Boschlust was, blijkens des dichters verslag, een kleine en eenvoudige bezitting, zonder de bekende tuinsieraden. Hoewel het gedicht gemaakt is op eigen bezit, missen we hier toch, wat een karaktertrek

1 Gerrit Beijer, *Dichtgewijde mengelingen*, z.p. 1771, niet gepagineerd.
2 Een exemplaar van dit gedicht in de Koninklijke Bibliotheek heeft geen titelblad, doch onder het werkje staat de naam van de auteur gedrukt en het jaartal 1770. Het werd niet opgenomen in de *Dichtlievende verlustigingen*.

is van de vroege autobiografische hofdichten, een sterke belangstelling voor en een medeleven met het werk, die inspireren tot een uitvoerig verslag van alles wat er te zien is en te doen valt in een tuin.

Van de aanleg wordt niets verteld. Wij krijgen een glimp te zien van zwemmende eenden. Het vee en de bloempjes worden niet meer dan vermeld. Er wordt een klacht geuit over een inmiddels voorbije epidemie van runderpest. We stappen met de schrijver in een bootje voor een spelevaart op de Amstel, maar daarmede houdt de beschrijving óp. De Bosch roept een beeld even op, werkt het niet uit, maar gebruikt het onmiddellijk voor uitvoerige bespiegeling, meestal direct betrokken op de onsterfelijkheid van de ziel, het leven in het hiernamaals. De dichter loopt niet met ons van bloem tot bloem om ons telkens andere deugden voor te houden, doch zijn bespiegeling blijft algemeen en abstract. Ook hij laat echter zien,

> Hoe God, de Schepper, in zyn wonderbaare werken,
> Als eindeloos magtig, wys en goed zich openbaart;
> Door zyn voorzienigheid zelfs 't minst gewrocht bewaart;
> Niet slechts het alles schiep, maar als een vader, tevens
> Met voorraad, tot vermaak en onderhoud des levens,
> Elk naar zyn' rang verzorgt, en zyn weldaadigheid
> Dus over 't aardryk wyd en zyd houd uitgebreid.

Bernardus de Bosch schreef nog een tweede hofdicht, *Hagenburg*, *lentezang*: *aan den Heer Hendrik Hagen Dirksz*.,[1] dat hij dateerde met het jaartal 1776.

De schrijver staat niet veel stil bij details in zijn beschrijving van de aan de Haarlemmerweg bij Sloterdijk gelegen buitenplaats. Er is één thema, dat alle andere overheerst, namelijk de oneindige variatie en doelmatigheid van de natuur, waarin men zo duidelijk de hand van de Schepper ziet.

Deze gedachte overheerst, maar vindt weinig concrete toepassingen zoals er bij Cats en Bruin te over voorkomen. Zelf zegt De Bosch (blz. 262, 263):

> Maar zou ik, in bespiegelingen,
> Hier de oogen slaan op elk gewas?
>
> ô Neen! Dit ging myn kracht te boven.
> Ik zong welhaast my buiten aêm.

Nog duidelijker dan uit zijn hofdichten blijkt des dichters natuurbeschouwing uit enkele andere gedichten in het vierde deel van zijn *Dichtlievende verlustigingen*,[2] die ik hier mede daarom even noem, omdat daaruit valt te

1 Bernardus de Bosch, *Dichtlievende verlustigingen III*, Amsterdam 1781, blz. 258
2 Bernardus de Bosch, *Dichtlievende verlustigingen IV*, Amsterdam 1788

constateren, hoe de stof die in het hofdicht werd verwerkt ook daarbuiten de schrijvers wel bezighoudt.

Zo schrijft hij in *Het dierenryk*:[1]

> Nooit kon de Schepper van dit uitgestrekte Ryk
> Den mensch, om wien hy 't wrocht, een wezenlyker blyk
> Van wysheid, voorzorg, magt, gezag en goedheid geven.

Sprekend voor De Bosch' opvattingen is ook de *Beschouwing van het gras*.[2] Het wordt op zijn nut bekeken: het is voedsel voor het grazend vee, hooi, helper bij ontginning van stuivende gronden enz. Daarnaast is het echter nuttig als een zinnebeeld, toe te passen op de broosheid van het menselijk leven!

François Halewijn

François Halewijn publiceerde een bundel *Poëtische uitspanningen* (1771).[3] Uit zijn werk blijkt, dat, zoals de titel trouwens al aangeeft, Halewijn zijn dichten als een tijdverdrijf beschouwde, waarmee hij zijn ledige uren op aangename wijze doorbracht. Hij was Leidenaar en zijn ouders woonden onder de rook van Leiden, waar zij een woning hadden met een waarschijnlijk betrekkelijk royale tuinaanleg, met grotwerk, vazen en zo meer. Deze tuin werd door François bezongen in *Hof-dicht*.[4]

De auteur vertelt ons meer over de omgeving dan over de tuin. Hij heeft zelf geen al te hoge dunk van zijn poëtische begaafdheid en onthoudt zich liever van een gedetailleerde beschrijving (blz. 60):

> 'k Tree dezen Lusthof in, door 'sBouwheers eige hand
> Met teêr gebloemt' beplant;
> Doch meen' van bloem noch plant noch boom iets aan te halen,
> Wijl men door and'ren vaak haar schoonheid af zag malen.
> Mijn verw is ook te bleek om 't rozig incarnaat,
> Het gloeïend Sydons root en honderd and're kleuren
> Van lieve bloempjes, zoet van geuren,
> Te treffen in haar' juisten staat.

Zijn *Hof-dicht* zou geen hofdicht zijn, als hij het rustige buitenleven niet in scherpe tegenstelling had gebracht tot de rusteloosheid van de steden en niet hier en daar nutte lessen had vastgeknoopt aan de beschouwing van de natuur. Zijn gedicht telt bijna 200 versregels.

1 t.a.p. blz. 59
2 t.a.p. blz. 29
3 François Halewijn, *Poëtische uitspanningen*, Leiden 1771
4 t.a.p. blz. 57

In de *Poëtische uitspanningen* vindt men verder nog een *Tuin-zang*[1] en een gedicht *'t Landleven*,[2] die geen van beide lokaal gebonden zijn, maar overigens uit dezelfde elementen zijn opgebouwd als *Hof-dicht*.

Lucretia Wilhelmina van Merken

L.W. van Merken schreef het hofdicht *Bydorp* (1773).[3] Het is de beschrijving van een landhuis aan de oever van de Oude Rijn onder Leiderdorp, dat zij met haar man bewoonde.

De dichteres zegt zich bewust te zijn, dat zij de voetsporen van anderen drukt. Zij vertelt, hoe met name Plinius zijn villa onsterfelijk maakte en hoe Pope zong van 'Twikkingham'.

Ondanks het feit, dat het hier gaat om een beschrijving van eigen bezit, wordt ook in dit gedicht van het huis niet meer gezegd dan dat het eenvoudig en keurig is.

Veel aandacht wordt besteed aan een beschrijving van de gehele streek van het Rijnland met alle dorpen en wateren uit de buurt. Ettelijke oude motieven worden hier herhaald, zoals de afkeer van de zeevaart, die alleen maar door zucht tot gewin wordt gestimuleerd, de krijgstrompet die men op het land niet hoort, het gewoel van de steden, de weelde aan het hof.

De bespiegeling over een natuur waarin de godheid zich demonstreert, vindt in dit gedicht eveneens een plaats. Wat opvalt, is dat de dichteres oog heeft voor de schoonheid van de maan.

Adriaan van Royen

Adriaan van Royen, hoogleraar in de genees- en kruidkunde te Leiden, beschrijft in zijn gedicht *Otium* (1776)[4] zijn leven op zijn voorvaderlijke buitenplaats aan de Oude Rijn, waar hij zich na zijn pensionering heeft teruggetrokken. Hij schrijft daar verzen en eert er zijn Schepper. Het is een leven van gouden middelmaat dat hij leidt, al entend, snoeiend en plukkend. De maaltijden met goede vrienden nemen een belangrijke plaats daarbij in. Het vissen met hengel en net, het vangen van vogels, het glaasje wijn, de waarneming van de boertende landelijke jeugd, dat zijn alles zaken die men blijmoedig mag genieten, omdat God ze schenkt.

De tuin is voor de goede opmerker vol nutte lessen. De keizerskroon is het kenmerk van de vroomheid, de doolhof een duidelijk emblema. Er zijn in het gedicht verder een herinnering aan Cato, een veroordeling van het stadsgewoel en meer bekende themata te vinden.

1 t.a.p. blz. 85
2 t.a.p. blz. 67
3 Lucretia Wilhelmina van Merken, *De waare geluksbedeeling*, *brieven en nagelaaten gedichten* en Nicolaas Simon van Winter, *Gedichten en fabelen*, Amsterdam 1792, blz. 169
4 Te Leiden voorgedragen op de 15e juli 1776. In A. van Royen, *Poëmata*, Lugdunum Batavorum 1778, blz. 171

Een zekere Liberius Philomusus gaf een vrije Nederlandse bewerking in poëzie van dit ‘volschoone Latijnsche Gedicht’.[1]

Cornelis van Hoogeveen jr. begon aan het bewerken in verzen van een prozavertaling. Het werk van Van Hoogeveen werd door Bilderdijk op verzoek van ‘Kunst wordt door Arbeid verkregen’ afgemaakt onder de titel *Landrust*.[2]

Van Royen is tevens auteur van een gedicht *De amoribus et connubiis plantarum*, gedateerd 1732.[3]

Clara Feyona van Sytzama

Heemse. *Hof- bosch- en veldzang*[4] door Clara Feyona van Sytzama verwierf enige bekendheid door de studie van Seerp Anema.[5]

Het is een omvangrijk gedicht, van meer dan 130 pagina's, dat in 1783 het licht zag, maar door de schrijfster werd gedateerd 1774. Een punt, waarop ik nadrukkelijk de aandacht wil vestigen is, dat blijkens de titel de doelstelling uitgebreider is dan die van het gewone hofdicht. Hoogvliet staakte zijn wandeling, toen hij aan het eind van de hof van Zydebalen was gekomen, want een lof van het vee of van de oogst lag wel in de lijn van zijn werk, maar behoorde toch meer tot het algemene gebied van de landbouw. In Heemse wordt deze grens bewust overschreden.

De opzet van Anema's studie was, aan te tonen hoe het werk van Clara Feyona, en daarbij ook Heemse, van een levende overtuiging uit werd geschreven. Al stelde de schrijfster Anema wel eens teleur, toch kon hij aannemelijk maken, dat er een vrij sterk persoonlijk element in haar verzen schuilt. De natuur, waarin Clara Feyona teruggetrokken leeft, is haar zeker een troost voor het vele leed dat haar deel is geworden. Zij vindt er inspiratie voor bespiegeling over de uiteindelijke verlossing van de ziel en de voorbereiding daarop in dit leven. Zij vindt er ook de omgeving om zich aan haar herinneringen over te geven.

De persoonlijke elementen zijn reeds aanwezig in de eerste verzen die de dichteres aan haar kleinkinderen wijdde. Ook in de eerste zang spelen zij een rol door de herdenking van haar moeder, die bij de geboorte van Clara Feyona stierf. Het persoonlijk karakter komt daar ook naar voren in de herinneringen aan haar gelukkige jeugd in Friesland.

Door deze persoonlijke facetten en ook doordat steeds weer het schone in de natuur wordt geroemd, de gloed van de kleuren wordt bewonderd - wat in vroegere hofdichten zelden in die mate geschiedde - zou men geneigd zijn te denken, dat

1 *Adriaan van Royens' Buiten-rust of het buiten-leven van eenen christen-wijsgeer*, *dichter*, *en natuur-onderzoeker*, *geschetst; in vrije navolging van het volschoone Latijnsche gedicht*... Amsterdam 1776 (ondertekend Liberius Philomusus)
2 Bilderdijk, *Dichtwerken VI*, Haarlem 1857, blz. 245. Men zie ook de aantekening aldaar op blz. 259-260.
3 Adr. van Royen, *Carmen elegiacum de amoribus et connubiis plantarum*... Lugdunum Batavorum 1732
4 Utrecht 1783
5 Seerp Anema, *Een vergeten dichteres uit de achttiende eeuw* (*Clara Feyona van Sytzama*), Amsterdam 1921

Heemse veel moderner is dan zijn voorgangers. Telkens echter blijkt opnieuw, dat de ideeën hier toch wel weer in hetzelfde vlak lig-

gen als die van de andere 17de- en 18de-eeuwse hofdichten. Van een onbevangen benadering van de natuur is geen sprake.

Wel wordt ons geschilderd hoe aardig de vissen in de vijver glinsteren, maar er wordt bij gezegd, dat ze een belangrijk onderdeel van het menu zijn. Bovendien leren ze ons iets, want we denken aan de beroemde vijvers van Lucullus en vragen ons dan af, waar al diens grootheid is gebleven. Ten slotte kunnen we ook de vissen met een wetenschappelijke blik bekijken en ons verdiepen in de werking van hun luchtblaas, in hun merkwaardig oog, dat geheel is aangepast aan het kijken onder water, in de doelmatige bouw van hun lichaam.

Dat de schrijfster ook geboeid kijkt naar het glinsteren van de zwemmende vissen betekent niet, dat zij een persoonlijke, onbevangen kijk op de natuur heeft. Wellekens gaf hetzelfde beeld en vóór hem met ettelijke anderen een schrijver als Antoni Jansen.

Zo benadert de dichteres vrijwel alles in de tuinen, in de kruidhof, in de koekamp, in de bloemhof, in de boomgaard, in het lustprieel en overal waar zij ons rondleidt. Zij brengt telkens de wetenschap te pas om de grootheid van Gods almacht aan te tonen. Zij belicht het materiële nut steeds, omdat de schepping een geschenk van God is. Steeds ook ziet zij de natuur als een verzameling van zinnebeelden.

In de tweede zang wordt het bos behandeld. Wij horen de nachtegaal, geen uitzondering in de 18de-eeuwse poëzie. Er is een sterrebos, een slingerbos, een doolhof, maar ook een ‘natuurlijk bosch’.

Dit laatste is een opmerkelijk punt. Clara Feyona bewondert er de warreling en afwisseling, en dat schijnt een nieuw; element te zijn. Herinneren we ons slechts, wat Wellekens van het duin vond en d'Outrein van de hei! Toch is het enige doel in deze schijnbare wanorde de goddelijke regel en wet te ontdekken. En ook (blz. 45):

> Waar wierd een huis gestigt? waar wierd een stad gebouwd?
> Waar kielen toegerust, bestand voor golf en winden,
> Indien geen bouwstoffe in de bosschen was te vinden?
> Ja waar ik de oogen wend, in huis, of schuur, of stal,
> De nuttigheid van 't hout vertoont zig overal.

En alweer ontbreken de lessen, zelfs in het wilde bos niet, want men kan er zien, hoe orkanen bomen ontwortelen, maar het nederig kreupelhout de beproeving overleeft. Zelfs tot Laurens Jansz. Koster kan zo'n bos onze gedachten terugvoeren. We kunnen er ook overdenken, als we voldoende wetenschappelijk inzicht hebben, hoe het loof in een humuslaag voor een

vochtig vilten mestdek zorgt. Er zijn vogels en mieren te observeren, maar ook ‘bloedelooze dieren’, die we alleen met het geslepen glas waarnemen, maar die ons daarom des te meer verbazen.

De derde zang brengt ons naar de akker, vertelt van graan, vlas en aardappel, beschrijft het maaien, geeft een gezicht op de Overijsselse Vecht, een weg voor de koopvaart, schildert een panorama van heuvels en voert tot slot naar het woeste veld, waar we leren inzien, dat zelfs dode hei en schraal mos nog hun nut hebben.

In de vierde zang gaan we terug naar de Heemse, waarbij we eerst nog iets over het vee horen. Evenals dat bijvoorbeeld bij Claas Bruin het geval was, offeren de dieren zich ook hier op voor de keuken (blz. 108):

> Ik zing van 't wollig vee, dat kan mijn hart vermaken.
> Gij, nuttig kleinvee, dat, niet slegts uw eigenaar
> Uw witte vachten schenkt, geschooren jaar op jaar;
> Maar ook uw lamren voedt om onze tong te streelen,
> Die lamren, die zoo lief, zoo blij, zoo zorgloos spelen;
> Ja, met uw eigen vleesch den landman voeden zult,
> Wanneer gij, in zijn dienst, uw dagen hebt vervuld.

De dichteres spreekt vervolgens van de genoegens van de jacht en de vogelvangst met net of strik, en komt dan aan de bijenstal, maar hier acht zij zich niet deskundig genoeg om dieper in de materie door te dringen (blz. 114):

> ook werd die rijke stof
> Op hooger toon gespeeld, reeds in Augustus hof.

De schrijfster nadert dan het huis, dat zij verre verkiest boven een woning in de stad. Ook Scipio, Seneca, Curius en Horatius verkozen op het land te wonen. Van het huis zelf deelt de dichteres niets mede. Geen van haar voorgangers vertelde veel over een behuizing, maar het ontbreken van dit element in een zo uitvoerig gedicht als Heemse valt wel extra op.

De gedachten uit het *Beatus ille* komen telkens in Heemse terug, maar tegen het eind gaan zij overheersen. Tegen het eind ook bepaalt Clara Feyona de positie van haar werk, de betekenis ervan voor haarzelf en anderen en de plaats ervan in de litteratuur (blz. 131):

> Klonk Maroos landtrompet de wijde wereld door,
> De christelijke lier klinkt tot in 't englenkoor
> En schetste hier den zang der bovenmaansche streken,

Daar 't hart meer van gevoelt dan 't spraaklid uit kan spreken.
Zo leert de ontvonkte ziel reikhalzen naar 't genot
Der algenoegzaamheen van haar volzalig God,
Waar van zij hier alom de stappen op mag merken.

P. F. Roos

Een wat hofdichten aangaat vruchtbaar schrijver is P.F. Roos. In zijn *Surinaamsche mengelpoëzy* (1804)[1] kan men een groot aantal van dergelijke gedichten vinden, die voor een deel reeds eerder waren gepubliceerd in de *Eerstelingen van Surinaamsche mengelpoëzy* (1783).[2]

In *Aan mijn' oom en moeije*, *G. en E. Roos*; *op den huize de Roôbrug*, *by Deventer*[3] geeft hij in een herinnering aan het verblijf op het buiten van zijn oom een beknopte beschrijving daarvan. Voor het overige bevat zijn werk beschrijvingen van Surinaamse plantages: *Analoë*, *plantaadjezang*;[4] *Schets van het plantaadjeleven*, *aan mynen broeder Cornelis Sebille Roos*;[5] *Wandeling naar de plantaadje Ma Retraite*, *gelegen achter Paramaribo*; *in den jaare* 1787;[6] *De plantaadje Annaaszprg*;[7] *De plantaadje Spieringszorg* (1788);[8] *Reis naar de plantaadje Berg en Daal*;[9] *De tuin van Gillis Pater*[10] (dat is de zoon van de dichter Lucas Pater); *Combé*;[11] *Tuingedachten*,[12] alles gedichten die geheel in de sfeer van de hofdichten liggen. Dat de auteur zich dit ook zeker bewust was, blijkt meer dan eens, b.v. in zijn beschrijving van Spieringszorg, waar hij een tam hert en een hinde ziet, die hem de hand likken. Plotseling breekt hij af (blz. 74):

Ik zwyg... myn dichtluim word gebonden aan den band,
Door Hoogvliet's hoogen toon in 't heerlyk Zydebaalen.

In *Combé* wordt een vergelijking getrokken met Roosendaal, Sorghvliet en Soelen.

Het leven op de plantages werd kennelijk zoveel mogelijk op dezelfde leest geschoeid als in het vaderland. De beschrijvingen verschillen niet veel van die der buitenplaatsen in Patria. Wij lezen van het koepeltje, het zeiljachtje dat aan de steiger gemeerd ligt, de bloementuin, de groenten, de kruidhof, het zitje onder de boom, het vissen en de jacht, de lanen met statig geboomte, de echo en eenvoudige waterwerken. De goede zorgen, die de heer voor zijn slaven heeft, worden geroemd, maar er is nauwelijks enig blijk van het feit, dat een plantage, een bedrijf dus, toch ook iets

1 P.F. Roos, *Surinaamsche mengelpoëzy*, Amsterdam 1804
2 P.F. Roos, *Eerstelingen van Surinaamsche mengelpoëzy*, Amsterdam 1783
3 t.a.p. blz. 111
4 t.a.p. blz. 1
5 t.a.p. blz. 49
6 t.a.p. blz. 59
7 t.a.p. blz. 68
8 t.a.p. blz. 72
9 t.a.p. blz. 77
10 t.a.p. blz. 152
11 t.a.p. blz. 167
12 t.a.p. blz. 180

anders is dan een buitenplaats aan Vecht of Amstel. Ook in *Zydebalen* blijkt amper, dat de plaats een industrie herbergde, doch in het werk van Roos is het zwijgen van de dichter veel meer opmerkelijk, omdat een beschrijving van

de plantage zelf toch maar een kleine stap verder voor hem had betekend. Stellig hield hij om dezelfde reden als Hoogvliet, die de landbouw niet wilde behandelen, de begrenzing van zijn onderwerp in het oog. De dichter plaatst evenals zijn vaderlandse kunstbroeders de vreugden van de tafel naast de bespiegeling. Het enige verschil is, dat wij hier kennis maken met tal van exotische vruchten en dieren.

De litteratuur wordt in het buitenleven niet verwaarloosd en zo kan men, in *Aan myn' oom en moeije G. en E. Roos* een passage als deze lezen (blz. 115):

> Voltaire, Poot, Rousseau, Raynal, Linguet, Goeree,
> Gaan, in den geest, met ons al wandelende meê.

een klein stukje verder regels als (blz. 119):

> Wat is de bloemkool malsch! wat is dat kalfsvleesch vet!
> 't Is my in langen tyd zo blank niet voorgezet.

Het genieten van de voortbrengselen der schepping en bespiegeling van wijsgerige aard wisselen elkaar geregeld af. Roos ziet echter niet, zoals Claas Bruin, in de natuur een verzameling van emblemata. Hij analyseert zijn omgeving niet. De grootsheid van de natuur in het algemeen of bijvoorbeeld de stemming tijdens een onweer bepaalt zijn gedachten tot God.

'Gevoel' en 'schoonheid' behoren tot Roos' vaste vocabulaire. Hij heeft aandacht voor de opkomende maan en spreekt meermaals over Rousseau, een enkele keer ook over Gessner. De natuur, die door de meeste hofdichters als een openbaring werd gezien, is voor Roos meer een tempel. De bespiegeling wekt meer op tot danken dan tot denken.

Verder is zijn werk traditioneel. Zo zwijgt hij over de huizen, tenzij om te vertellen dat er collecties schilderijen te zien zijn. Alle onderdelen van de tuin krijgen een beurt. Vooral is echter traditioneel zijn standpunt, dat de in cultuur gebrachte grond ten minste zoveel belangstelling waard is als de ongerepte natuur. De dichter is wel onder de indruk van een zonsopgang, maar zijn eigenlijke liefde gaat uit naar de gewassen die in keurig onderhouden perken staan. De landbouw is een grote kunst.

Roos schreef naast zijn plantage-, dat is hofdichten ook twee wat grotere leerdichten, een *Schets van den koffibouw*[1] en *De suikerbouw* in twaalf zangen.[2] Meer nog dan door zijn hofdichten maakt Roos in deze uitvoerige beschrijvingen van de cultures zijn herhaaldelijk uitgesproken bewering waar, dat landbouw en landbouwkunst hem altijd zeer ter harte zijn gegaan.

Een illustratie van des dichters opvatting is het *Opschrift voor het lusthuisje, staande op de plantaadje De Goede Verwachting*,[3] dat luidt

1 *Surinaamsche mengelpoëzy* blz. 20
2 t.a.p. blz. 25
3 Eerstelingen blz. 145

't Vernuft, door zucht tot kunst, den Landbouw toegeweid,
Smaakt hier de zoetste rust in lust tot bezigheid.

Jeronimo de Bosch

Jeronimo de Bosch, evenals Laurens van Santen een leerling van Pieter Burman, en op zijn beurt leermeester van Pieter Nieuwland, schreef een gedicht *Ad Cornelium*[1] gedateerd 1788, waarin hij in een kleine 300 verzen het buitenleven verheerlijkt. De Bosch heeft wel reden om dit te doen. Hij verklaart, dat hij, anders dan vroeger, nu een afkeer van het stadsleven heeft, want twist verscheurt de stad en de staat dreigt ontwricht te worden door het wispelturig gemeen, dat nu eens Pompeius, dan weer Caesar prijst. De Bosch wil er niets meer mee te maken hebben en trekt zich terug. Tot het eind van zijn leven wil hij rust vinden tussen de bomen en akkers. Een klein stukje grond zal hem voeden. Een wandeling door de tuinen, het gezang van de vogels, daarin zal hij zijn verkwikking vinden. Zijn geest wordt door bespiegeling aan de aarde onttogen en overweegt, wie zon en maan, onweer en wolken bestuurt. Op het land is het veilig; de vergiftigde pijl hoeft men er niet te vrezen. Oude litteraire motieven sluiten bij De Bosch aan bij de realiteit.

Rhijnvis Feith

In het *Poëtisch mengelwerk*; *door Mr. Rhijnvis Feith* (1788)[2] komt een gedicht voor met de titel *Een christen op zijn landhoeve* (blz. 241), dat een omvang heeft van 23 strofen van 6 regels met een rijmschema aabccd.

De uitgever heeft door zijn onnauwkeurigheid een probleem geschapen. In zijn inleiding tot de bundel deelt hij namelijk mede, dat hij niet genoeg gedichten van Feith had om zijn boek te vullen en deze daarom maar had aangevuld met anderer werk. Nergens wordt echter aangegeven van wiens hand een bepaald gedicht is.

Een christen op zijn landhoeve heeft veel conventioneels, doch er is ook wel een voor hofdichten nieuwe toon te beluisteren. Het stadsgewoel en het goud van kronen worden verworpen in het bewustzijn, dat een eenzaamheid die sticht en verheugt veel begeerlijker is. De dichter overpeinst, als de zon opkomt, de lucht purperkleurig wordt en alles met dauw overdekt wordt, wat de mens toch is, dat God hem zo bedenkt.

Zinnebeelden zijn ook nu nog overal te vinden, in de spuitende fonteinen die 's hemels heilbron beduiden, in de bloemen die het verwelken van de

1 Hieronymus de Bosch, *Poemata*, Ultrajectum 1803, blz. 77
2 Rhijnvis Feith, *Poëtisch mengelwerk*, Amsterdam 1788, blz. 241

jeugd symboliseren, in het snoeien waaraan men kan leren zijn driften te betomen en zo voort. God is aan telg en blad te bespeuren.

Rust vindt men op het land. Hier zijn geen vleiers, geen kerk- of staatskrakelen te vrezen.

Het plezier van de tafel komt ook nog even aan bod:

> Wanneer ik 't moesgerecht met smaak
> Gebruik, dat deezen hof kan geeven,
> Dan moet mijn geest naar boven zweeven,
> Met offergeur van dankbaarheid
> Aan de algenoegzaamheid, wiens goedheid
> Mij zulk een weergalooze zoetheid,
> Uit enkle liefde en gunst bereid.

Feiths *Aan Boschwijk*[1] is geen hofdicht in de gebruikelijke zin van het woord. Er is geen sprake van een beschrijving van aanleg of werkzaamheden. Alles draait om de stemming van bezinning en genieting waarin de natuur Feith brengt.

Pieter Nieuwland

Ook Pieter Nieuwland schreef een, zij het ook klein hofdicht, namelijk *Vroeglust. Hofzang* (1797 gepubliceerd).[2] Het is een gedicht van 12 strofen van 10 verzen elk.

Uiteraard gaat de schrijver bij deze beperkte omvang nergens diep op in. Wij zien met hem uit over de Vecht, betreden het bloemperk, dat al vergeeld is en zodoende een juiste schets van 's mensen leven verbeeldt, bezoeken de boomgaard om de ‘Echte appels der Hispeersche hoven’ te bewonderen.

De hand van de natuur, zegt Nieuwland, is goed te onderkennen als we zien hoe het jonge eendje van zelf te water gaat. De moederlijke hen geeft liefdeloze ouders een wijze les.

Materiële voordelen en geestelijke waarden worden door de natuur geschonken en door de dichter in één adem genoemd (blz. 36):

> De moeshof levert voor den disch
> Ons, dag aan dag, hier keur van spijzen,
> En schenkt ons 't klaarst getuigenis
> Van 's Alverzorgers gunstbewijzen;
>
> 'k Zie in den groei van bloem en plant,
> Op 't klaarst, Gods wonderdoende hand.

1 Rhijnvis Feith, *Oden en gedichten*, Zwolle 1824, blz. 121
2 P. Nieuwland, *Nagelaten gedichten*, Haarlem 1797, blz. 33

Pieter Huisinga Bakker

Voorland, *lustplaets van den Wel Edelen Heer Pieter van Winter*, *N.S.Z.* (1790)[1] is een hofdicht van een 450 verzen, geschreven door Pieter Huisinga Bakker.

Noch in de beschrijving van het buiten met zijn echo en de doolhof, die de schrijver op Daedalus en Ariadne brengt, noch in de godsdienstige opvattingen (blz. 155):

> 't denkende gemoed,
> Dat zelfs Gods Vingren vindt in aller bladen gloed;

is iets nieuws te bespeuren. Wel wordt de rol van de rede bij het praktische belijden van de godsdienst zeer nadrukkelijk genoemd: ongelukkig zijn zij, die (blz. 166)

> Het redenlicht niet kennen, niet beminnen,
> Maer by den tast bestieren hunne treên.

Het enige voor hofdichten nieuwe element is, dat de winter niet alleen gezien wordt als een tijd van gezelligheid, die men grotendeels kan wijden aan litteratuur en gesprekken. De winter is hier ook een noodzakelijke periode van rust, waarin mens, plant en dier zich voorbereiden op nieuwe activiteiten.

Pieter van Winter, de zoon van Nicolaas Simon, was - Huisinga Bakker brengt het met nadruk naar voren - een ontwikkeld man, in wiens handen de lier wondergoed paste.

Huisinga Bakker drukte voor *Voorland* een motto af, dat hij aan Horatius ontleende. Diens *Beatus ille* bewerkte hij nog in een *Lof van 't landleeven*,[2] terwijl hij aan Martialis' epigram X, XLVII, dat daarmede veel gemeen heeft, zijn *Gelukkig leeven*[3] ontleende. Het geluk van het buitenleven wordt ook bezongen in de *Schets van 't geschapene*,[4] een groot gedicht van 37 pagina's waarvoor veel werd ontleend aan Du Bartas.

David Jacob van Lennep

David Jacob van Lennep heeft ons uitvoerig ingelicht over zijn buitenleven in de *Rusticatio Manpadica*,[5] die bestaat uit een cyclus van elegieën. De eerste, gedagtekend 1792, geeft voornamelijk een blik in de geschiedenis, waarbij Witte van Haamstede in het centrum van de belangstelling staat. Ook de tweede elegie biedt, naast Horatiaanse aanprijzingen van het buitenleven, toch vooral historische stof. De derde elegie is eerst recht een lofzang

1 Pieter Huisinga Bakker, *Poëzy III*, Amsterdam 1790, blz. 147
2 Pieter Huisinga Bakker, *Poëzy II*, Amsterdam 1782, blz. 103
3 t.a.p. blz. 57
4 t.a.p. blz. 167
5 David Iacobus van Lennep, Academiae Batavae cives, *Rusticatio Manpadica. accedunt carmina varii argumenti*, Lugdunum Batavorum 1796

op het leven buiten. Van Lennep acht zich een gelukkig man omdat hij de zeevaart niet verkoos, maar leeft op het land mores imitatus avitos. Met de krijgsdienst heeft hij daar niet te maken. Zijn leven is er een van eenvoud temidden van de vele bloemen, waarvan hij een catalogusachtige opsomming geeft.

De vierde elegie, *De reditu in villam*, sluit nauw aan bij de derde. De schrijver vertelt met trots, dat zijn huis een villa paterna is. Zijn lot zou hij niet gaarne voor dat van een koning ruilen. De invloed van Horatius en Catullus spreekt sterk.

De *Elegia V. In adventum autumni* verhaalt van tafels, die vol zijn van ongekochte spijs. De tuinen der Hesperiden en van Alcinous moeten voor het Manpad wijken. Ook in de volgende elegie, *Piscator*, vormen de dapes inemptae een onderwerp van gewicht. Dan volgen nog een elegie van 1793, getiteld *Venator*, een met het opschrift *Laur. Santenio*, *cum aviculis missis*, waarin de stad het moet ontgelden en de negende elegie, *Amatoris rusticatio*, waarin Van Lennep over de villa van Horatius te Tusculum schrijft en getuigt 'veterum praecepta hausisse virorum Proderit'.

Aan het slot van zijn cyclus elegieën is geplaatst *Ad Maximilianum Appelium*, waarin de aurea aetas wordt verheerlijkt, het koningspurper wordt verguisd en de stad opnieuw als bron van verderf wordt veroordeeld. Van Lennep roemt de eenvoud van het land, en vooral ook de huwelijkstrouw welke men er in ere houdt. Van Lennep ziet, ook met het oog op de historie, het landleven als de ruggegraat van de samenleving:

> Postpositumque ubi rus est, Romane, peristi!

Dat van Lenneps bezwaren tegen de stad niet al te ernstig genomen moeten worden, maar litterair zijn, blijkt uit het volgende gedicht, *Ad urbem Harlemum*, waarin geen woord kwaad wordt gezegd van het stadsleven.

Volledigheidshalve noem ik nog een gedichtje *Ad villae Manpadicae arbores*, dat in Van Lenneps *Poematum fasciculus* staat.[1]

Pieter Pypers

Het laatste mij bekende grote hofdicht is *Eemlandsch Tempe*, *of Clio op Puntenburg; landgedicht* (1803).[2] De auteur was Pieter Pypers, een Amersfoorts patriot, die evenals de andere Amersfoortse hofdichter, Everhart Meyster, katholiek was. Hij droeg zijn werk vol vertrouwen op aan de Burgers Bestuurders van Amersfoort, maar de *Vaderlandsche Letteroefeningen*

1 David Iacobus van Lennep, *Poematum fasciculus*, Amstelodamum 1850, blz. 83
2 [P. Pypers] *Eemlandsch Tempe*, *of Clio op Puntenburgh; landgedicht*, Amsteldam 1803

van 1804 gaven een dusdanig slechte, deels sarrende kritiek, dat de schrijver van verdriet stierf.[1]

Voor de ondergang van de hofdichtenlitteratuur is deze recensie zeer instructief. De dichter wordt verweten, dat hij afdaalt tot 'het *zeer gemeenzaame*' en dat de *verheven dichterlijke geestverrukking* volkomen zoek is. De criticus verlangt in poëzie *Hypsos*, *Extasis*, *Enthusiasmus*.

Het gedicht is zeer los gecomponeerd. Het bestaat uit een aantal notities, in vrij willekeurige volgorde, elk vervat in een twaalfregelig vers, met rijmschema aa bb a cc d eee d en voorzien van een opschrift.

Het thema van het zorgenbrengende stadsleven kan men ook hier signaleren, maar veel sterker werkt de patriottische dichter de tegenstelling tussen het goede leven op het land en de verdorvenheid van het koninklijk hof uit. Tyrisch purper en pronkgewaden zijn de hatelijke symbolen van het hofleven. De koning, zegt Pypers, is een worm met een kroon, die in het graf mede wormen voedt. Hij spreekt (blz. 65) van

> Vorsten, wier verstaalde harten
> Juigchen om der menschen smarten!

Soestdijk ging de weg van Ninive, Babylon en Troje, zegt de dichter met de nodige overdrijving. Dat dit in vrijwel alle hofdichten voorkomend thema van afkeer van het hof voor deze schrijver meer dan een litterair motief was, is gemakkelijk te begrijpen, als wij zien hoe hij elders in zijn gedicht, in de rust van zijn tuinkoepel, zich overgeeft aan de smartelijke nagedachtenis van zijn broer, die tegen de Engelsen sneuvelde, toen deze Noord-Holland binnenvielen.

De godsdienstige opvattingen, voor zover die direct naar aanleiding van de tuin worden gedemonstreerd, vallen bij deze katholiek uit het begin van de vorige eeuw niet uit de toon ten opzichte van de traditie in het hofdicht. Zo toont Gods almacht zich (blz. 14)

> In het zwoegend mierenleger.
> 't Kleenste zelfs is eindloos groot

en (blz. 45):

> Alles, wat den mensch omring',
> Alles leert den sterveling:
> Vogels, visschen, planten, dieren.
> Leer, ô luiaert! van de mieren
> Nijverheid en oeffening.

1 *Algemeene vaderlandsche letter-oefeningen*, eerste stuk voor 1804, blz. 35 en 77 en eerste stuk voor 1806, blz. 276

en (blz. 62):

> Groote God! hoe wys zyt gy
> In den korf der honigby!
> Alles is in U, en gy
> Zyt in alles, eindeloos Wezen,
> In 't geschapene te leezen!

Een te verwachten merkwaardigheid is, dat de dichter bij de behandeling van de omstreken over de Zuiderzee weinig zegt. Hij deelt mede, dat het zeewater dat van de Eem schrik aanjaagt. Wel voegt hij er aan toe, dat de zeebaren ons toch vis schenken en dat de koopvaart erg nuttig is, maar dit kan slechts de indruk van vage angst voor de zee versterken.

De verbinding van het buitenleven met de lectuur van goede boeken komt ook bij Pypers voor (blz. 3 8):

> Gouden middelmaat, ja, gy
> Dischт alleen ons lekkerny,
> Als wy, na het lighaamsterken,
> Door in bosch en hof te werken,
> Dáár gezeten, zy' aan zy',
> In bespiegeling, in boeken,
> Wysheid en verbetring zoeken;

Overheersend is het topografisch aspect van het werk. De omstreken worden tot in verre omtrek nogal gedetailleerd behandeld, vooral Pypers' geliefde Amersfoort. In de beschrijving van het landleven en alles wat zich op een buitenplaats afspeelt toont de schrijver zich een wat oppervlakkig en onpersoonlijk waarnemer, die amper een indruk geeft van zijn bezit, dat toch de aanleiding tot schrijven voor hem vormde.

R. Wouters

Het laatste hofdicht, dat ik heb kunnen vinden, is een gedicht van slechts 24 regels van R. Wouters, getiteld *Op de lustplaats Welna*. Het verscheen in 1807.[1]

Ondanks de geringe omvang van het gedichtje komt men er verscheidene argumenten van de hofdichter in tegen, zoals het stadsgewoel en de bloem en het kruid die de wijsheid van de Schepper tonen. Beschrijving van de buitenplaats was in zo'n kort bestek natuurlijk niet mogelijk en ook niet de

1 R. Wouters, *Stichtelyke gedichten en gehangen*, Amsterdam 1807, blz. 52

bedoeling. De opzet was de lof te zingen van de bezitter en zijn vrouw.

Dit wellicht laatste der hofdichten is een wel heel zwak nakomertje van een in de vorige eeuw nog bepaald bloeiend genre. Toen *Op de lustplaats Welna* werd gepubliceerd, was de tijd van het hofdicht voorbij. Onder het gedicht plaatste de schrijver een aantekening met betrekking tot eigenaars en buitenplaats, die in haar triestheid de ondergang van de hofdichtenlitteratuur markeert. Wouters eindigt namelijk met de mededeling: *Beiden reeds overleeden, en de Lustplaats gedeeltelyk gesloopt*.

Het type van het Nederlandse hofdicht

IN HET VOORAFGAANDE releveerde ik van elk der mij bekende Nederlandse hofdichten telkens enkele themata en kwaliteiten, die in verband met de door mij opgeworpen vragen van paradigmatisch belang zijn. Aangezien deze vragen het hofdicht als zodanig raken, en niet in eerste aanleg bepaalde voorbeelden van het genre, is het gereleveerde zelden dienstig voor de bepaling van het individuele. Wat ik optekende was meestal het overeenkomstige, althans een deel van wat hofdichten aan overeenkomstigs te zien geven. Dat de opsomming daarvan al spoedig tot een geprononceerde monotonie leidde, doet zien dat er hier van het begin af sprake is van een bepaald en vast genre. Het hofdicht is, zodra het in de Nederlandse litteratuur aan het licht treedt, zelfs reeds zodanig bepaald, dat hierin een aanwijzing ligt voor een veel vroeger ontstaan en voor niet-Nederlandse herkomst. Alvorens de herkomst van de gevonden karakteristieke verschijnselen na te gaan wil ik eerst nog het Nederlandse hofdicht in het kort in zijn eigenschappen trachten te bepalen aan de hand van een resumé van het tot dusver opgemerkte.

Een zelden verloochend principe is de didactische aard van het hofdicht. Het hofdicht geeft een lokale, aan één bepaalde buitenplaats of tuin gebonden beschrijving en heeft daardoor een topografisch karakter. Soms spreekt dit karakter sterk, zoals in *Hofwyck*, waar wij al lezende een plattegrond van de aanleg voor ogen krijgen. Vaak daarentegen beperkt de dichter zich tot enkele beschrijvende aanduidingen, die in hun vaagheid niets zeggen; doch in aanleg is de topografie vrijwel altijd aanwezig. Het topografisch element komt eveneens aan bod in de beschrijvingen van de streek waarin het buiten ligt, een bezoek aan het strand, aan de naastbij liggende steden en dorpen, heel dikwijls ook aan andere buitenplaatsen.

Deze topografie van de omgeving gaat op den duur, speciaal bij het vorderen van de 18de eeuw, meer ruimte innemen. Ook de topografie in de schilderkunst breidde zich toen in Nederland als zelfstandig genre uit. Naast de topografie van de streek en ermee verweven vinden we de behandeling van folkloristische onderwerpen (herhaalde malen het afluisteren van een gesprek in dialect) en van hoofdstukken uit de vaderlandse geschiedenis. Hoewel de 18de eeuw hier van duidelijke voorkeur blijk geeft, was deze werkwijze toen niet nieuw; denken wij slechts aan Hondius en Westerbaen.

Bij de beschrijving van de tuin is er een vast programma, dat hoe dan ook wordt afgewerkt, zelfs in vele zeer korte hofdichten en ook in die welke

buitens in statu nascendi bezingen of zelfs bezittingen die nog slechts in de fantasie van de dichter bestaan. Een beschrijving is niet compleet, als niet bloemhof, moestuin en boomgaard worden genoemd met een catalogus van respectievelijk bloemen, groenten en vruchten.

Dat deze elementen steeds in beschrijvingen van buitenplaatsen terugkeren, behoeft niemand te verwonderen. Het ware onnatuurlijk, als een dichter ze had genegeerd en zeker in de uitgebreide hofdichten was een in drie delen gesplitste catalogus van gewassen niet anders dan te verwachten. Voor Hondius bijvoorbeeld, een enthousiast kruidkundige, die opging in al wat op zijn grond wilde groeien, was het een vanzelfsprekende zaak, dat hij een uitvoerige en complete beschrijving van zijn collectie planten gaf. Doch een andere indruk krijgen we uit de gedichtjes van b.v. Jacob van Zevecote, van Antoni Jansen en Elisabeth Koolaart. In deze sterk gecomprimeerde werkjes kunnen geen beschrijvingen meer worden geboden, doch er wordt wel aan het schema vast gehouden. Het begrip bloemhof wordt gesymboliseerd door het geven van een asyndetische, in enkele regels samengebrachte reeks bloemnamen, en evenzo de begrippen kruidhof en boomgaard. Ook bij hen stemt de inhoud van het gedicht uiteraard wel overeen met het beeld van de realiteit of ten minste met dat van een reële mogelijkheid. Doch als men lange reeksen hofdichten leest en steeds opnieuw dezelfde indeling met dezelfde soort opsommingen vindt, gaat speciaal in de kleine, gecomprimeerde hofdichten deze werkwijze treffen als de afraffeling van een verplicht thema. Het is dan geen vraag meer, of voor de meeste hofdichters de orde en aankleding van de tuin dan wel het litterair motief prevaleerde. Het voorkomen van de systematische catalogus van gewassen reeds in de poëzie van Houwaert - en daar juist in passages, die een geheel ander doel hebben dan te vertellen wat er zoal in zijn tuin groeide - is een aanwijzing dat de hofdichterlijke beschrijving van bloemhof, kruidentuin en boomgaard ouder is dan de Hollandse tuinen die het object vormden.

Alle planten en dieren in de hof zijn potentiële objecten van beschrijving voor de hofdichter. Hoe ver hij daarbij gaat, hangt af van zijn belangstelling, de lengte van zijn gedicht en zijn kennis van zaken, d.w.z. tuinbouwkundige, biologische, entomologische en natuurkundige. De oudere autobiografen als Hondius, Huygens, Cats, Westerbaen, demonstreren hun kennis uitvoerig. Anderen, als Willink en Claas Bruin, verwijzen gaarne eens naar geleerde werken of doen een beroep op de getuigenis van het vergrootglas.

Uitheemse planten en dieren worden met trots genoemd, maar ook de gewone appels en peren, bietjes, kolen, rozen en goudsbloemen, eenden en kippen worden met aandacht bekeken.

Een bepaald toegespitste belangstelling valt te constateren voor het nie-

tige: het kleine bloempje, de bij, de mier, de spin. Wat dit betreft zijn er passages aan te wijzen, waarbij de schilderijen van Otto Marseus van Schriek een voortreffelijke illustratie zouden vormen.

Slechts wat tot het onkruid gerekend moet worden, wat nutteloos is voor de menselijke maatschappij, deelt niet in des dichters welwillende aandacht.

Hoewel ook de anorganische aankleding van de buitenplaatsen: de beelden, fonteinen en andere waterwerken, koepels en priëlen, plattegronden van sterrebossen, doolhoven en perkaanleg gaarne uitvoerig wordt beschreven, komt de behuizing zelden ter sprake. Treedt de dichter er een enkele maal binnen, dan is het om zijn lezer door een der ramen een uitzicht op de tuin te geven. Wel krijgt de bibliotheek of de kunst-, schelpen- of mineralenverzameling in het huis de nodige aandacht. Het is alsof er op dit punt een onderlinge afspraak bestaat. Dit gebrek aan belangstelling voor het huis is speciaal opmerkelijk in die lofdichten, welke met een grote mate van onderworpenheid en vleierij gemaakt zijn. Tussen de kosten, besteed aan de aanleg van de tuinen en die welke voor bouw en inrichting van het huis werden gemaakt, zal in het algemeen toch wel enige evenredigheid hebben bestaan. Het lijkt dan ook onaannemelijk, dat de lofdichter, die op een buitensporige wijze de lof van een tuin weet te zingen, niet in staat zou zijn geweest, of ervoor teruggedeinsd zou zijn ook in de villa zelf van allerlei te bejubelen.

Het is treffend, dat op talrijke gravures van buitenplaatsen het huis een centrale plaats inneemt. Poëzie en prentkunst (niet de schilderkunst!) gaan hier dus verschillende wegen.

Beschrijvend is het hofdicht niet alleen ten aanzien van planten, dieren en dingen, maar evenzeer waar het de werkzaamheden op het buiten betreft. Ook hier tonen de oudere autobiografen de meeste kennis van zaken en de grootste belangstelling. De anderen echter volgen door mede te delen dat de bewoner zelf snoeit, voedert, oogst of plant, maar vooral ent, want speciaal het enten stond in hoog aanzien. Het werd bijzonder gewaardeerd, als de eigenaar een stuk waardeloze, woeste grond ontgon en er een tuin aanlegde, die rijke vruchten opleverde. O.a. Huygens, Westerbaen, Cats, Vos, Antonides horen wij met trots of eerbied spreken van ontginning en opbouw. Cats schijnt het daarbij zelfs met de waarheid niet al te nauw te hebben genomen.[1]

De werkzaamheden in de hof variëren natuurlijk naar de aard der seizoenen, evengoed als de flora die moet worden geschilderd. Wil een dichter zijn stof enigermate uitbuiten, dan zal hij gewassen en werkzaamheden van ieder jaargetijde in zijn beschouwing betrekken. Verreweg de meeste hofdichters hebben dit gedaan, al kwamen zij daarbij in compositionele moeilijk-

1 A. Goekoop, *Het Catshuis* '*Sorghvliet*' *300 jaar* (*1652-1952*), in *Die Haghe*. *Jaarboek* 1953 blz. 1, deelt mede dat Cats weliswaar het advies geeft 'geen huis te bouwen op vruchtbare grond' en van zijn eigen bezitting getuigt dat deze 'maer een hoopjen zandts' is, doch dat Sorghvliet wel degelijk een vruchtbaar terrein was.

heden. Het wringen van de compositie kan op natuurlijke wijze verklaard worden uit de moeilijkheid, de eisen van een momentele topografie met die van een diachronische beschouwing te combineren. De zucht om beide vol te houden mag begrijpelijk heten. Toch ben ik langzamerhand tot de overtuiging gekomen, dat hier ook nog een oorzaak in het spel was, die niet per se behoefde te schuilen in het toevallige onderwerp van het gedicht. Immers, zoals de elementen van het *Beatus ille* door een hofdicht verspreid kunnen liggen en zij toch nog eens in kort bestek, soms in andere dichtvorm, in zo'n zelfde hofdicht als tezamen horend worden gepresenteerd, zo gaat het ook vaak met de vier jaargetijden, hoewel de afwijkende versvorm daarvoor niet wordt gebruikt. De jaargetijden zijn een verplicht hoofdstuk voor een hofdichter, een eenheid, die we ook in de litteratuur buiten het hofdicht en in de schilderkunst vaak tegenkomen.

Het Nederlandse hofdicht is niet alleen didactisch door zijn topografische geaardheid en de min of meer tuinbouwkundige lering, die het kan verstrekken, maar zeer in het bijzonder ook door de godsdienstige en zedelijke lessen, die het geeft. Bijna elke hofdichter betoogt, dat de bespiegeling naar aanleiding van de natuur een van de grootste mogelijkheden is, die het buitenleven de mens schenkt. De natuur is een openbaring Gods en als wij slechts de ogen hebben om op te merken, dan kunnen we hier als in een spiegel lezen, wat wij moeten doen en laten om het eeuwig heil te verwerven en op aarde een verstandig en gelukkig leven te leiden. Deze zienswijze wordt gemoduleerd naar de overtuiging van de schrijvers, zodat de een de natuur vooral als een godsbewijs ziet, de ander van een openbaring spreekt en een derde stelt, dat God in de natuur zelf schuilt. De bespiegeling over een bepaalde gedachte kan haar uitgangspunt vinden in de meest uiteenlopende verschijnselen in de tuin, welke dan met deze gedachte in een, causaal geredeneerd, ver gezocht en meest niet wezenlijk verband staan. De natuur is dan een verzameling zinnebeelden.

De emblematische zienswijze wordt speciaal gedemonstreerd aan de behandeling van de kleine diertjes en plantjes, waar godsdienstige overtuiging en wetenschappelijk onderzoek, elkander steunend, een basis vormen, maar waar ook een oude litteraire grondslag is aan te wijzen.

Het materiële nut dat de natuur de mens verschaft, bleek in de hofdichten een factor van groot gewicht te zijn, die tevens een religieuze factor is, omdat God de schepping in dienst van de mens heeft gesteld. De mens moet er een goed gebruik van maken; hij heeft de plicht te consumeren en te genieten wat daartoe is geschapen. De ‘nutteloze’ natuur heeft geen plaats in dit bestel, tenzij zij een enkele maal een component is in een tegenstelling of een emblema oplevert.

Reeds uit de titels van enkele hofdichten en verder uit meer dan de helft van het aantal der werken zelf valt op te maken, dat het ideaal niet zonder meer was als een boer te leven, maar daarnaast ook een geletterd man te zijn, er een goede bibliotheek op na te houden, met vrienden van gedachten te wisselen over boeken en kunsten, en als het kon ook zelf te schrijven of desnoods te schilderen of te musiceren. Het buitenhuisje is vaak het koepeltje der muzen. De autobiografische hofdichters vertellen uitvoerig over hun litteraire bezigheden, de lofdichters verzuimen niet deze hun mecenas als bijzondere deugden toe te rekenen. Te Winkels mededeling[1] over de eigenaars der hofsteden: '(Zij) lieten zich met de poëzie gewoonlijk niet verder in dan door uit vrije beweging of ook wel huns ondanks als Maecenassen op te treden' is beslist overdreven. Dat het dichten van de mecenas mogelijk wel eens een vorm van snobisme zal zijn geweest doet hier minder ter zake. Het kan hoogstens een indicatie vormen van de invloed van de litteraire traditie.

Uit veel dingen blijkt, dat de hofdichters hun genre belangrijk achtten. Ockenburgh, Hofwyck, Sorghvliet worden met respect en als doorluchte voorbeelden genoemd. De behandeling van de stof pleegt te geschieden met groot vertoon van eruditie, dat wil dan voornamelijk zeggen kennis van de klassieke geschiedenis en mythologie. Telkens wordt voor en door de villabewoners het postulaat van eruditie gesteld. Dit verheft het hofdicht in de ogen van de tijdgenoot. De transcendentale natuurbeschouwing en het feit, dat de hofdichtlitteratuur gekoppeld is aan maatschappelijke welvaart, beoefend wordt in de kring van en vaak ook door de zeer aanzienlijken, hebben zeker de reputatie van de soort gesteund.

Te Winkel[2] geeft als verklaring voor het voorkomen van een zo groot aantal hofdichten in de 18de eeuw aan, dat de tuinbouw, als edele, bij de architectuur aansluitende kunst, nooit tevoren zo in aanzien stond. Deze verklaring doet enkele vragen rijzen, die eerst verderop in wijder perspectief beantwoord kunnen worden. De waardering voor het hofdicht was namelijk reeds aan het begin van de 17de eeuw groot, lang voordat mannen als Lenôtre of Schijnvoet optraden. Bovendien, en dit lijkt mij de belangrijkste vraag, als er een verband bestond tussen architectuur van tuinen en litteratuur, is het dan een uitgemaakte zaak, dat de verhouding die is van object en beschrijving? Er dient m.i. onderzocht te worden, of er niet veeleer sprake is van een wisselwerking, waarbij de schijnbaar slechts beschrijvende litteratuur ook het aanzijn aan de objecten heeft helpen geven, en zelfs of niet uiteindelijk de litteratuur het uitgangspunt was van de gehele ontwikkeling: die in de litteratuur zelf, maar ook in de tuinaanleg en in de schilderkunst, in het leven tenslotte.

1 Te Winkel V, blz. 128
2 t.a.p. blz. 126

De behandelde kenmerken van het hofdicht typeren dit reeds in de eerste voorbeelden, maar zijn ook in de laatste gedichten nog juist zo te vinden. Het zijn elementen, die we ook in andere poëzie tegenkomen, maar het als een vaste regel en groepsgewijs optreden ervan in de hofdichten maakt het hofdicht tot een type. Het negatieve element, dat namelijk de beschrijving van het huis ontbreekt, onderlijnt de vastheid van dit type buitengewoon sterk. Bovendien zijn er buiten de belangrijkste kenmerken die ik boven resumeerde nog allerlei figuraties, die telkens en telkens weer opduiken, zoals de tuin van Alcinous, de appelen der Hesperiden, mirte en lauwer als vaste verbinding, de droom van Scipio, de canonisering door het aanvoeren van een bepaalde groep voorbeelden uit bijbel en oudheid. Ook de herhaling van deze kleine figuraties, van wat soms slechts eigennamen zijn, geeft het hofdicht een duidelijker kleur en een scherper bepaling.

Evident wordt de zelfstandigheid van het hofdicht, als men dit soort werk, waarin de dichter zijn afkeer van het hof en de stad uitspreekt en de rust, de eenvoudige middelmaat en de deugd op het ongecompliceerde land zoekt, vergelijkt met de pastorale, waarin deze zelfde argumenten opgeld doen. De beide soorten zijn nauwelijks ineengevloeid. Als Willink in *De lustplaats Groot Heerema* pastorale namen als Landknaap en Velda gebruikt, vormt hij een uitzondering, die het realisme van de anderen des te klaarder doet uitkomen. De herder is een zeldzame figuur in het hofdicht, en als men eens iets over schapen leest, dan zijn het de leveranciers van wol en vlees, niet de lievelingsdiertjes van Marie-Antoinette. Anders dan in de pastorale wordt in het hofdicht gewerkt, wordt inspannende landarbeid verricht en worden methodes en resultaten van die arbeid nauwgezet uit de doeken gedaan, tot in triviale bijzonderheden toe. Het landschap is in het hofdicht onderwerp en waar het achtergrond is voor het buitenleven, blijft het reëel en gedetailleerd; gegevens als de aard van de beplanting, de kwaliteit van het gras, de grondsoorten, de waterstand kunnen in een hofdicht meegedeeld worden. Een onwezenlijk, decorachtig ideaal landschap kent wel de pastorale, niet het hofdicht. Het hofdicht kent de vier seizoenen en beperkt zich dus allerminst tot het schone jaargetijde. De liefdesgeschiedenis van jonge mensen, die zijn ontknoping vindt, is een element van de pastorale; in het hofdicht vinden we het ideaal van het trouwe en gezonde huwelijksleven, het vaderschap en het moederschap, de kameraadschap van man en vrouw en de wederzijdse ondersteuning in de plichten, die het beheer van het bezit oplegt. Ook de rol die de religie in het hofdicht speelt, scheidt het sterk van de pastorale. Dat de beide litteratuursoorten, die toch in de vlucht uit de stad een belangrijk principe gemeen hadden, niettemin zo duidelijk uiteen werden gehouden en als verschillend en zelfstandig werden beschouwd, treedt extra

duidelijk in het licht als we bedenken, dat vele hofdichters ook pastorale werken schreven.

Een indicatie dat er niet alleen een duidelijk verschil bestond tussen pastorale en georgische poëzie, maar dat de laatste hoger gewaardeerd werd, ligt in de volgende uitspraak uit *De spectator*, *of verrezene Socrates* (1724). Er is betoogd, dat de dichter zijn verbeelding moet oefenen, en dan volgt: 'Wanneer zyn geest gevult is met die Vertooningen welke het Landtleeven verschaft, en hy zich wil verheffen boven Herderszangen, en de laagste soort van Dichten, moet hy zich trachten te onderrichten van de pracht en praal der Hoven'.[1]

Het is eigenaardig, dat er wel een vermenging van georgische en pastorale elementen optreedt buiten de strikte grenzen van deze beide genres, namelijk in de arcadische romans. De gezelschappen bestaan hier, althans meestal in naam nog, uit herders en herderinnen, die namen dragen welke in de georgica vrijwel niet voorkomen. Het georgische ideaal van het verkeer met geletterde vrienden is hier evenwel hoofdzaak. De uitstapjes op het gebied van geschiedenis, folklore en aardrijkskunde, die in de georgische werken zo gaarne worden ondernomen, vullen in de arcadia's een steeds groter deel van de inhoud. De topografie neemt dus een belangrijke plaats in, maar we hebben te maken met de topografie van een landstreek, die in de georgica bijzaak bleef. De beperkter plaatsbeschrijving, welke in de georgische gedichten het eerste doel was, die van een tuin, treffen we in arcadia's veel minder vaak aan en dan nog meestal in de vorm van een inleiding, die in filosofische dialogen een oude traditie was. Het is waarschijnlijk, dat de ongebonden vorm van het proza, die in de arcadia-litteratuur het meest werd toegepast, de vermenging van pastorale en georgische elementen in de hand heeft gewerkt.

1 *De spectator*, *of verrezene Socrates*. *Vierde deel*. *Uit het Engelsch vertaald door P.L. Clercq*, Amsterdam 1724, *L. Vertoog*, blz. 375

De herkomst van het Nederlandse hofdicht

HOE GLOBAAL ook de typering van het hofdicht moge zijn, die ik hierboven gaf, zij doet, dunkt me, toch beseffen, dat een genre meteen dergelijke stringente opzet niet bij toeval in Terneuzen of op de Binckhorst gecreëerd is door dichters van de orde van grootte van Philibert van Borsselen en Hondius.

In *Den Binckhorst* zijn vrijwel alle elementen aanwezig, die ook de later geschreven hofdichten typeren. Dat tientallen dichters in de tijd van 1620 tot 1800 niets meer zouden hebben toegevoegd of veranderd aan een schema dat een Van Borsselen had opgesteld, is niet geloofwaardig. *Den Binckhorst*, het eerst bekende, maar reeds volledige hofdicht in onze taal, het werk van een vrijwel onbekend dichter met beperkte gaven, gezien tegen de achtergrond van de hele reeks erna komende, eender gebouwde werken, maakt de stellige indruk niet aan het begin van een ontwikkeling te staan, maar midden in een traditie. Ook zonder kennis van de voorgangers zou men moeten concluderen tot navolging.

Waar *Den Binckhorst* inderdaad midden in een traditie staat, is het wel merkwaardig, dat het vervolg daarvan ons door Te Winkels beschrijvingen goed bekend is, doch het gedeelte dat vóór de verschijning van Van Borsselens gedicht valt, zich nagenoeg aan onze waarneming onttrekt.

Over de herkomst van het hofdicht is de litteratuurgeschiedenis niet mededeelzaam. Te Winkel suggereert iets, door zoals we zagen, voor het voorkomen van de vele hofdichten in de 18de eeuw te wijzen op het aanzien dat de tuinarchitectuur genoot en door te verhalen van de voortwoekerende mode om buitenverblijven en verblijfjes te kopen. Ook voert hij als verklaring aan, dat het voorbeeld van Huygens, Cats en Westerbaen inspirerend werkte. Kalff zegt: ‘Met meer recht nog dan *de Moffe-schans* kan *de Binckhorst* beschouwd worden als het prototype van *Hofwyck*...’.[1] P. de Smaele schrijft over *Hof-wyck*: ‘Het werd het prototype van een aanzienlijke reeks Nederlandse en Latijnse hofgedichten...’.[2] Koopmans publiceerde een artikel *Westerbaen's ‘Ockenburg’ en haar toepaden*,[3] doch exploreerde daarin uitsluitend de wegen van de allerlaatste voorgeschiedenis, de impulsen, die van Huygens en Cats uitgingen. Seerp Anema uit zich in zijn bespreking van Heemse zeer positief. Hij zegt zonder meer: ‘Met dit gedicht vinden we een aansluiting aan een... speciaal Nederlandse mode: de hofdichtenvervaardiging.’[4] P.E. Muller, die een heruitgave verzorgde van de werken van Van Borsselen,

1 G. Kalff, *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde IV*, Groningen 1909, blz. 396
2 *Algemene literatuurgeschiedenis III*, Utrecht z.j., blz. 464
3 *Groot Nederland* 1917 II, blz. 96 en blz. 198
4 Een vergeten dichteres, blz. 128 blz.

en daarmede dus van het oudste Nederlandse hofdicht, heeft zich meer met andere problemen bezig gehouden dan met de vraag naar de herkomst van Van Borsselens opzet, al heeft hij in zijn studie wel zeer nauwkeurig de invloed van Du Bartas gemeten en ons duidelijk gemaakt, dat Van Borsselen bijzonder veel aan deze Fransman te danken had.

De oogst aan uitspraken is wel erg gering. Het beroep op Huygens, Cats en Westerbaen gaat niet op. Hun aanzien kan verantwoordelijk zijn voor de hoge vlucht van het genre, maar zij hebben het niet geschapen. Werken als de hunne werden immers vóór hen geschreven door Van Borsselen, Hondius, Van Born, Jan Six, Van Zevecote en Oudaen.

Anema's stelling, wellicht ingegeven door Te Winkels, amper uitgesproken opinie, leek mij niet aanvaardbaar, omdat Van Borsselen dan de man geweest moest zijn, die mensen als Huygens tot navolging zou hebben verlokt.

Hofdichters halen wel Huygens aan, een heel enkele maal ook wel eens Hondius, maar nooit Philibert van Borsselen of zijn werk. Dat *La sepmaine* het punt van oorsprong kon zijn, leek mij het minst onwaarschijnlijk, doch juist de studie van Muller deed blijken, dat er ondanks zeer sterke afhankelijkheid (of ook affiniteit) toch in *Den Binckhorst* vrij wat eigens (of althans vrij wat anders) is te vinden. Dat Van Borsselen in staat zou zijn geweest juist dat betrekkelijk eigen standpunt tegenover het fenomeen Du Bartas in te nemen, wat onder andere inhield, dat een algemene beschrijving van natuur en buitenleven werd omgebogen tot een lokaal gebonden werk, scheen mij, om redenen die ik hieronder zal aangeven, aan twijfel onderhevig.

Duidelijke indicaties omtrent de herkomst van de hofdichten geeft Van Borsselen ons in *Den Binckhorst* helaas niet, doch ik wil de aandacht op enkele punten vestigen, die in dit verband van belang kunnen zijn en waarover Muller in zijn dissertatie niet heeft gesproken. In vers 759 en volgende spreekt Van Borsselen de Heer van de Binckhorst, Jacob Snouckaert, namelijk als volgt toe:

> Somwylen dijne pen des Winters onlust staeckt,
> End dijn bedroefden geest met eenigh werck vermaeckt,
> T'sy g'in Latijnsche tael t'lof dijns Land-levens dichtet,
> End dijnen *Binckhorst* weer by na van nieuws aen stichtet:
> Oft met dijn maet-gesanck des lochts end tongen Kind,
> *Echo* (d'oude Klappey die nimmer eerst begint
> Maer steeds houdt t'leste woord) tot weder-galm opwecket,
> End een'gen goeden troost oft hope van haer trecket,

Dat dijner oogen lust, end wensch van dijne hert
Dy tot een ee-gemael ten lesten noch gewert.

Het is wel de eerste, maar, zoals we reeds zagen, zeker niet de enige keer, dat een hofdichter vermeldt, dat de heer van de bezitting van een zekere culturele standing is en evenals Van Borsselen dat doet, wordt ook door anderen meestal het winterseizoen gebruikt om het onderwerp ter sprake te brengen. Hier valt echter meer dan alleen het gebruikelijke compliment te beluisteren, want in de eerste vier regels van het citaat wordt ons meegedeeld, dat Snouckaert dus al vóór Van Borsselen de Binckhorst zelf had bezongen, in het Latijn, en - interpreteer ik het 'weer by na van nieuws aen stichtet' juist - vrij uitvoerig, althans zo dat hij een verslag van de aanleg had gegeven, wat een belangrijk punt voor de hofdichter bleek te zijn. Hoe men de mededeling van Van Borsselen ook keert of draait, er lijkt mij slechts één conclusie mogelijk, namelijk, dat ons oudste hofdicht een autobiografische en wel Latijnse voorganger heeft gehad.

Uiteraard heb ik de nodige naspeuringen verricht om het wellicht nooit uitgegeven werk van Snouckaert te vinden, doch het familiearchief der Snouckaerts, dat juist over de betreffende periode zeer weinig stukken bevat, het Gemeentelijk Archief van 's-Gravenhage, het Rijksachief en de diverse openbare bibliotheken konden geen van alle het gezochte produceren. Ook P.J. Meertens deelt mede tevergeefs naar Latijnse gedichten van Snouckaert te hebben gezocht.[1] Eigenaardig is, dat wel de eerste door mij geciteerde regels Meertens' aandacht trokken, waaruit blijkt, dat Snouckaert in het Latijn de lof van het landleven zong, maar dat dit niet het geval schijnt te zijn geweest met het vervolg waarin we lezen dat Snouckaert bepaaldelijk de Binckhorst bezong.

Belangwekkend zijn zeker ook de laatste zes regels van het citaat. Wij leren daaruit, dat Snouckaert ook nog een galmdicht schreef, dat zijn onbeantwoorde liefde tot onderwerp had en waarvan de echowoorden troost bevatten en de hoop gaven, dat zijn geliefde ten slotte toch nog het jawoord zou spreken. Het is bijzonder jammer, dat van dit gedicht alleen het signalement over is. Dit signalement van Snouckaerts gedicht kunnen we echter confronteren met het gedicht van Van Borsselen, getiteld *Galm-dicht ofte minnaers klachte over de wreedheydt zijner beminde*, *van hem langhe ter eeren vervolget*, dat Muller als laatste van Van Borsselens werken in zijn heruitgave opnam. De dichter vraagt hier Echo (ook hier genoemd 'kint des lochts end tongs') raad en krijgt van haar troostende antwoorden. Hij kan daaruit opmaken, dat hij wellicht nog eens met zijn beminde in het huwelijk zal treden. Hoewel galmdichten in de dagen van Van Borsselen nu niet zulke zeldzaam-

1 P.J. Meertens, *Letterkundig leven in Zeeland in de zestiende en de eerste helft der zeventiende eeuw*, Amsterdam 1943, noot bij blz. 321

heden waren, is het toch een merkwaardige coïncidentie, dat Van Borsselen en zijn vriend Snouckaert beiden zowel een galmdicht met nagenoeg gelijke inhoud als een gedicht op de Binckhorst vervaardigden. Nemen wij met Muller aan dat het galmdicht autobiografisch is, dat wordt de situatie wel zeer vreemd.

Hoewel wij niet beschikken over het Latijnse dichtwerk van Jacob Snouckaert, is het toch wel waarschijnlijk, dat Van Borsselen slechts vertalerbewerker was. We kunnen dan in Snouckaerts werk de bron vermoeden van de vele Latijnse citaten, die Van Borsselen in de rechter marges van *Den Binckhorst* plaatste. Muller zocht naar de herkomst ervan en kon inderdaad een aantal aanwijzen als afkomstig uit het werk van Vergilius, Horatius, Lucretius en andere klassieke schrijvers, maar in vele gevallen gelukte het hem niet de bron te vinden. Ook moest Muller constateren, dat de klassieke citaten soms niet integraal waren overgenomen, doch een verandering hadden ondergaan. Dat een deel van de citaten uit de grote klassieke schrijvers stamt, behoeft uiteraard niet te pleiten tegen ontlening in eerste instantie aan het werk van Snouckaert, aangezien de neo-Latijnse litteratuur gaarne uitspraken en zinswendingen van de klassieken heeft geadopteerd. Ten aanzien van de veranderde citaten valt mij op, dat de verandering in ieder geval niet zodanig is geweest of de passages blijven passen in het schema van de hexameter.

Een ander punt, dat mijn aandacht trok in de (fotografische) herdruk van *Den Binckhorst*, was, dat soms één of een aantal op elkaar volgende regels door aanhalingstekens voor aan de regel wordt gemerkt. Dit in het oog vallend verschijnsel vraagt om een verklaring. Bij controle bleek mij, dat de betreffende regels zeker niet ontleend zijn aan Du Bartas. Een groot aantal ervan bevat moraliserende opmerkingen, doch niet alle, zodat het ook niet waarschijnlijk is, dat het aanhalingsteken een markering van een nuttige les is.[1] Een m.i. aanvaardbare verklaring ware, dat Van Borsselen niet veel meer dan een vertaling of bewerking van Snouckaerts gedicht heeft gegeven en een aantal regels letterlijk heeft vertaald, waarbij hij de hoffelijkheid tegenover zijn vriend had, die regels te onderscheiden. De citaten in de rechter marge zouden dan een dergelijke bedoeling hebben gehad, namelijk tegenover Snouckaert door het releveren van parallelplaatsen te laten uitkomen, hoe diens werk leidraad was.

Boven is Van Borsselens gedicht *Strande* ter sprake gebracht, omdat het tweede deel ervan, dat het buitenleven van Cornelis van Blyenburch tot onderwerp heeft, eigenlijk al een hofdicht is. Ook hier moet geconstateerd worden, dat althans de gedachte van Van Borsselen, het buitenleven op de bezitting van de Van Blyenburchs te bezingen, niet oorspronkelijk is. We

1 De gewoonte om algemeen geldende waarheden door aanhalingstekens te markeren wordt gesignaleerd in Jacobus Revius, *Over-Ysselsche sangen en dichten*, *Overige gedichten*, uitgegeven door Dr. W.A.P. Smit, Amsterdam 1935 blz. 82 voetnoot

zagen, dat Adriaen van Blyenburch dezelfde bezitting lang vóór Van Borsselen heeft bezongen. Mogelijk was ook hij daarbij niet de eerste, omdat in het betreffende gedicht *Ad Cornelium à Blyenburch cognatum* blijkt, dat Cornelis zelf poëzie schreef. Deze poëzie van Cornelis van Blyenburch heb ik evenmin kunnen vinden als die van Snouckaert, wel nog een tweetal bundels Nederlandse poëzie in manuscript van Adriaen van Blyenburch.[1] Deze heb ik slechts vluchtig bekeken, doch zoveel is zeker, dat motieven uit de lof van het landleven er hier en daar in voorkomen.

Hoewel ik door het ontbreken van de nodige bronnen niet in staat ben, de verhouding Van Borsselen - Snouckaert en Van Borsselen - Van Blyenburch met stelligheid te bepalen, zal er in ieder geval een bijzondere omzichtigheid betracht moeten worden bij de beoordeling van Van Borsselens schrijverschap. Terzijde wil ik nog opmerken, dat Mullers datering[2] van het *Galm-dicht*, die berust op de inhoud van het gedicht en op het feit, dat de dichter in 1614 een tweede huwelijk sloot, hiermede ook in de lucht is komen te hangen. De hier opgeworpen problemen rond het auteurschap van *Den Binckhorst* hebben tevens onvermijdelijk consequenties voor de problematiek, die nog altijd verbonden is aan het auteurschap van *Bauwheers wel-leven*.

Hoe ook het aandeel van Van Borsselen in de totstandkoming van *Den Binckhorst* gewaardeerd moet worden, er is een grote kans, dat aan ons oudste hofdicht een wel Nederlands, maar in het Latijn geschreven origineel ten grondslag heeft gelegen.

Hiermede zijn wij gekomen bij een punt, waar het noodzakelijk is eerst de andere Latijnse litteratuur in de beschouwing te betrekken, omdat van nationaal standpunt niet voldoende perspectief in herkomst en achtergrond van het hofdicht kan worden geboden.

1 In het familiearchief Collot d'Escury in het Algemeen Rijksarchief
2 Muller, blz. 6, noot 3

Het Nederlandse hofdicht en zijn klassieke verwanten

ZOALS GEZEGD zal het stellig een kwestie van systematisch zoeken zijn, een uitgebreide litteratuur van in de Nederlanden geschreven Latijnse hofdichten onder het zand vandaan te graven, dat er in anderhalve eeuw overheen is gestoven.

Uit de hier summier behandelde reeks is echter te concluderen, dat er een dusdanige litteratuur bestond, die blijkens de bijdragen van lieden als Janus Secundus, Burman en David Jacob van Lennep gezien werd als een genre van een niet te miskennen gewicht. Ook de toon van de dichters zelf maakt dit trouwens duidelijk.

Verder bleek uit het vroege voorbeeld van Janus Secundus, dat de litteratuur in het Latijn ouder was dan die in het Nederlands. In de vroegste Latijnse hofdichten van Nederlanders maakt niets het ontstaan van de soort bij hen aannemelijk. Integendeel doet het werkje van Janus Secundus allesbehalve aan als het uitgangspunt van een ontwikkeling.

Als men speurt naar aanwijzingen voor de herkomst van het hofdicht, vindt men bij de hofdichters zelf een indicatie verscholen liggen in de reeds gesignaleerde, vooral in vroege autobiografische gedichten soms zo opvallende gedetailleerdheid en voorkeur waarmede juist de in onze ogen triviale bezigheden van boer, tuinman, visser en jager met een technisch oog worden bekeken.

De lange inventarislijsten van gewassen vallen bij een kruidkundige als Hondius niet op, maar wel bij een man als Van Zevecote, die idealiseert en liefdespoëzie schrijft, bij wie we geen reden hebben een demonstratie van botanische belangstelling te verwachten. Zij zijn van een zelfde orde als de eerbied waarmee gesproken wordt over het oculeren in *Den Binckhorst*, in *Strande*, in *Ockenburgh*, in *De lustplaats Soelen*, bij Cats, Poot en zovele anderen. In hetzelfde vlak ook ligt de echte - of bij de lofdichters wel voorgewende - deskundigheid waarmee bijvoorbeeld gehandeld wordt over verschillende typen van beplanting om de wind te breken en het ene gewas het andere te laten steunen.

Te Winkels verwijzing naar het aanzien van de tuinarchitectuur kan iets verklaren, maar maakt nog niet duidelijk waarom Westerbaen zo uitvoerig en minutieus vertelt, hoe men met een fret duinkonijnen kan vangen en hoe men een schrale grond het best kan bemesten. Bovendien lijkt het mij

nauwelijks een vraag, of het aanzien van de praktische tuinarchitectuur in Holland reeds zo algemeen was in de dagen waarin *Den Binckhorst* werd geschreven - om nog maar te zwijgen van de tijd, waarin Janus Secundus een hofdicht schreef - dat men hieruit het ontstaan van een letterkundig genre mag verklaren.

Wat de tuinbouwkundige kennis aangaat, is de correspondentie tussen Westerbaen en Huygens instructief.[1] Met deze, meest in het Latijn gestelde, brieven bieden zij elkaar bijvoorbeeld de eerste perziken van het seizoen aan. Zij onderwerpen de behaalde kweekresultaten daarin aan een kritisch onderzoek. Resultaat en methode worden telkens afgewogen tegen de uitspraken van Plinius en andere klassieke auteurs, wier voorschriften kennelijk nauwkeurig werden gelezen en beproefd.

Op land- en tuinbouwgebied moeten de Romeinse schrijvers nog grote autoriteit hebben gehad. Waar dit in de praktijk het geval was, mag men op zuiver litterair terrein een zeker niet geringere invloed veronderstellen.

Dat men zich in de tijd waarin de Nederlandse hofdichten begonnen te ontstaan, voor informatie omtrent de tuinbouw en wat daarmede annex was tot klassieke auteurs placht te wenden, wordt overtuigend bevestigd in Hans Lamers' *Wörterbuch der Antike*[2] sub 'Ackerbau'. Lamers vermeldt, dat de monniken in de middeleeuwen de scriptores rei rusticae ijverig afschreven, niet uit filologische belangstelling, maar om de uit deze opgedane kennis in praktijk te brengen. En vervolgens zegt hij: 'Gleiches Interesse hatten die Käufer der nicht weniger als 63 (!) gedruckten Ausgaben... die von 1470-1655 erschienen.' En: 'Der Grund der hohen Zahl dieser Ausgaben wurde bisher nicht beachtet. Es kann nur der gewesen sein, daß man von den Römern den Ackerbau eben praktisch lernen wollte.'

Een duidelijke vingerwijzing, dat de litteratuur van de hofdichten klassieke verwanten heeft en dat ook de hofdichters dat zo zagen, geeft een van hen, Wellekens, niet in een van zijn hofdichten, doch in de *Verhandeling van het herderdicht*.[3] Hij schrijft daar: 'Ik stel vast dat de Herder- en Landtzang, schoon beide op het veld gebooren, een onderscheiden aart en inzicht hebben. Al die het onderscheid van Maros Herderszangen en zyne Landtgedichten begrypt, zal myn zeggen toestemmen. Van dit laatste slach, zyn ook schoone vruchten op onzen bodem gegroeit: waar van Sorghvliet, Hofwyk, Okkenburg, en veele andere getuigen zyn, dat zy voor geen andere uitheemsche, oude of jonge, behoeven te wyken.'

Uit deze uitspraak kunnen we dus opmaken, dat de hofdichten naar de overtuiging van een der belangrijkste hofdichters een genre vormden en bovendien, dat dit genre zijn wortels had in de klassieke oudheid, en dat daarin de *Georgica* in dit verband als het belangrijkst werden gezien.

1 gepubliceerd door J.A. Worp in L. Ts. VI blz. 265
2 (1e druk) Leipzig z.j., blz.
3 Jan Baptista Wellekens, *Amintas. Herderspel, van Torquatus Tasso; met eenige verklaaringen. Beneven eene verhandeling van het herderdicht*, Amsterdam 1715, blz. 196

De tegenstelling tussen de bucolische poëzie en het hofdicht was voor Wellekens scherp omlijnd. Sorghvliet, Hofwyck en Ockenburgh worden in het kader van deze tegenstelling niet ondergebracht in een meer beperkte groep hofdichten, doch in de ruimere van de Landtgedichten (de naam waaronder Vondel een vertaling in versvorm gaf van Vergilius' *Georgica*). De *Georgica* heeft inderdaad een heel wat breder basis dan de hofdichten, die zich als regel tot de tuinbouw beperken.

Tot slot lezen we in Wellekens' woorden, dat hij het hofdicht allerminst zag als een aangelegenheid van bij uitstek onze eigen litteratuur: hij kende hofdichten, althans Landtgedichten, van eenzelfde geaardheid - georgische poëzie - die in de moderne tijd in het buitenland waren geschreven.

Het ligt voor de hand, dat wij deze ‘uitheemsche’, ‘jonge’ gedichten in Italië moeten zoeken. Wellekens kende niet alleen goed Italiaans, maar hij had ook elf jaren in Italië doorgebracht. Afgescheiden van deze persoonlijke band van Wellekens met Italië heeft de Nederlandse letterkunde zo vele directe impulsen van de Italiaanse litteratuur der renaissance ontvangen, dat men a priori reeds de verklaring van een verschijnsel hier, ginds zal zoeken. Het vroegste door mij gevonden hofdicht van een Nederlander, dat van Janus Secundus, bezong een buitengoed in de buurt van Milaan.

Wellekens geeft buiten zijn toespeling op de *Georgica* geen precisering van de oude moderne verwanten van onze hofdichten, doch zijn vriend Vlaming verklapt in het ‘Aan den Leezer’[1] vóór Hogerwoert: ‘(Ik heb) een schets willen geven van 't vermaak en nut, dat iemand, wiens hart alleen tot deugd en wetenschappen geneigd is, uit het landleeven kan trekken, tot dat oogmerk my hier en daar bediend hebbende van de gedachte des beroemde Ridders J.B. Marino.’

Enige verdere aanwijzing bij hofdichters, dat men wel naar het buitenland keek, ligt daarin verscholen, dat de aanleg van Franse en Italiaanse hoven voor en na wordt geroemd. De achter Bruins gedicht afgedrukte aantekeningen van Christoffel Beudeker, de eigenaar van Soelen, doen uitkomen, hoe men in Nederland door prenten op de hoogte was van de grote buitenplaatsen elders. Gedichten op deze bezittingen vond ik echter nergens vermeld.

Wat de ‘oude uitheemsche’ schrijvers aangaat, zijn de hofdichters iets minder karig met vermeldingen. Naast Wellekens' verwijzing naar de *Georgica*, de correspondentie van Huygens en Westerbaen en de telkens terugkerende, vaak als interpolatie geplaatste of althans als eenheid herkenbare, vertaling of parafrase van de tweede Epode hebben wij bijvoorbeeld de citaten, die Van Borsselen in margine plaatste bij *Strande*. Daar blijkt dat Plinius, Aelianus' *Historia animalium*, Oppianus' *De piscibus* en Vergilius' *Georgica* zijn

1 *Dichtlievende uitspanningen*, 2e dr., blz. 40

voornaamste bronnen zijn. De citaten welke Van Borsselen als randglossen bij *Den Binckhorst* gaf en welke Muller voor een groot deel identificeerde, blijken aan een aantal schrijvers ontleend te zijn waaronder Vergilius, Horatius en Lucretius een belangrijke plaats innemen. In het bijzonder werden de *Georgica* veel geciteerd.

In zeer vele hofdichten wordt ofwel een grote plaats ingeruimd voor een verhandeling over de bijen, ofwel wordt er direct van dit onderwerp afgestapt, zodra het is aangeroerd. De oorzaak voor beiderlei gedraging is dezelfde en wordt soms door de dichters aangegeven.

In *Den Binckhorst* zijn bijna zestig regels aan de bijen gewijd, maar Van Borsselen acht het onderwerp voor zijn zwakke schouders een te grote last:

313 Den *Mantuaenschen* Geest heeft over vele jaren
Met een soet-vloeijgh lied op zijn Latijnsche snaren

de bijen uitvoerig bezongen en, zegt hij tot zijn muze:

327 Soustu, arm Sangster, dan wel soo vermetel zijn
D'onnavolglicken Prins der Dichters in 't latijn
Op dijn onlieflick ried hier inne na te singen?

Claas Bruin stelt zich op hetzelfde standpunt (blz. 114):

Hier moest ik u ontvouwen
Hoe 't Bytje uit bloem en kruid zyn wasch en honig trekt:
Maar 'k heb sulks breeder in een ander werk ontdekt:
Doch wilt ge dat men u hier klaar in zal verlichten,
De groote Vondel zal in Maroos landgedichten
U d'aart en werking van dat edel dier doen zien;

Ten slotte, als ik mij beperk tot een drietal voorbeelden uit een gehele reeks van soortgelijke uitspraken, heeft ook Clara Feyona van Sytzama hetzelfde excuus om de bij niet uitvoerig te hoeven beschrijven (blz. 114):

ook werd die rijke stof
Op hooger toon gespeeld, reeds in Augustus hof.

Cats, een van de schrijvers die bijzonder veel over de bijen vertellen, roept in *Ouderdom en buyten-leeven* uit:

Wie is 'er doch geweest, die van den lantbouw schrijft,

Daer oyt òf honigh-raet òf bie vergeten blijft?

Hij geeft dus te kennen dat de bij een onmisbaar thema in ‘de litteratuur’ is. Cats is zich trouwens in het algemeen wel bewust van het bestaan van klassieke voorgangers, getuige passages als:

Een, die de Roomsche tael ten hooghsten heeft verheven,
En meest daer in geseyt, en eerst daer in geschreven,
Vint geen bequamer werck, dat oude jaren voeght,
Dan als men buyten sorgh sijn eygen landen ploeght.
Hy prijst een stil vertreck, een wooningh buyten Roomen,
Hy prijst den wijngaerdt-queeck, en't enten van de boomen,
Hy prijst al wat de ploegh of lantbouw raken magh,
En dat wel aldermeest ontrent den ouden dagh.

en:

De groote Mantuaen verhaelt ons schoone dingen
Van sijn geluckigh lant;

Cats noemt ook Xenophon in dit verband.

Vergilius schijnt voor de hofdichters de belangrijkste ster te zijn geweest waarop zij voeren. De blijken van verering voor zijn *Georgica* zijn vrij talrijk. Ik citeer hier nog enkele plaatsen:

Jan Vos zegt geen Hippocreen van node te hebben, maar slechts de bron op Kommerrust (blz. 224):

Mocht ik mijn stramme pen in deeze plassen doopen,
Dan zou ik met een geest, daar Maro zelf voor zwicht,
Hoogdraavende van stijl, tot luister van mijn dicht,
Den Heer van Kommerrust na 't sterven noch doen leeven.

Frans Greenwood voegt in *Het lantleven op Overmeer* aan zijn verheerlijking van het buitenleven de volgende woorden toe (blz. 43):

Dit wist Virgyl, de groote Mantuaan,
Die Caezar door zyn zangen kon verplichten,
Toen hy het lant beschreef op eeuw'ge blaân
Met gouden inkt in zyne lantgedichten;
En Flakkus, die met zoo veel kunst en zwier
Oudt Rome wist en zyn bedurve zeden
Zoo meesterlyk te heeklen met zyn lier,

> En 't lantverblyf te schatten boven steeden.

G. Tyssens schrijft in een gedicht, dat *Het lusthof Koldenhooven* inleidt:

> Heeft Maro's schrand're geest de Bouw- en Akkerliên,
> Het nut en 't nódige van land en beemd doen zien;
> Heeft hy den Tuinman, en den Herder voorgeschréven,
> Hoe hy naar eis dient met den Hof en't vé te léven,
> Een twéde Maro schetst hier, in zyn ted're jeugd
> En ryzend lévensligt, de rust, en lust, en vreugd
> Van Koldenhooven,

Hij prijst Van Orsoy door te stellen: ‘Zo ging eêr de Gróte Maro voor’. Ook vindt hij, dat deze dichter Amsterdam luister bijzet, omdat hij zijn luit op Flakkus' trant stemde.

Van Orsoy zelf zegt op blz. 24 van zijn gedicht:

> 'k Zing van geen Boerery, nog hoe men dient te léven
> Met 't ruige Vé, dat heeft ons Maro reeds beschréven
> By zyne Herd'ren, dat hier van voor my geen woord
> Te spréken ov'rig is.

Poot laat in het *Gezang op Broekbergen* eveneens uitkomen, dat Vergilius de standaard voor de hofdichter is:

> Wie kan het puik der paradyzen
> Naer eisch beschryven in gedicht?
> Daertoe most helt Virgyl verryzen.

Clara Feyona van Sytzama, die meerdere malen blijk geeft de *Georgica* goed te kennen, wil op christelijke wijze iets dergelijks bereiken als Vergilius deed (blz. 131):

> Klonk Maroos landtrompet de wijde wereld door,
> De christelijke lier klinkt tot in't englenkoor,

De verwijzingen naar Vergilius zijn vrij talrijk en ook de erkenning van Horatius als een voorbeeld voor het eigen schrijven, en dan speciaal van zijn tweede Epode, komt men vaak tegen. Een enkele maal worden andere klassieke schrijvers als voorgangers genoemd en geprezen. Zo zegt Wellekens

in *Endenhout*, dat de oorsprong van de veldpoëzij in een mythisch verleden, bij Orpheus, te zoeken is, maar:

> Hesiodus zal ook geen edlen naam ontbeeren,
> Met al die op die wyz' de Zanggodinnen eeren;[1]

Beudeker noemt in zijn aantekeningen achter *De lustplaats Soelen* Cato, die 'Philosophie en Landbouwery' verbond.[2] Pieter Burman vermeldt, zoals we zagen, Horatius en Ausonius. Van Santen noemt van de klassieken onder anderen Hesiodus, Horatius, Tibullus, Vergilius, Plinius.

We zouden alle verwijzingen van Nederlandse hofdichters naar door hen bewonderde klassieke schrijvers systematisch kunnen noteren en ook trachten de rechtstreeks naar klassieke bronnen vertaalde of bewerkte passages te registreren, doch het omvangrijke werk, dat speciaal het laatste punt zou vereisen, zou moeilijk andere winst kunnen opleveren, dan het met nog meer overtuigingskracht aantonen van de macht van een klassieke traditie, die ook aan enige afzonderlijke themata gedemonstreerd kan worden.

De indruk, die de hofdichtenlitteratuur als geheel oplevert, als ik dus op dit ogenblik van een algemene indruk mag uitgaan, is dezelfde die de boven gegeven citaten maken, namelijk, dat Vergilius' *Georgica* een overwegende rol hebben gespeeld en dat ook het *Beatus ille* een bijna magische invloed op de hofdichters had, doch dat het niet deze twee gedichten bij uitsluiting waren, die gekend en gevolgd werden. Namen als Hesiodus, Cato, Plinius, Xenophon komen vrij geregeld voor, andere als Ausonius en Aelianus een enkele maal. Een gehele sector uit de Latijnse litteratuur van de oudheid, en in mindere mate van de Griekse, werd dus door onze hofdichters aangemerkt als het fundament van hun eigen werk. Deze sector valt vrijwel samen met het gebied dat door de scriptores rei rusticae wordt bestreken.

Thans moet de vraag behandeld worden, in hoeverre er een reëel verband tussen hofdichters en scriptores rei rusticae bestond, want in de renaissance was men nu eenmaal geneigd de oudheid te benutten als een collectie passepartouts, waarmee de meest uiteenlopende perspectieven konden worden geopend. Evenals overigens de natuur leverden de litteratuur en de geschiedenis van de oudheid bewijzen ter staving van stellingen, symbolen die de eeuwige waarden konden belichten. Daarbij werden de feiten gemakkelijk uit hun samenhang gehaald en konden zij nu eens voor het ene doel, dan weer voor een geheel ander dienen. Dikwijls strekten klassieke namen ter canonisering van wat in de eigen tijd leefde zonder dat een logisch verband aanwezig hoefde te zijn.

1 *Dichtlievende uitspanningen*, 2e dr. blz. 79
2 *De lustplaats Soelen* blz. 158

Bij een vergelijking van de groep hofdichten met de werken der Romeinse landbouwschrijvers treedt al dadelijk een principieel verschil aan het licht. Cato's *De re rustica*, Varro's *Rerum rusticarum libri III*, de *Georgica*, Columella's *De re rustica*, en Palladius' *De re rustica* schilderen de werkzaamheden, de plichten, de habitus van ‘de’ hereboer af. Er mag in deze litteratuur hier en daar een bepaalde villa als voorbeeld genoemd of een bepaalde aanleg gereleveerd worden, de ontwikkelde ideeën en gegeven adviezen blijven bestemd voor lieden, die waar dan ook een bedrijf willen vestigen. De geografisch bepaalde eigenaardigheden spelen nauwelijks een rol. Bij de hofdichters daarentegen treedt het plaatselijke en individuele in de descriptie van een afgeperkt stukje realiteit in principe op de voorgrond. Bij de Romeinen, die mogelijkheden voor een ongedefinieerde groep potentiële villabewoners ontvouwen, was daartoe geen reden. Hun werk was propagandistisch.

Dit kenmerk van het algemeen geldige, overal toepasselijke, niet aan beperkende plaatselijke omstandigheden gebondene geldt ook voor de Griekse schrijvers, die men als voorgangers van de scriptores rei rusticae kan aanmerken, te weten Hesiodus in de *Werken en dagen* en Xenophon in zijn *Oeconomicus*.

Het lijkt mij, dat de zo verwonderlijke afwezigheid van de beschrijving der landhuizen in onze hofdichten te verklaren is vanuit de herkomst van het hofdicht uit deze Latijnse litteratuur over het buitenleven. Deze stelling moge aan waarschijnlijkheid winnen bij een verdere behandeling van de verwantschap tussen beide soorten van litteratuur en een voortgaande adstructie van de macht van het Latijnse voorbeeld over de schrijvers van de renaissance. Kan zij aanvaard worden, dan is zij zelf een wel zeer sprekend bewijs voor de onzelfstandigheid van de renaissanceschrijver tegenover een eenmaal aanvaarde autoriteit.

Plinius

Hoe sterk het gezag van het voorbeeld wel moet zijn geweest, hoe weinig een schrijver zich veroorloofde van het gegeven schema af te wijken, wordt niet alleen belicht door het feit, dat het juist zo voor de hand had gelegen, dat de Hollanders in hun beschrijving van een bepaalde tuin ook het daarin gelegen, centrale huis hadden betrokken, maar misschien nog duidelijker door de rol die Plinius in deze speelt. Plinius, hoewel niet behorend tot de groep van scriptores rei rusticae, werd wel door de hofdichters gelezen. Bij hem vonden zij veel verwants. Zijn epistolae II, 17 en V, 6 boden uitvoerige inlichtingen over respectievelijk zijn Laurentische en zijn Etrurische villa,

vooral juist op het gebied van aanleg en inrichting van het huis. Beudeker geeft in zijn aantekeningen op *De lustplaats Soelen* blijk deze brieven te kennen. Ook van Westerbaen en Huygens weten wij, uit hun correspondentie, met zekerheid, dat zij Plinius lazen. Van anderen valt het althans te vermoeden, in de eerste plaats van Cats, die in een niet geheel oprechte mededeling over de nederigheid van zijn huis aan Plinius herinnert. Trouwens, een uitgave als de in 1706 verschenen *Les plans et les descriptions de deux des plus belles maisons de campagne de Pline le Consul*, van J.F. Félibien des Avaux kwam in Amsterdam van de pers en werd aldaar in 1736 herdrukt onder de titel *Délices des maisons de campagne appelées le Laurentin et la Maison de Toscane*. Bekend waren Plinius' huisbeschrijvingen zeker, maar het lijkt welhaast of zij meer de bezitters dan de dichters van de hoven hebben geïnteresseerd, ondanks elementen, zoals de trots op de boekenkast en de propagering van een laag en eenvoudig landhuis, die hofdichters daarin toch konden appreciëren. Plinius wordt soms genoemd in de reeks grote mannen, die het land voor de stad verkozen, doch in het georgische voorbeeld als zodanig pasten zijn brieven niet goed. Het model van het landgedicht werd strikt gevolgd. Mogelijk heeft Plinius' voorkeur voor het zeer eenvoudige huis, een voorkeur, die ook de scriptores rei rusticae uitspreken, de weglating van het thema huis nog in de hand gewerkt.

De autoriteit van een schrijver uit de klassieke oudheid was voor de dichter uit de renaissance meestal van te voren onaantastbaar. Navolging lag in het algemeen in de lijn der verwachting. Wat de georgische litteratuur betreft kan een wederopvatting van het genre bovendien niet anders dan in de hand zijn gewerkt doordat Vergilius en de zijnen deze litteratuur op demonstratieve wijze een aureool hebben verleend.

De bedoeling van deze geschriften was voor een groot deel propagandistisch, namelijk de cives vast te houden op het land of hen ernaar terug te brengen. Een staatsbelang van aanzienlijk gewicht, dat Augustus, Vergilius' beschermer, bijzonder ter harte ging, was in het geding.

Varro

Reeds Varro was zeer duidelijk op dit punt. Hij verklaart[1]: ‘non sine causa maiores nostri ex urbe in agros redigebant suos cives, quod et in pace a rusticis Romanis alebantur, et in bello ab his allevabantur.’ Hij plaatst de landbouw dan ook als een verheven aangelegenheid op een voetstuk: zij wordt door hem gedefinieerd als scientia en ook als ars. De Romeinse burger behoeft niet neer te zien op de domme boer, want het leven op de villa kan een ideaal samengaan zijn van deugdzaam, tevredenheid schenkend leven, van

1 *Rerum rusticarum libri III*, III, 1, 4

gezonde en voordeel gevende arbeid, met vooral ook culturele genoegens. Het is het thema, dat alle hofdichters nazingen.

Varro prijst zijn vriend en buurman[1]: 'Cum enim villam haberes opere tectorio et intestino ac pavimentis nobilibus lithostrotis spectandam et parum putasses esse, ni tuis quoque litteris exornati parietes essent...' Plinius, schrijvend over zijn Laurentische villa (II, 17), vermeldt met trots zijn boekenkast. Het ideaal dat in de Nederlandse hofdichten zo druk wordt verkondigd, de soeticheydt des buyten-levens vergheselschapt met de boucken, was reeds in de Romeinse litteratuur geproclameerd.

De wijze waarop Varro zijn onderwerp behandelt, is erop berekend de reputatie van het landleven steun te geven. De etymologische aardigheden, niet zo vreemd bij iemand die ook *De lingua Latina* schreef, het geleerd karakter van de systematiek, de als een tooi aangebrachte uitvoerige bronvermelding, dit alles trekt de landbouw in het litteraire vlak. Voor de echte boer kan het werk nooit bestemd zijn geweest. Het feit zelf, dat een man als Varro, van wie Gellius[2] meedeelt, dat hij tot het jaar 39 niet minder dan 490 boeken had geschreven, en die gekenschetst kon worden als vir Romanorum eruditissimus,[3] de landbouw tot onderwerp koos, moest aan dit onderwerp luister bijzetten.

Vergilius

Evenmin als Varro's geschrift zijn de *Georgica* voor de boer bestemd geweest. Men vindt vele boerenwoorden in dit werk en ook uitspraken, die aandoen als technische kneepjes van de insider, maar als men een boerenbedrijf wil gaan exploiteren, dan mag men zich een betere handleiding wensen. Hier geldt evengoed als voor de andere landbouwschrijvers het oordeel, dat Varro uitsprak over Theophrastus' werk: libri non tam idonei iis qui agrum colere volunt, quam qui scholas philosophorum.[4] Het gedicht is stellig didactisch, maar door de liefde voor de Italische grond en de hooggestemde toon waarop het buitenleven wordt bezongen, is de stemming dikwijls bepaald lyrisch.

Evenals Varro is Vergilius veel minder zakelijk en nuchter dan hun beider voorganger Cato. Varro en Vergilius zijn meer gens de lettres dan deskundigen op het gebied van de landbouw. Van de mogelijkheden voor de landbouwkundige litterator gaf de laatste in zijn *Georgica* blijk geen geringe dunk te hebben (II 475):

> Me vero primum dulces ante omnia Musae,
> Quarum sacra fero

1 t.a.p. III, 1, 10
2 *Noctes Atticae* III, 10, 17
3 Quintilianus, *Institutio oratoria* 10, 1, 95
4 I, 5, 2

En (IV 6):

> In tenui labor; at tenuis non gloria,

De dichters van de renaissance hebben deze belofte op zichzelf betrokken en de uitlatingen van Vergilius zodanig geïnterpreteerd, als zou aan het onderwerp de roem vanzelf verbonden zijn.

Columella

Hetzelfde erudiete karakter vertoont ook Columella. Men kan het niet beter beseffen dan door zijn boek X in te zien, dat bij de lezer een zeer uitgebreide kennis van geografie, mythologie en geschiedenis vooronderstelt. Columella is vervuld van het belang van zijn onderwerp. Zijn stijl is precieus, vol van allitteraties, gekunsteld in het wisselend gebruik van talloze synoniemen en omschrijvingen. Ook zijn werk is zeker niet voor de boer geschreven, en wederom valt te constateren, dat vergelijkingen met de hofdichten, wat de eruditie, het gebruik van mythologische, historische en andere litteraire stoffering aangaat, duidelijk opgaan.

Palladius

Palladius' werk ten slotte is van stijl minder ingewikkeld dan dat van deze laatste drie voorgangers, hoewel hij zich overigens sterk op Columella heeft gebaseerd. Het meer nuchtere karakteriseert althans de boeken 1 tot en met 13, want het veertiende is weer met groot vertoon van eruditie geschreven. In tegenstelling tot de eerste dertien boeken bestaat het laatste uit verzen. Een rijkdom aan beeldspraak is een van de meest opvallende eigenschappen. Het onderwerp van dit boek is het enten van bomen. Zoals wij eerder zagen, stond bij de hofdichters onder alle werkzaamheden die de hofheer gaarne zelf in zijn tuin verrichtte, het enten als de meest edele in hoog aanzien.

Palladius behandelt in het bijzonder de boomgaard en de moestuin veel exacter dan Columella.

Horatius

In de rij van Romeinse landbouwschrijvers die van belang zijn geweest voor het ontstaan van het hofdicht, dien ik ook Horatius om zijn *Beatus ille* op te nemen, hoewel deze dichter met dit lyrisch en satirisch gedicht moeilijk tot de scriptores rei rusticae kan worden gerekend. Hun werken immers, meest in proza, zijn zuiver didactisch.

Het satirische karakter van de tweede Epode hebben de Hollandse hofdichters er vrijwel geen van allen in willen zien. De vertaling of bewerking pleegt juist daar op te houden, waar bij Horatius ‘de aap uit de mouw komt’.

De tweede Epode nu, als men met de hofdichters de ogen sluit voor de venijnige verstoring van het beeld, ligt volkomen in de lijn van het werk der landbouwauteurs. Men kan in haar een, zij het dan altijd lyrische, samenvatting van hun ideeën zien.

Het werk van Varro en Vergilius toont in opzet en stilering het karakter van een modespel voor lieden uit de bovenlaag van de samenleving. Dat Horatius de draak heeft willen steken met een maatschappelijk en litterair spel, heeft willen laten voelen, dat het dwepen met de landbouw en het buitenleven toch vaak niet veel meer was dan dit, lijkt mij geloofwaardig. Het doet dan merkwaardig aan, dat de renaissance op voorbeeld van de oudheid hetzelfde spel heeft gespeeld, doch op een naïever wijze dan dit geschiedde in Augustus' gouden eeuw. Het komt mij overigens wel verklaarbaar voor, dat gezien de autoriteit van Vergilius in middeleeuwen en renaissance en gezien de ernst en eerbied waarmede a priori alle instellingen en uitspraken van de oudheid benaderd werden, er voor de overdenkingen van Alfius, de woekeraar, geen plaats was. Deze figuur nam terug wat eenmaal was geaccepteerd. Misschien naïef, maar symptomatisch voor het autoriteitsprincipe der renaissancisten is, dat toch zoveel als mogelijk was van Horatius' Epode, en dan nog wel ter adstructie ook van het belang van het thema, dankbaar werd gebruikt. De woeker of de woekeraar komt men wel in een aantal hofdichten tegen, maar dan in de verzekering, dat men er op het land vrij van is.

Het enige hofdichtelement, dat wij niet in de tekst van het *Beatus ille* vinden en dat tot de belangrijkste themata van het genre behoort, is de vertrouwelijke omgang van de landheer met een of meer muzen.

Dat Alfius slechts het buitenleven prijst en niet ook zegt culturele belangstelling te hebben, valt in deze litteratuur van het landleven uit de toon. Vóór Horatius waren buitenleven en cultuur als dubbel ideaal gesteld, óók door zijn vriend en beschermer Vergilius. Na hem zien wij door een reeks van eeuwen dit postulaat gehandhaafd blijven. Het is vreemd, dat het bij deze dichter-buitenman in de tweede Epode niet genoemd wordt.

De ene helft van het ideaal ontbreekt in het *Beatus ille* en de andere wordt satiriek behandeld, hoewel het des dichters eigen ideaal betreft. Dat zelfspot het *Beatus ille* ingaf lijkt mij niet waarschijnlijk, want waarom moest dan de woekeraar ten tonele verschijnen en waarom werd dan niet tegelijk met de liefhebberij voor de boerderij ook het vertoon van eruditie gegispt?

Ik kan mij voorstellen, dat de idealisering van het buitenleven in het oude

Rome aanvankelijk beperkt bleef tot een selecte groep, doch zich als alle modeverschijnselen spoedig verbreidde onder groepen waarop mensen als Horatius neerzagen. Werd de tweede Epode ingegeven door een rebellerend cultureel standsbesef, dan behoeft het ontbreken van wat voor Horatius mogelijk de belangrijkste helft van het ideaal was geen verklaring. Alfius, een woekeraar, een acultureel iemand, een man dus die de essentie van de opzet toch niet kan vatten, mag als exponent gelden voor de klasse, die zonder het ware begrip voor het buitenleven dit uit modezucht ambieert.

Dat het willen wonen op een villa een mode was geworden, met de verschijnselen die nu eenmaal aan een mode inherent zijn, wordt verder niet onaardig geïllustreerd in Martialis' epigrammen III, 58 en XII, 72. Ook deze verzen zijn afkomstig van een dichter, die duidelijk getuigd heeft van zijn voorkeur voor het buitenleven.

Ik opper de hier gegeven interpretatie van het *Beatus ille*, omdat er een parallelliteit zou kunnen bestaan met kritische reacties in Nederland. Huydecoper, wederom iemand die zelf op een villa woonde, reageert in *Aan den Hollandschen lezzer*[1] op de naar zijn gevoelen te ver gaande mode, door een eenvoudige neringdoende te hekelen, die beslist een tuintje moet hebben en zo de eerste stap op de weg naar zijn ondergang zet. Van Ghemmenick bekritiseert de kleermakers, kruideniers, molenaars en wevers, die het niet kunnen laten met de tuinmode mee te doen.

1 1 Ter inleiding van B. Huydecoper, *Hekeldichten brieven en dichtkunst van Q. Horatius Flaccus in Nederduitsche vaarzen overgebragt*, Amsterdam 1737

De verhouding van het hofdicht tot Epode II en Georgica

BIJ DE KORTE besprekingen van de Nederlandse hofdichten werd het *Beatus i le* zeer vaak genoemd. Ik deed dat waar een kennelijke overname plaats had, maar ook in gevallen waarin de hofdichter de gedachten uit deze Epode tot uitgangspunt voor een deel van zijn werk scheen te hebben gekozen. De mededeling, dat in een bepaald hofdicht de themata uit het *Beatus ille* zijn gevolgd, behoeft echter niet te betekenen, dat deze beslist aan Horatius zijn ontleend. Vaak was dit wel het geval en voor het overige was de aanduiding 'Beatus ille' een gemakkelijk signalement voor een complex van motieven, die ons het best uit Horatius bekend zijn en ook nergens zo scherp geformuleerd en in zo kort bestek bijeen te vinden zijn als juist in de tweede Epode. Hoewel het *Beatus ille* voor *ons* de bekendste drager van de daarin voorkomende gedachten is, is het niet de oudste en voor de hofdichters misschien ook niet de belangrijkste geweest.

De Horatiaanse Epode lijkt het klassieke uitgangspunt te zijn van de verheerlijking van het buitenleven in de renaissance, doch Horatius kan door zijn lyrische verdichting van een aanvankelijk didactisch gegeven gemakkelijk meer poids hebben in onze tijd, die voor het didactisch dichtwerk van lange adem weinig belangstelling heeft. In de 17de eeuw was dit anders.

Een punt als het buitenleven met de boeken, belangrijk voor de hofdichters, is dus niet in de tweede Epode aanwezig, wel echter terug te vinden in de *Georgica* en bij Varro. Andere, typisch Horatiaanse thema's, die ook de thema's van de hofdichter zijn, vindt men allerminst het eerst bij Horatius.

Het Horatiaanse neque horret iratum mare vindt zijn voorganger in *Georgica II*, 503 sollicitant alii remis freta caeca; en met Vergilius en Horatius stemt het grote koor van hofdichters in, op velerlei wijze modulerend en parafraserend. Vergilius noemt *Georgica II*, 461 de mens gelukkig

> si non ingentem foribus domus alta superbis
> mane salutantum totis vomit aedibus undam,

Horatius volgt met vitat et superba civium potentiorum limina, een in de hofdichten vast voorkomend programmapunt.

Horatius is op dit punt wat beknopter dan Vergilius en het hofdicht beide, want daar wordt het motief van de vleierij van aanzienlijken nog aangezet door de toevoeging van wat de superlatief moest zijn, de vleierij

aan het hof van de vorst, het hof dat tevens zinnebeeld is van luxe, achterdocht en gevaar. *Georgica II*, 504 spreekt van de onverstandigen die penetrant aulas et limina regum, vs. 495 van de landman die non purpura regum flexit. Op het land heet het vs. 465 neque Assyrio fucatur lana veneno. Het purper is evenals troon en kroon symbool geworden voor het verderfelijke hof. Het zou weinig moeite kosten enkele pagina's te vullen met citaten uit hofdichten, die de afhankelijke relatie tot de aanzienlijke stadsbewoner, vooral echter tot het hof, verwerpen, citaten waaruit derhalve blijkt, dat meer dan het *Beatus ille* de *Georgica* punt van uitgang waren.

Horatius bezigt bij zijn veroordeling van de stad het forumque vitat, Vergilius in *Georgica II*, 501 heeft het reeds over ferrea iura insanumque forum en in II 459 geldt het procul discordibus voor de bewoner van het land. Daarmede corresponderend klagen talrijke hofdichters over schraapzuchtige advocaten en procureurs, over omkoopbare rechters en over de twisten die in de stad onvermijdelijk zijn.

De ongekochte spijs wordt aan bijna elke 'hoevedisch' opgediend. Het is een Horatiaans element, dapes inemptas adparet, maar geen oorspronkelijk Horatiaans, want *Georgica IV*, 133 heeft het reeds: dapibus mensas onerabat inemptis. Ook Columella neemt het over. Hij schrijft XI, III, I, dat de villicus domino praebeat, quod ait poeta, inemptas ruris dapes.

Het enten werd, meer nog dan andere bezigheden van de landman, als een voorname bezigheid door de hofdichters aangemerkt. Weliswaar gaat ook Horatius (vv. 9, 10, 12 en 19) niet aan de zaak voorbij, maar voor de verklaring van de zo uitgesproken voorkeur van de Nederlandse auteurs lijkt mij zijn vermelding niet voldoende. Voor de reputatie van het bomen enten is dan ook de zeer grote nadruk, die Palladius erop legde door er een geheel boek aan te wijden, extra opvallend door de versvorm, van meer gewicht. Belangrijk voor de appreciatie van het enten was zeker de betrekkelijke uitvoerigheid waarmede, en de hooggestemde toon waarop in *Georgica II*, 20 en volgende verzen over dit onderwerp wordt gesproken. Bijzonder uitvoerig is ook de beschrijving van het enten bij Columella op verschillende plaatsen in zijn werk. Ook Varro en Cato besteden aan het enten veel aandacht.

Dat *Georgica IV*, de buiten verhouding tot de rest van de stof uitgewerkte beschrijving van de bijenteelt, de hofdichters heeft gefascineerd, kwam boven reeds ter sprake. Stellig was Vergilius hier bepalend voor het gedrag van deze dichters, wat blijkens hun mededelingen ook niet in twijfel getrokken kan worden. Horatius doet niet meer dan even het thema aanduiden met pressa puris mella condit amphoris. Varro reeds wijdde het zestiende caput van zijn derde boek over de landbouw aan de bijen en gaf een uit-

voerige uiteenzetting, doch de poëtische behandeling door Vergilius schijnt meer indruk te hebben gemaakt, niet alleen blijkens de woorden van de hofdichters, maar ook in de klassieke tijd nog blijkens de opinie van Columella over het onderwerp, waarvoor hij zelf welhaast zijn gehele negende boek beschikbaar stelde. Hij acht het niet mogelijk dat het onderwerp behandeld wordt ornatius quam Vergilio, want Vergilius patricis floribus illuminavit[1] In zijn verhandeling over de bij citeert hij herhaaldelijk verzen uit *Georgica IV*.

Vergilius gaf in verhouding tot zijn andere onderwerpen aan de bijen uitzonderlijk veel aandacht. Ook bij de hofdichters valt dit te constateren, al is de verhouding niet zo vertekend als bij Vergilius. Een uitvoerige vergelijking van Vergilius' mededelingen over deze diertjes met wat de hofdichters vertellen zou mij tot eenzelfde compositiefout voeren. Ik volsta met op één punt van overeenstemming te wijzen. In *Georgica IV* (ook bij Varro) worden de bijen aangevoerd door een koning (Xenophon daarentegen spreekt in *Oeconomicus* VII, 32 vv. van □ τ□ν μελιττ□ν □γεμών); de hofdichters handhaven de koning en, naar mij voorkomt, tegen beter weten in. Dat Cats, die zelf bijen hield en deze met belangstelling observeerde, toch volhoudt, dat zij een koning hebben, is althans merkwaardig.

Het belang van de bijenteelt was in de oudheid aanzienlijk, omdat zelfs nog in de keizertijd de suiker in vergelijking met de honing een zeer geringe toepassing vond.[2] Na de middeleeuwen veranderde dit echter volkomen en was er dus wat de landbouwkundige kant van de zaak betreft geen reden speciale aandacht aan de bijenteelt te besteden. Dat dit toch geschiedde lijkt mij eens te meer tekenend voor de macht van de litteraire traditie.

Weinig hofdichters verzuimen de tuin van Alcinous te vermelden. Soms wordt deze naam slechts geplaatst in een reeks van beroemde tuinbezitters en is hij zonder meer dus waarmerk voor het belang van het onderwerp. Soms evenwel wordt met de naam Alcinous het beeld opgeroepen van de eeuwige lente, die gerealiseerd schijnt te worden in de citrus, die tegelijkertijd bloeit en vrucht draagt. In de tweede Epode wordt niet aan deze tuin gerefereerd, doch wel in *Georgica II*, 87. Geen der andere scriptores rei rusticae vermeldt deze tuin, die later overal in de Europese litteratuur opduikt als een wonderlijke mythe. Vergilius' vermelding is ongetwijfeld bedoeld als een herinnering aan *Odyssee* η 112 en volgende, een passage, die wel grote indruk op de hofdichters moest maken, want zij geeft een tuinbeschrijving, die in opzet veel met het hofdicht gemeen heeft. Het behoeft geen verwondering te baren dat deze tekst, daterend van het begin van de Europese letterkunde, waaraan de magische naam van Homerus was verbonden en die gezien kon worden als het zaad waaruit de georgische littera-

1 IX, 2, 1
2 Hans Lamer, *Wörterbucb der Antike* sub Zucker

tuur opschoot, zo vele schrijvers heeft geïntrigeerd. Ik citeer hier ter vergelijking met de hofdichten de betreffende regels uit de *Odyssee*:

□κτοσ□εν δ□ α□λ□□ μ□γα□ □ρχατο□ □γχι □υράωυ,
τετράγνο□· περ□ δ□ □ρκο□ □λήλαται □μφοτέρω□εν.
□ν□α δ□ δέ□δρεα μακρ□ πεφ□κασι τηε□όωντα,
□γχναι κα□ □οια□ κα□ μηλέαι □γλέόκαρποι,
σνκα□ τε γλνκερα□ κα□ □λα□αι τηλε□όωσαι.
τ□ων ο□ ποτε καρπ□□ □πόλλνται ο□δ□ □πολε□πει
χε□ματο□ ο□δ□ □□ρεν□, □πετήσιο□· □λλ□ μ□λ□ α□ε□
Ζεφνρ□η πνε□ονσα τ□ μ□ν φ□ει, □λλα δ□ πέσσει.
□γχνη □π□ □γχν□ γηρ□σκει, μ□λον δ□ □π□ μ□λ□,
α□τ□ρ □π□ σταφνλ□ σταφνλή, σ□κον δ□ □π□ σ□κ□.
□ν□α δ□ ο□ πολ□καπο□ □λω□ □ρρ□ ζωται,
τ□□ □τερον μ□ν □ειλόπεδον λενρ□ □ν□ χώρ□
τ□ρσεται □ελ□□, □τ□ρα□ δ□ □ρα τε τρνγόωσιν,
□λλα□ δ□ τραπ□ονσι· π□ροι□ε δ□ τ□ □πφακ□□ ε□σιν,
□ν□ο□ □φιε□σαι, □τερ δ□ □ποπερκ□ζονσιν.
□ν□α δ□ κοσμητα□ πρασια□ πασ□ νε□ατον □ρχον
παντο□αι πεφ□ασιν, □πηεταν□ν γαν□ωσαι.
□ν δ□ δ□ω κρ□ναι· □ μ□ν τ□ □ν□ κν□ κ□πον □παντα
σκ□δναται, □ δ□ □τ□ρω□εν □α□ α□λ□□ ο□□□ν □ησι
πρ□03DB δ□μον □ψηλ□ν, □□ρε□οοτο πολ□ται.
το□□ □ρ□ □ν □λκιν□οιο □ε□ρα.

De hier behandelde elementen, welke men bij de scriptores rei rusticae en bij de hofdichters, veelal ook in het *Beatus ille* aantreft, zijn een keuze uit een veel groter getal, waarvan ik zonder documentatie te geven nog noem het vangen van vogels met lijm en net; het jagen; de veiligheid op het land, waar de krijgstrompet niet gehoord wordt; het aconitum, dat niet gevreesd behoeft te worden op de villa; uitheemse spijzen, die men moet afwijzen; huwelijk en gezinsleven; de geërfde akker; de verdienste van het ontginnen; het gadeslaan van de dorpelingen, meestal bij hun feesten; de plicht tegenover de goden. Een concordantie van hofdichten en klassieke landbouwschrijvers zou tot de slotsom voeren, dat wij nog maar weinig eigens in de hofdichten kunnen aanstrepen, want buiten de in vrijwel al deze gedichten voorkomende ontleningen aan de *Georgica* en verwanten zijn telkens weer overgenomen motieven of uitdrukkingen aan te wijzen in op zichzelf staande gevallen.

Afgescheiden van de vergaande overeenkomst in motieven bestaat er ook

een sterke overeenstemming in geest tussen de Romeinen en de Hollanders, die beide een uitgesproken utilitaire natuurbeschouwing beleden.

In de bespreking der hofdichten vestigde ik reeds de aandacht op een aantal plaatsen, waar de dichter met taxateursblikken de natuur op haar waarde beoordeelde. De dapes inemptae waren een factor in de liefde tot de natuur, doch het ging niet alleen om de maag. Zoals Huygens in zijn bomen het zaagbaar hout zag, bekeken ook de Romeinen in het algemeen alles wat groeide en leefde op bruikbaarheid en ook traden zij gaarne regelend op om het rendement van de natuur te vergroten. In *Georgica II*, 434 schildert Vergilius enthousiast hoe bruikbaar de voortbrengselen van de natuur zijn, zelfs de schijnbaar waardeloze. Wel zegt hij, dat het een genot is naar de Cytorus te kijken, die golft van buxusbomen, naar de pijnboombossen van Naryx, naar velden, die nog door geen houweel en evenmin door enige bemoeienis van mensen zijn aangetast, maar in één adem door gaat hij voort met de mededeling, dat zelfs de onvruchtbare bossen op de toppen van de Kaukasus nog wat opleveren, namelijk hout voor schepen en woningen, en dan volgt een passage, waarin uit de doeken wordt gedaan, wat men van de verschillende soorten bomen zoal kan maken.

Cato's beschouwingen vormen één verhaal over het profijt van het boerenwerk en Varro, die soms geducht rekent, zegt uitdrukkelijk: agricolae ad duas metas dirigere debent, ad utilitatem et voluptatem.[1] Columella met uitspraken als Contentus tarnen non debet esse diligens paterfamiliae cibis, quos suapte natura terra gignit,[2] geeft geregeld blijk van een utilitaire instelling. Vóór de Romeinen had overigens Xenophon in de *Oeconomicus* het rendement van de landbouw en speciaal van de ontginning, als het meest profijtelijk onderdeel, met een scherpe blik bekeken.[3] De geestesgesteldheid van de klassieke auteurs sloot inderdaad wondergoed aan bij die der Hollanders.

Aan de hand van de gegeven incidentele voorbeelden kan m.i. de conclusie worden getrokken, dat de behandelde Romeinse auteurs in zeer hoge mate verantwoordelijk moeten zijn voor het ontstaan van het hofdicht, en dat dit zonder hun werken moeilijk zijn typische gestalte had kunnen krijgen.

Tevens bleek, dat Horatius' tweede Epode sterk tot de hofdichters heeft gesproken, doch minder bepalend was voor hun werken dan de leerdichten en in het bijzonder de *Georgica*.

1 I, 4, 1
2 IX, 1, 6
3 XX, 21-29

Van Georgica tot hofdicht

ONDERTUSSEN zijn er twee grote verschillen te onderkennen tussen de Latijnse leerdichten en de hofdichten. In de eerste plaats - en dit te constateren lijkt het forceren van een openstaande deur - is het hofdicht zeer vaak een belijdenis van het christelijk geloof. Ik kom op deze kwestie nader terug, doch wil er in dit verband toch reeds op wijzen, dat bijvoorbeeld *Georgica I*, 338 en volgende verzen de plicht opleggen de goden te vereren en vooral de vereiste offers te brengen. Cato, Varro en Vergilius propageren bij diverse gelegenheden het behoud van de voorvaderlijke zeden, van de moraal en de godsdienst. Moraliserend is hun werk dus ook zeker, doch in andere zin dan dat van Cats. De methode was geheel anders, omdat de emblematische zienswijze in de klassieke litteratuur ontbrak.

Verder is zeker een in het oog vallend punt van verschil, dat de Romeinen slechts schreven over alle of althans vele facetten van wat ik gemakshalve bestempelde als landbouw. De akkerbouw, de veeteelt, de jacht, de visserij worden tezamen behandeld. Het hofdicht vertelt vrijwel nooit iets over veeteelt en akkerbouw. Het hoofdmotief blijft de tuinbouw. Wel wordt er iets verteld over de jacht en het vissen, doch dan altijd beknopt en in zeer bescheiden verhoudingen. De sprong van het algemeen georgisch gedicht naar het tuindicht van de 17de eeuw lijkt ondanks alle verwantschap groot, de directe verbinding er een van zaken van geheel verschillende orde, doch het oorzakelijk verband is aan te wijzen.

Vergilius had zichzelf met zijn onderwerpen onsterfelijke roem voorspeld en niet ten onrechte. Zijn navolgers hebben begrepen, dat er ook nog wel wat van deze roem voor hen overbleef; de meester had hun immers zelf deze verwachting in het hart gelegd. *Georgica IV*, 116 vv. waren voor de naar roem hunkerende vereerder van Vergilius niet mis te verstaan:

> Atque equidem, extremo ni iam sub fine laborum
> vela traham et terris festinem advertere proram,
> forsitan et pinguis hortos quae cura colendi
> ornaret canerem, biferique rosaria Paesti,
> quoque modo potis gauderent intiba rivis
> et virides apio ripae, tortusque per herbam
> cresceret in ventrem cucumis; nec sera comantem
> narcissum aut flexi tacuissem vimen acanthi

pallentisque hederas et amantis litora myrtos.
namque sub Oebaliae memini me turribus arcis,
qua niger umectat flaventia culta Galaesus,
Corycium vidisse senem, qui pauca relicti
iugera ruris erant, nec fertilis illa iuvencis
nec pecori opportuna seges nec commoda Baccho.
hic rarum tamen in dumis olus albaque circum
lilia verbenasque premens vescumque papaver
regum aequabat opes animis, seraque revertens
nocte domum dapibus mensas onerabat inemptis.
primus vere rosam atque autumno carpere poma,
et cum tristis hiems etiamnum frigore saxa
rumperet et glacie cursus frenaret aquarum,
ille comam mollis iam tondebat hyacinthi
aestatem increpitans seram Zephyrosque morantis.
ergo apibus fetis idem atque examine multo
primus abundare et spumantia cogere pressis
mella favis; illi tiliae atque uberrima pinus,
quotque in flore novo pomis se fertilis arbos
induerat totidem autumno matura tenebat.
ille etiam seras in versum distulit ulmos
eduramque pirum et spinos iam pruna ferentis
iamque ministrantem platanum potantibus umbras.
verum haec ipse equidem spatiis exclusus iniquis
praetereo atque aliis post me memoranda relinquo.

In III, 206 vv., waar Vergilius het kleinvee gaat behandelen, had hij bovendien zijn bewonderaars al indirect op weg geholpen door zijn verklaring over de verlaten steilten van de Parnassus. Hij was verheugd hier een ongebaand pad naar de bron der muzen te betreden.

Georgica IV had zoveel over de bijen gezegd, dat de navolgers zuchtend moesten toegeven, dat daarmee voor hen geen eer te behalen was, maar hier, in het begin van dit gedicht, was het parool gegeven tot uitbreiding en specialisering; het tuin- of hofdicht was zelfs op weg geholpen.

Reeds in de oudheid heeft de oproep van Vergilius weerklank gevonden, want Columella besteedde zijn gehele boek X aan de cultura hortorum. Dat dit boek over de tuinen in versvorm is geschreven in tegenstelling tot de elf andere boeken die het werk telt, en ook in tegenstelling tot Columella's andere geschrift, *De arboribus*, trekt de aandacht. De reden hiervan en van het feit, dat deze stof nu uitvoerig en afzonderlijk behandeld werd, geeft

de dichter in zijn inleiding op het tiende boek. Hij zegt daar tot zijn vriend Silvinus, dat diens verzoeken hem ertoe hebben gebracht ut poeticis numeris explerem Georgici carminis omissas partes, quas tarnen et ipse Vergilius significaverat, posteris se memorandas relinquere. Neque enim aliter istud nobis fuerat audendum, quam ex voluntate vatis maxime venerandi: cuius quasi numine instigante pigre sine dubio propter difficultatem operis, verumtamen non sine spe prosperi successus aggressi sumus... materiam... Boek X zelf zet in met:

> Hortorum quoque te cultus, Silvine, docebo,
> Atque ea, quae quondam spatiis exclusus iniquis,
> Cum caneret laetas segetes et munera Bacchi,
> Et te, magna Pales, necnon caelestia mella,
> Vergilius nobis post se memoranda reliquit.

Columella was de eerste, die de bepaling uit het litteraire testament van Vergilius tot uitvoering bracht en hij zette daarmee een grote schrede op de weg, die van het algemeen georgische leidde naar het hofdicht. Hier zien wij reeds de verbijzondering van algemeen werk tot tuindicht, die in een later optredende lokale binding hofdicht genoemd wordt. Over andere executies van Vergilius' testament zal ik nader spreken bij de behandeling van de georgische litteratuur der Italiaanse renaissance.

Onze hofdichters waren veelal vertrouwd met de teksten van de klassieke werken. Men kan dus vergelijkingen trekken tussen de litteratuur van de renaissance en die van de toen herontdekte oudheid. Toch mag men, hoewel de renaissance zich dus rechtstreeks tot de klassieken wendde, in geen geval de middeleeuwen geheel buiten beschouwing laten. De schrijvers van de 16de en 17de eeuw hebben zich lang niet altijd van reeds bestaande tradities losgemaakt en ook was in de middeleeuwse litteratuur vaak nog aanwezig, wat door hernieuwde oriëntatie op de oudheid nu plotseling veel positiever werd geponeerd.

Een uitgebreid onderzoek naar het doorwerken van de gedachten der scriptores rei rusticae tijdens de middeleeuwen zou stellig resultaten opleveren. Onder meer zou een dergelijk onderzoek meer licht kunnen doen schijnen over het hofdichtachtige werk van Houwaert, Spieghel, Sluperius, Van de Venne, Vondel. Bij hen immers is de beschrijving van de tuin wel zeer verwant met die welke het Nederlandse hofdicht geeft, maar zij wordt slechts gebruikt als inleiding en dient tot bepaling van een sfeer.

Deze inleidingen doen soms, zeer sterk b.v. in de gedichten van Sluperius, middeleeuws aan en gelijken wel eens meer op de tuinbeschrijvingen in de

Roman de la rose en de *Walewein* dan op die van de renaissance. Daartegenover zijn er met dezelfde opzet, zoals in La Fontaines *Les amours de Psyché et de Cupidon*, die geenszins aan de middeleeuwen herinneren. Het is het type van de inleiding op de *Phaedrus*, overgenomen door Romeinse thetoren en ook gebruikt door Augustinus. Weliswaar heeft de renaissance het in een realistischer versie en door heroriëntatie op de oudheid toegepast, doch het was in de middeleeuwse litteratuur tot die tijd nog steeds overgeleverd. Georgische elementen zijn in dit type inleiding veelvuldig verwerkt.

Een onderzoek van de middeleeuwse litteratuur kon ik mij niet veroorloven, doch anderzijds wilde ik daaraan niet geheel voorbijgaan om althans op één punt een mogelijke verklaring te vinden, de kwestie van de ons hofdicht mede bepalende christelijke gedachten en in het bijzonder de combinatie van natuurlijke religie met emblematische zienswijze.

Het scheen mij toe, dat het samengaan van deze gedachten met de klassieke elementen, welke het hofdicht kenmerkt, niet van de dagen van Van Borsselen of zelfs van Du Bartas dateert.

Aan de pastorale kunnen wij namelijk zien, dat het absoluut niet noodzakelijk is, dat een klassiek genre ten onzent van een christelijke geest doortrokken wordt, zodat er reden is naar een oorsprong voor deze verbinding in het hofdicht te zoeken.

Cassiciodorus

De aansluiting tussen klassieke en christelijke elementen is reeds vroeg te vinden. Om haar aan één, paradigmatische, schrijver te demonstreren, koos ik de figuur van Flavius Magnus Aurelius Cassiodorus Senator, met het oog op zijn ijveren voor het behoud van de wetenschap der klassieken en ook om de invloed die hij uitoefende op de middeleeuwen. Na als minister Theodorik de Grote te hebben gediend, trok hij zich in 540 terug in het klooster Vivarium. Daar organiseerde hij het afschrijven van manuscripten met het doel toekomstige priesters een uitgebreide ontwikkeling mee te geven. Voor de verweving van heidense oudheid en christendom is Cassiodorus' werkzaamheid van groot gewicht geweest. Uiteraard was de theologie voor deze christelijke schrijver van primair belang, doch hij stipuleerde tevens, dat de priesters op de hoogte moesten zijn van wat de belangrijke heidense auteurs hadden te bieden. Cassiodorus' *Institutiones divinarum et humanarum litterarum*[1] is een voor monniken geschreven encyclopedisch werk, dat na een uitvoerige verhandeling over de studie van de theologie een kort resumé van de profane wetenschappen geeft.

1 Geciteerd is Cassiodorus Senator, *Institutiones* Edited from the manuscripts by R.A.B. Myners, Oxford 1937

Ik ontleen hier aan I, XXVIII 1, 2 vv., waar Cassiodorus een begin maakt met zijn overzicht van de profane wetenschappen, de volgende passages:

Legitur enim: *Nisi Dominus aedificaverit domum, in vano laborant qui aedificant eam*.

Verumtamen nec illud Patres sanctissimi decreverunt, ut saecularium litterarum studia respuantur, quia non exinde minimum ad sacras Scripturas intelligendas sensus noster instruitur; si tarnen, divina gratia suffragante, notitia ipsarum rerum sobrie ac rationabiliter inquiratur, non ut in ipsis habeamus spem provectus nostri, sed per ipsa transeuntes, desideremus nobis *a Patre luminum* proficuam salutaremque sapientiam debere concedi... Numquam potest plenissime investigari, quod non per viam suam (te weten op de christelijke wijze) quaeritur. Multi iterum Patres nostri talibus litteris eruditi et in lege Domini permanentes, ad veram sapientiam pervenerunt. ...quod is alicui fratrum, ut meminit Vergilius,

> Frigidus obstiterit circum praecordia sanguis,

ut nec humanis nec divinis litteris perfecte possit erudiri, aliqua tamen scientiae mediocritate suffultus eligat certe quod sequitur:

> Rura mihi et rigui placeant in vallibus amnes,

quia nec ipsum est a monachis alienum hortos colere, agros exercere et pomorum fecunditate gratulari. legitur enim in psalmo CXXVII: *Labores fructuum tuorum manducabis*; *beatus es et bene tibi erit*. Quod si huius studii requirantur auctores, de hortis scripsit pulcherrime Gargilius Martialis. Verder worden ook nog Columella en Palladius genoemd.

Cassiodorus' uiteenzetting lijkt mij bijzonder belangrijk, daar zijn Institutio een der grondslagen van de middeleeuwse wetenschappelijke litteratuur is. Dat hij de kennis van de niet-sacrale wetenschappen met nadruk aanbeveelt en van al deze de landbouw, en daarmede onze landbouwschrijvers, als eerste noemt, is treffend. Dat hij daarbij aan de onderhouders van het geloof voorhoudt de stof op eigen, christelijke wijze te benaderen - wat hij daarmede bedoelde, laat zich door zijn voorliefde voor de allegorie wel raden - opende de mogelijkheid, dat het onderwerp landbouw, om politieke redenen verheven tot een van de eerste orde, nu om andere redenen een zaak van groot aanzien bleef. De afstand tussen Cassiodorus en onze 18deeeuwse hofdichten is wel zeer groot, doch onwillekeurig dringt zich de herinnering aan Clara Feyona's uitspraak op:

Klonk Maroos landtrompet de wijde wereld door,
De christelijke lier klinkt tot in 't englenkoor,

Het parool, de teksten van de landbouwschrijvers te kopiëren, is ijverig opgevolgd. Daarnaast benaderde men deze materie ook op christelijke wijze.

Hrabanus Maurus

Om enig idee te geven van de wijze waarop deze benadering in de middeleeuwen kon plaats vinden, waartoe het voorschrift van Cassiodorus kon voeren, citeer ik enige passages uit Hrabanus Maurus' *De universo* (ca. 844).[1] In het eerste caput van het negentiende boek van dit encyclopedisch werk begint de schrijver met een behandeling van de landbouw, waarbij hij Vergilius en andere Romeinse auteurs citeert.[2] De onderscheidene facetten van de landbouw worden systematisch en stuk voor stuk onder de loep genomen, doch de oude landbouwlitteratuur wordt alleen als stramien gebruikt om daarop zinnebeeldige, theologische voorstellingen te borduren. Niets lijkt verder van Hrabanus Maurus' bedoeling verwijderd dan het geven van landbouwkundige beschouwingen. Ter illustratie: *De frumentis*: Spiritaliter autem frumentum aut ipsum Redemptorem nostrum significat... Item frumentum praedicationis sermonem significat... Triticum autem similiter electos significat, qui pertinent ad horreum Dominicum,...

De leguminibus: Mystice autem legumina continentiam luxuriae, et mortificationem corporis significare possunt.

en (blz. 530): Hortus enim sanctam significat Ecclesiam, in qua variae species virtutum gignuntur. Unde Sponsus de sponsa dicit: *Hortus conclusus, soror mea sponsa: hortus conclusus, fons signatus* (*Cant.* IV). Hortus conclusus, Ecclesia est: quia multifaria spiritalium operum germina gignat: fons est, quia doctrina salutari redundat. Conclusus, quia Domini protectione uncta persistat: signatus sermone fidei. Hortus internas delicias paradisi significat:... Item hortus est populus Judaeorum.... Sinapis appellatur quod foliis sit similis napis. Haec herba mystice significat Evangelium Christi, sicut ipse Dominus ostendit dicens: *Simile est regnum coelorum grano sinapis*, etc. (*Matth.* XIII). Op deze wijze behandelt Hrabanus Maurus de landbouw, de tuinbouw en daarbij een gehele tuininventaris, doch nergens heeft zijn werk met de georgische litteratuur meer gemeen dan alleen de namen van de concrete objecten, die nooit meer zijn dan uitgangspunt voor een allegorische beschouwing.

1 Beatus Rabanus Maurus Fuldensis abbas et Moguntinus archiepiscopus, *De universo. Libri vigintiduo*. Patrologiae Latinae tomus CXI curante J.P. Migne, Parisii 1864

2 t.a.p. blz. 503

Walahfrid Strabo

Een wat toepassing van de christelijke visie aangaat veel minder uitgesproken geval is het gedicht *Hortulus*[1] van Walahfrid Strabo (808/9-849). Het is een loflied op de landbouw van bijna 500 hexameters. Illustratief voor de verbinding tussen middeleeuwen en renaissance is, dat het werd uitgegeven door de humanist Eobanus Hessus, die ook zelf georgische poëzie schreef.

De verschillende werkzaamheden van de boer passeren er de revue, waarbij ook het zeer triviale de aandacht krijgt (stercora plenis... in arenti disponere pulvere quallis fol. 47). De seizoenen vormen een punt van beschrijving, doch Strabo verliest ondertussen de smakelijkheid en de voedzaamheid niet uit het oog.

Ondanks het voor en na invlechten van een bescheidenheidstopos, laat de dichter telkens merken, dat hij zijn onderwerp van belang acht (ut ingenti res parvae ornentur honore, fol. 48). Typisch komt de idealisering tot uiting als de indicativus van de beschrijving plotseling wordt onderbroken door de optativus (fol. 52):

> Nec mihi defuerit vulgaris copia mentae

Klassieke invloeden zijn herkenbaar, vooral die van Vergilius' *Georgica*. Strabo deelt trouwens mee, dat hij zijn kennis onder meer heeft verworven door de quaesita libris... lectio priscis (fol. 47).

Het hoogtepunt van het werk ligt tegen het eind, aan het eind ook van de catalogus, waar hij de roos en de lelie samen behandelt. En hier komt dan weer de typisch christelijke benadering naar voren (fol. 54):

> Haec duo nanque probabilium genera inclyta florum,
> Ecclesiae summas signant per saecula palmas,
> Sanguine martyrii carpunt quae dona rosarum,
> Liliaque in fidei gestant candore nitentis.

Van belang voor de georgische litteratuur en speciaal die over buitenplaatsen zal zeker zijn geweest, dat de christelijke auteurs heel goed wisten, dat Augustinus een belangrijke periode van zijn leven doorbracht op het buitengoed Cassiciacum, waar hij toezicht hield op het werk en zich bovendien wijdde aan filosofische beschouwingen. Op verscheidene plaatsen in zijn werken worden hierover bijzonderheden medegedeeld.[2]

1 Strabo Gallus poeta, *Ad Grimaldum abbatem*, *Hortulus amoenissimus*, in Eobanus Hessus, *Bonae valetudinis conservandae praecepta ad Magnificum D. Georgium Strutiaden*, Parisii 1533, fol. 47

2 De verspreide gegevens werden bijeengebracht door Louis Bertrand in *Saint Augustin*, Parijs 1913, blz. 255, door C. Bindemann in *Der heilige Augustinus* I, Berlijn 1844, blz. 282 en door H. Poujoulat in *Histoire de Saint Augustin* I Tours 1866, blz. 80. Poujoulat deelt mede (blz. 81, noot), dat het buiten Cassiacum heette.

De Georgica in het werk der humanisten

HET IS BEGRIJPELIJK, dat de humanisten, wier interesse geconcentreerd was op al wat uit de klassieke oudheid stamde, aan de voorbeelden van Vergilius en Varro niet voorbij gingen. De functie van de mens in de georgische litteratuur moest hun wel als een voorbeeld dienen bij de verbreiding van hun ideeën. Door het erudiet karakter en het boven-nationale van het humanisme werd hiermede het patroon van de georgica opnieuw, en voor lange tijd, aan de beschaafde wereld ingeprent.

Janus Secundus werd boven reeds genoemd, doch hij is bij lange na niet de enige humanist die van belangstelling voor het onderwerp blijk gaf. Om de intensiteit van deze belangstelling aan te tonen behandel ik een beperkt aantal humanisten. Daarbij wil ik tevens door citaten in het licht stellen, hoe het humanisme, evenals de Italiaanse renaissance welke in een volgend hoofdstuk aan de orde komt, een schakel is, die het Nederlandse hofdicht verbindt met de georgica van de oudheid.

Enkele van de minder prominente figuren worden terloops behandeld in de hoofdstukken over de nationale litteraturen.

L. B. Alberti

Als wij bedenken, dat Petrarca reeds, net als later Cats, in zijn eigen tuin werkte,[1] al liet hij ons geen hofdicht na en dat b.v. ook in de *Decamerone* (ca. 1350),[2] om een ander vroeg voorbeeld te noemen, duidelijke blijken zijn van een mode van het buitenleven, dan behoeft het geen betoog, dat Alberti niet aan het begin van de ontwikkeling staat. Zijn uitspraken zijn echter van belang om hun ondubbelzinnigheid en om de grote invloed die Alberti internationaal had. Hij draagt o.m. in het derde boek van zijn *Famiglia*[3] de idealen van de georgische dichters met overtuiging uit. Hij zet in een tweespraak uiteen, dat de beste plaats voor het gezin de villa is. Het landleven wordt, met een royaal gebruik van Vergilius en Varro, als ideaal afgeschilderd. In onderstaande citaten laat ik de aard en de kracht van Alberti's overtuiging uit zijn eigen woorden spreken, waarbij de sterke overeenkomsten met Hollandse hofdichten enerzijds en met de klassieken anderzijds zichzelf demonstreren: De maaltijd moet eenvoudig zijn: Cenare bene... Non paoni et starne, né simili altri cibi electissimi... Sarà la mensa tua domestica, senza mancamento di vino, pane in copia - queste cose... le

1 Sprekende bijzonderheden over Petrarca's dubbele liefde, voor zijn boeken en voor zijn tuinen, geeft G. Finzi, *Pétrarque sa vie et son oeuvre*, Paris 1906, blzn. 203-204, 208-210.

2 O.a. in de inleiding tot de derde dag, waar het motief van de eeuwige lente voorkomt, gesymboliseerd door de citrus.

3 De hier gegeven citaten zijn ontleend aan Leon Battista Alberti, *I primi tre libri della famiglia. testo e commento di F.C. Pellegrini, riveduta da R. Spongano*, Firenze 1946, libro terzo blz. 296. Van *La famiglia* is, naar Brunet sub Alberti meedeelt, slechts het vierde boek eerder gepubliceerd, n.l. in Leon Battista Alberti, *Opere volgari*, Firenze 1843-1849.

compereresti voi di dì in dì? Ook hier dus de dapes inemptae. Ma io possendo non vorrei avere a vendere et comperare ora questo ora quello, che sono faccende da mercennarii, et vili occupationi, de veroordeling van de handel.

... avere la posessione, la quale per sé con molto minore spesa che comperandole in piazza fosse atta a tenermi la casa fornita di biave, vino, legne, stame, et simili cose, ove farei allevarvi suso pecugli, colombi, et polli, ancora et pesce... villa... apta a pascere la famiglia.

Dan wordt een lange, vooral op Varro gebaseerde verhandeling gegeven over de dingen, waar men op moet letten bij de aankoop van een villa: de stand van het water, de zuiverheid van de lucht, de mogelijkheden van vervoer. Hierna schildert Alberti de genoegens die de hofheer smaakt, als hij over zijn bezit wandelt:... et ogni mattina anderebbe pelle fructe, per l'herbe et pe'fichi; et anderemivi io stessi spassando per exercitio... et vorrèvi allevare ogni delicato et raro fructo. Een dergelijke passage laat duidelijk zien, hoe mannen als Huygens, Van Zevecote en Alberti deel hebben aan een en hetzelfde Europese ideaal. De aanplant van vijgen is het enige element dat bij een Hollander als vreemd zou opvallen. Alberti vervolgt deze woorden met de suggestie, dat het buitenleven past aan de besten: Farei come solea messer Nicolaio Alberti, uomo dato a tutte le gentilezze, quale volse in le sue ville si trovassino tutti e fructi nobilissimi quali nascane per tutti e paesi. Et quanta fu gentilezza in quello uomo!... Sarebbe lunga storia racontare quanta et diversa quantità di fructi quello uomo gentilissimo piantasse negli orti suoi, tutti di sua mano posti a ordine, a filo, da guardarli et lodarli volentieri: et così farei io: pianterei molti et molti alberi con ordine a uno filo... et arèmi grande piacere così piantare, innestare, et agiugnere diverse compagnie di fructi insieme, et dipoi narrare agli amici come, quando et onde io avessi quelle et quelle altre fructe.

Zo'n korte passage zit vol met dingen, die we bij de Hollanders net zo vinden, het zelf in de tuin werken, het enten als een van de eervolle bezigheden, de discussie met de vrienden, die in het bijzonder aan de briefwisseling tussen Huygens en Westerbaen herinnert. Ten slotte is daar de conditionalis, die laat uitkomen, dat het hier een, nog niet verwerkelijkt, *ideaal* betreft en die we ten onzent bij Van Zevecote tegenkwamen.

Dan schildert Alberti verder de vermaken, zoals die in de loop van de seizoenen geboden worden, doch ook bij hem staat het voordeel voorop: Porge la villa utile grandissimo, onestissimo et certissimo... Alla primavera la villa ti dona infiniti sollazzi; verzure, fiori, odori, canti; sforzasi in più modi farti lieto, tutta ti ride et ti promecte grandissima ricolta, èmpieti di buona speranza et di piacieri asai. De herfst geeft de oogst als loon. De winter biedt een knappend haardvuur en de jacht op hazen en herten.

In de steden heerst het onrecht en hoort men het geschreeuw van de procureurs. Op het land vindt men oprechtheid en goede zeden: Sempre si dice la villa essere opera de'veri buoni uomini et giusti massari, et conosce ogni uomo la villa in prima essere di guadagno non piccolo, et, come tu dicevi, dilectoso et onesto. Non ti conviene, come negli altri mestieri, temere perfidia o fallacie di debitori o procuratori; nulla vi si fa in obscuro, nulla non veduto et conosciuto da multi, né puoi esservi ingannato, né bisogna chiamare notari et testimoni, non seguire litigii e l'altre simili cose acerbissimi di malinconie, che alle più fiate sarebbe meglio perdere che con quelle suste d'animo guadagnare...

Niuna invidia, niuno odio, niuna malivolenzia ti nasce dal cultivare et governare il campo. Het is een genot onder de schaduw van een boom genoegelijk te denken del bue, della luna, delle vigne, o delle sementi, senza sentire romori, o relationi, o alcuna altra di quelle furie quali dentro alla terra fra cittadini mai restano; sospecti, paure, maledicenti, ingiustitie, risse, et l'altre molte bruttissime a ragionarne cose, et orribili a ricordarsene.

Het is duidelijk waaraan Alberti zijn gedachten ontleend heeft; als men de kernwoorden in zijn tekst onderstreept, rijen deze zich bijna aaneen tot stukken uit de tweede Epode en evengoed tot passages uit de *Georgica* en Varro's *De re rustica*. Dit kan van vrijwel de gehele georgische litteratuur gezegd worden en het is dan ook niet om deze reden, dat ik zo uitvoerig uit Alberti's geschrift heb geciteerd. Het belang van Alberti's ideeën is, gezien zijn invloed, groot, maar van nog meer gewicht is het paradigmatisch belang, namelijk dat met een dergelijke overtuigingskracht het buitenleven gepredikt wordt in het centrum van humanisme en renaissance, uitgaand van, maar dan ook uitgaand buiten de grenzen van de poëtische traditie.

Alberti verkondigt vele ideeën, die wij ook bij onze hofdichters tegenkomen, maar zomin bij hem als bij de andere Italianen vindt men het christelijk element, dat door Cassiodorus op de landbouwlitteratuur werd geënt. Moraliseren doet Alberti wel, doch zijn moralisering is een algemene, in logische gedachten ingeklede, één waarbij de causaliteit voorop staat, en zij is niet principieel christelijk. Van de niet causale emblematiek die een belangrijk kenmerk van het Nederlandse, protestante hofdicht is, heb ik in Italië weinig of niets bemerkt.

J.J. Pontanus

Pontanus schreef een gedicht in twee boeken over de citrusvruchten, getiteld *De hortis Hesperidum* (1505),[1] dat hij aan Francesco Gonzaga opdroeg.

Dit werk van iemand die een vooraanstaand dichter, humanist en staats-

1 Joannes Jovianus Pontanus, *Opera*: *Urania*, *sive de stellis lib. V*, *meteorum lib. I*, *de hortis Hesperidum lib. II*, *Lepidina sivepostorales* (sic) *pompae septem*, *etc.*, Venetia 1505

man was, werd in Europa bijzonder gerespecteerd. De verhandeling over de citrus wordt door talrijke schrijvers van volgende generaties vermeld.

Het gedicht heeft veel met de *Georgica* gemeen, doordat het eenzelfde vermenging van profaan-technische raadgevingen met mythologie, lyrische elementen en ook zedelijke gedachten vertoont. Pontanus geeft nauwkeurig aan wanneer er gezaaid moet worden, hoe men het zoetgehalte kan beïnvloeden en welke grond het meest geschikt is. Maar het verhaal hoe de citrus in Italië is gekomen, heeft met realisme niets meer van doen, om nog maar te zwijgen van de metamorfose van Adonis in een citrus. Ook een verhandeling De ratione decoris hortensis trekt het werk op van het vlak van de landbouwkundige kennis naar het culturele niveau. De versificatie heeft eenzelfde strekking.

Een herdenking van des dichters overleden vrouw brengt een persoonlijk element in dit gedicht en is dan een realisering van het thematisch verband dat georgische dichters gaarne tussen buitenleven en echtelijk geluk leggen. Direct daarop, en zo iets valt bij deze dichtsoort vaak te constateren, is Pontanus weer op een ander vlak bezig door uiteen te zetten, wat men moet doen als het weer slecht is.

De invloed van *De hortis Hesperidum* is o.a., om mij tot één, vaderlands werk te beperken, goed aan te tonen in het proza van J. Commelyn, *Nederlantze Hesperides. Dat is*, *oeffening en gebruik van de limoen- en oranje-boomen*; *gestelt na den aardt*, *en climaet der Nederlanden*,[1] dat ik hier mede aanhaal om een passage uit het voorwoord te citeren, die nog eens in het licht stelt, hoe het boerenwerk juist in de belangstelling van de aanzienlijken werd aanbevolen. De schrijver vreest, dat 'het misschien by eenige vreemt zal dunken, dat om zoodanige kleine dingen zoo veel papier werdt vuil gemaakt, even als daar wat aan gelegen was, dewijl het meer het werk schijnt van een Boer, als van aanzienlijke Personen. Deze Menschen', vervolgt hij, 'verzenden wy tot de Oude Historien, en de nogh hedensdaachze ondervindingh, die beide overvloedige getuigen zijn; hoedanigh Koningen, Vorsten, en voortreffelijke Mannen haar met den *Hofbouw* hebben bezigh gehouden, en waar af ons Nederlandt geen weinigh Voorbeelden heeft.'

In dit werk vindt men citaten uit 'wetenschappelijke' bronnen als Dodonaeus, maar heel vaak ook uit litteraire als Vondels vertaling van de *Georgica*, uit *Hofwyck*, *Sorghvliet* en *Ouderdom en Buitenleven*.

Erasmus

Het lijkt mij dienstig een voorbeeld te geven van het voorkomen van het ideaal van het buitenleven bij een vooraanstaand humanist in onze eigen

1 Amsterdam 1676

gewesten, die ook, anders dan Alberti, de theologische ideeën van het verleden heeft verwerkt.

Een geschikt voorbeeld is Erasmus' *Convivium religiosum* (1522).[1] De inleiding tot deze samenspraak is vrijwel een hofdicht in proza. De gebruikelijke punten van beschrijving van het hofdicht zijn in de tuin, waarin deze samenspraak wordt gehouden, aanwezig, hoewel de tuin kennelijk voor de gelegenheid werd geproponeerd.

Zoals Van Zevecote en anderen poesiae causa een tuin creëerden, schiep Erasmus er een omwille van de filosofische dialoog. Hij volgde daarmede de traditie, die in de Phaedrus haar uitgangspunt vindt en die zich onder meer bij Cicero en Augustinus demonstreert. Op allerlei plaatsen en tijden vindt men er de sporen van, zo goed in de Decamerone als bij La Fontaine en in de Hollandse arcadia's.

Het element van ontwikkeling en beschaving is in Erasmus' tuin, die dus slechts het toneel voor de samenspraak vormt, overduidelijk aanwezig. De poort draagt, een typisch humanistisch trekje, vermanende opschriften in het Grieks, Latijn en zelfs Hebreeuws. Er is een bibliotheek aanwezig met een ambulacrum pensile, die - directe confrontatie van het buitenleven met de boeken - op de tuin uitziet. Langs de muren zijn hele rijen schilderingen met, eveneens een typisch trekje, zowel bijbelse als klassieke voorstellingen. Hic, zegt de bewoner, nonnunquam obambulo mecum fabulans... Nonnunquam adest uxor comes, aut amicus quisquam, qui rebus piis delectetur. Het verkeer met waardige vrienden is een in deze samenspraak meermalen voorkomend thema.

De res piae nemen een voorname plaats in, en wij herkennen hier de hofdichtelementen, die we bij de Italianen missen. De schepping getuigt in Erasinus' tuin van de Schepper.

Quamquam, mea sententia, non est muta rerum natura, sed undiquaque loquax est, multaque docet contemplantem, si nacta fuerit hominem attentum ac docilem. Quid aliud clamitat illa tam amoena naturae vernantis facies, quam opificis Dei sapientiam bonitati parem? en: Nee herbae mutae sunt apud te, quantum video.

Nadrukkelijk wordt betoogd, dat God in Zijn goedertierenheid de schepping aan de mens heeft gegeven. Staand voor een schilderij zegt één der deelnemers aan het convivium:... bis delectamus cum pictum florem cum vivo decertantem videmus; et in altero miramur artificium naturae, in altero pictoris ingenium, in utroque benignitatem Dei, qui in usum nostrum largitur haec omnia, nulla in re non mirabilis pariter et amabilis.

Erasmus duidt de zienlijke dingen als symbolen: Nihil est quod non agat, aut loquatur aliquid. Quid nobis narrat noctua, pene latitans sub frondibus? -

1 De hier geciteerde uitgave is Desid. Erasmus Roterodamus, *Colloquia familiaria*, ed. Petrus Rabus, Roterodamum 1693, blz. 83 vv. De eerste editie waarin het *Convivium religiosum* voorkomt is de Bazelse uitgave van 1522 bij Froben: *Familiarum colloquiorum formulae*, *non tantum ad linguam puerilem expoliendam utiles*, *verum etiam ad vitam instituendam*.

Atticeloquiturattica: σωφρόνει, inquit, o□ π□σιυ □πτημι[1] De basilisk wil zeggen: oderint dum metuant. De mieren, de krokodil, het zijn alles emblemata.

De tafel is, als in de georgische litteratuur overal, belangrijk. Juist als bij Alberti moet de maaltijd eenvoudig, maar voedzaam zijn en van de eigen bezitting komen: Imo totum convivium apponetur herbaceum, ex dapibus, ut inquit Flaccus, inemptis apparatum. Vinum ipse locus suppeditat; pepones, melones, ficos, pira, mala, nuces ipsae pene arbores porrigunt, quemadmodum sit in insulis Fortunatis, si Luciano credimus. Accedit fortassis e corte gallina. Naast deze Romeinse waardering voor wat de villa aan eetbaars verschaft staat de christelijke benadering van het onderwerp eten: Hic est proventus hortulorum quos vidistis. Debemus benignitati divinae. En verder: Etenim si ethnicis quoque religiosa erat mensa, quanto magis oportet esse sacram Christianis, quibus habet imaginem quandam illius sacrosancti convivii...

De dapes inemptae, de tuin van Alcinous, het aconitum als symbool van de giftigheid en ettelijke andere elementen zijn identificeerbaar als stammend van Vergilius, Horatius en Plinius.

In hoeverre speciaal Erasmus een rol heeft gespeeld in de verbreiding van de tegelijkertijd klassieke en christelijke visie op de tuin, durf ik niet beoordelen. Het *Convivium religiosum* is voldoende vaak herdrukt, het gezag van Erasmus was ook in de Nederlanden genoegzaam groot om aan te nemen, dat Houwaert, Spieghel en de na hen komende hofdichters onder zijn invloed stonden, doch ook ten aanzien van het humanisme in de Nederlanden mag de opmerking gelden, die ik voor ieder tijdperk en voor elke cultuurkring maakte, namelijk, dat er meer gelijk dan eigen is, dat er bij enig zoeken zoveel adhesie aan de georgische stellingen wordt betuigd, dat een poging tot identificatie van secundaire erflaters voorlopig weinig perspectief kan bieden.

Vida

Marco Girolamo Vida, een bisschop van Alba, die in hoog aanzien stond bij Leo X en Clemens VII, was auteur van christelijke poëzie, onder andere van een epos *Christias* in zes boeken. Ook hij achtte de georgische litteratuur blijkbaar een zaak die in overeenstemming was met zijn waardigheid. Hij schreef *De bombycum cura ac usu libri II* (vóór 1517)[2] dat tot in de 18de eeuw toe vele malen werd herdrukt. Ettelijke edities kwamen te Antwerpen uit. Verder verschenen er uitgaven te Lyon en te Bazel; zijn werk was zeer verspreid. In 1809 kwam er een Franse vertaling van Levée uit, doch ook daarna was de belangstelling niet geweken, want in 1840 verscheen een

1 Voor de betekenis van deze uitspraak vgl. *Adagia* sub ‘noctua volat’ in de editie van 1646 te Frankfurt blz. 103

2 Vida Cremonensis, *De arte poetica lib. III, de bombyce lib. II, de ludo scacchorum lib. I; hymni et bucolica*. Roma 1527. *De bombycum cura* verscheen voordien zonder plaats en jaartal.

nieuwe vertaling van Matthieu Bonafous te Parijs, die nog weer herdrukt werd in 1849.

Vida heeft de invloed van Vergilius heel sterk ondergaan. Ook Levée kan in zijn inleiding niet anders doen dan het werk met de *Georgica* vergelijken. Daarbij erkent hij: (il) est bien loin, sans doute, de renfermer les mêmes richesses que celui des *Géorgiques*, maar: Vida me semble néanmoins digne de figurer auprès de Virgile. Hij wijst op de versification... pure, élégante, harmonieuse et facile. Typisch is deze grote bewondering van een eeuw geleden, die een werk betreft, dat nu vrijwel in vergetelheid is geraakt. Merkwaardig is het procédé van Vida, die het verhaal van de bijen op de voet volgt, en daarbij mutatis mutandis alles zoveel mogelijk toepasselijk maakt op de zijdeworm.

Eobanus Hessus

Eobanus Hessus ruimde in zijn *Noriberga illustrata* (1532)[1] een hoofdstukje in voor de Horti extra urbem, waarvan een reeks vruchten de revue passeert. Daarbij wordt de wijnstok behandeld en vindt de schrijver gelegenheid de tuinsieraden, de fonteinen vooral, te prijzen. Verschillende Vergiliaanse motieven vallen te registreren, waarvan ik er een tweetal laat speken:

1258 Nee minor hortorum memorandis laudibus urbem
Gloria commendat, quorum tam copia dives,
Quam fuit Alcinoi nemorum, quae mala ferebant
Punica et ingentes malos uvasque virentes
Et dulces ficus et florens germen olivae,
In quibus aeterno florebant omnia vere,
Et fructus fructu super exoriente recenti
Consenuit nulloque peribant tempore flores
Et si qua his alia adfinxit divinus Homerus.

En 1307 en volgende:

Has ego delicias hortorum, haec gaudia tanta
Praetulero cunctis opibus vitaeque forensi
Et regum celsis domibus mensisque deorum.
Quod si sic fortuna aliquando errarit, ut horum
Egerit huc aliquid, tum me vel divite Croeso
Aurificoque Mida eredam magis esse beatum.

1 Helius Eobanus Hessus, *Noriberga illustrata und andere Städtegedichte*, *herausgegeben von Joseph Neff*, Berlin 1896 (Lateinische Litteraturdenkmäler des XV. und XVI. Jahrhunderts, herausgegeben von Max Herrmann 12) blz. 1

Buschius

In het in 1504 verschenen lofdicht op Leipzig, *Lipsica*, van Buschius,[1] vinden we op dezelfde wijze de tuinen beschreven met de vermelding van reeksen bloemen, vruchten en groenten. Ook hier wordt het buitenleven geïdealiseerd, met gebruikmaking van veel mythologie en verscheidene bekende thema's, de tuin van Alcinous wederom daarbij inbegrepen.

Philippus Engelbrechttus Engentinus

Wat beknopter vinden we hetzelfde terug in *Epistula*, *florentissimae urbis Friburgi apud Brisgoicos descriptionem complectens*, *ad Hieronymum Husaerum Pludentinum*, *antiquitatum studiosissimum*, *iam denuo a mendis vindicata* van Philippus Engelbrechtius Engentinus (1515).[2]

De drie laatstgenoemde gedichten geven een beschrijving van tuinen of van de rond de stad liggende groengordel, welke een afzonderlijk onderwerp in het gedicht vormt en te vergelijken is met b.v. Willinks Amsteldamsche Tempe.

Lotichius

Ook Petrus Lotichius Secundus (1528-1560)[3] is een der humanisten, die de mode van het buitenleven hebben helpen verbreiden. Tot in de 18de eeuw bleef hij in aanzien bij de neo-Latijnse dichters. Van zijn gedichten noem ik de beknopte *Elegia VI. Ad Montem Pessulanum*. Het beschrijvend element spreekt niet sterk, doch de catalogusachtige opsomming van de gewassen en een trekje als de verbinding van mirte en lauwer geven aan, dat ook dit gedicht in het georgisch genre thuis hoort. De *Elegia VIII. Ad Ortolphum Maroltum. De secessu suo et oblectationibus ruris* is evenmin een gedicht van grote omvang of opvallende eigenschappen. Ook hier komen we de catalogus van de gewassen tegen en daarnaast een bekend element als de ongekochte spijs. De elfde, aan Carolus Clusius opgedragen elegie, *De ruta herba*, is evenmin een opmerkelijk gedicht. Ook hier vinden we weer de verbinding mirtelauwer.

Een wat uitgebreider gedicht is *Elegia XII. Ad villam Phyllidis prope Nicum*, waarin enige beschrijving van de aanleg wordt gegeven. Nadruk wordt gelegd op drie punten, de landbouw, de godsdienst en de eruditie, die gevonden wordt in dit fortunata nimis sacris domus hospita Musis. Lotichius geeft onomwonden blijk een zeer hoge opvatting te hebben van de landbouwpoëzie:

1 t.a.p. blz. 73
2 t.a.p. blz. 59
3 Geciteerd werd Petrus Lotichius Secundus Solitariensis, *Poëmata omnia I*, *ed. Petrus Burmannus Secundus*, Amstelaedamum 1754

Ruris amatores vates sumus: urbe relicta
Concitat adflatu nos Deus ipse suo.
Scilicet occultus dant ipsa silentia vires,
Carminaque ornatu versicolore nitent.

De nauwelijks begonnen opsomming der planten wordt al direct afgebroken met een Desine..., wat een sterke suggestie geeft, dat deze catalogus gevoeld werd als een eigenlijk wel noodzakelijk ingrediënt.

In het eerste boek der *Carmina* staat nog een klein gedichtje, dat aan Clusius werd opgedragen, *De heliotropo*, *hyacintho et lauro*, waarin nog weer eens mirte en lauwer bijeen staan. Een lofdichtje uit het tweede boek der carmina ten slotte is *Ad hortulum Claudiae*. De meeste genoemde gedichtjes van Lotichius hebben als georgische poëzie weinig belang, doch alle tezamen geven zij toch, al was het slechts door hun voorkomen zelf bij deze humanist, een idee van de interessesfeer van de tijd.

De Georgische Litteratuur in Italie

IN HET VOORAFGAANDE werden vergelijkingen getrokken tussen onze hofdichten en de werken van de klassieke landbouwschrijvers. Thans dienen ook de met de hofdichten, volgens Wellekens, vergelijkbare 'jonge', 'uitheemsche' werken in de beschouwing te worden betrokken. Niet alleen het feit dat het Wellekens was die deze vingerwijzing gaf, zou de aandacht reeds op Italië moeten richten, doch meer nog de overweging, dat een genre dat in de oudheid reeds van een niet te miskennen litteraire standing was, zeker door de Italiaanse renaissance moest zijn onderkend en nagevolgd, te meer omdat de Italiaanse voorkeur voor het bouwen van buitenverblijven eveneens nauw aansloot bij de mode van de klassieke tijd. Wij zagen reeds, hoe het werk van vooraanstaande Italiaanse humanisten bij de georgica van de oudheid aansloot.

Crinitus, Giovanni Rucellai, Alamanni

Het vroegste gedicht dat in het kader van het georgische genre past is, althans voor zover ik heb kunnen nagaan, *Ad Faustum*, *de Sylva Oricellaria* van Petrus Crinitus.[1] Dit Sylva Oricellaria, ook genoemd de Orti Oricellari, was een buitengoed, dat Bernardo Rucellai vóór het eind van de vijftiende eeuw bij Florence liet aanleggen. Er waren gazons en een beplanting met bomen. Rucellai jaagde er op herten, hazen en konijnen. Beelden en zuilen verfraaiden het geheel. In het huis waren kunstschatten ondergebracht. Het buiten werd in korte tijd door het bezoek van ontwikkelde en kunstzinnige vrienden een centrum van cultuur.

Crinitus (Pietro Ricci) geeft een rijkelijk met mythologie opgesierde beschrijving, waarin heel sterk het dubbele ideaal van 'De soeticheydt des buyten-levens, vergheselschapt met de boucken' op de voorgrond treedt:

> Olim decorum frondibus sacris nemus
> Mones dicandum posteris,
> In quo labores Cynthius noster solet
> Doctis levare cantibus.
>
> O quam reviso nobilem sylvam libens,
> Genio dicatam Palladis!

1 Petrus Crinitus, *De honesta disciplina, lib. XXV, poëtis Latinis, lib. V. et poëmaton, lib. II*, Lugdunum 1561, blz. 860

Er zijn in dit gedicht tal van bekende elementen, zoals in de volgende regels:

> Et o beatum, qui sub antiqua ilice
> Liventis expers ambitus
> Vel sacra vatum curat, aut doctum otium
> Curis solutior fovet.
> Sic ille nil miratur astus principum,
> Nee sceptra regum suspicit.
> Sed in virenti detinetur gramine,
> Et se reservat posteris.

De kring van de Rucellai heeft veel bijgedragen tot de herleving van de georgica. Giovanni Rucellai, die niet alleen bewoner van een villa was, maar een erudiet man tevens, bewerkte in 1523 of 1524 *Georgica IV* in het Italiaans. Het verscheen in 1539 als *Le api*.

Een van de schrijvers die de Orti Oricellari frequenteerden, was Luigi Alamanni. Later, toen hij als politiek balling in het gevolg van Frans I naar Frankrijk was getrokken, vestigde hij zich op een buitengoed in de buurt van Aix-en-Provence, dat hem door de Franse vorst ter beschikking was gesteld.

Alamanni schildert in zijn omvangrijk werk *La coltivazione* (1546)[1] het bescheiden geluk van de kalme werkzaamheid op het land. Hij doet dit in de vorm van een handleiding voor de boer, doch al werd de juistheid van zijn voorschriften nog in het begin van de vorige eeuw geprezen, toch kan zijn oogmerk nooit geweest zijn een boekje voor de boer te schrijven. Zijn stijl is poëtisch en erudiet en hij gaat daarbij zo ver in de toepassing van mythologische versieringen, gezochte beeldspraken en ingenieuze wendingen, dat hij de duisterheid van Marino nabij komt.

Alamanni beschreef met een onmiskenbare voorkeur de meest laag-bij-degrondse boerenwerkzaamheden met een grote mate van uitvoerigheid, zonder evenwel ooit zijn waardigheid van renaissancedichter af te leggen. Het waardige, erudiete achtte hij een kenteken van werkelijke poëzie.

In de eerste vier boeken worden de werkzaamheden in de vier verschillende seizoenen beschreven, in het vijfde wordt de tuinbouw behandeld, in het zesde zons- en maansverduistering, gunstige en ongunstige dagen, etc. Met de compositie komt de dichter steeds weer moeilijk uit, omdat hij de diachronie van de seizoenen niet kan verenigen met zijn elders gedane pogingen een panorama van gewassen en werkzaamheden te schilderen. Het is de moeilijkheid waarmee alle georgische schrijvers worstelen, die in hun beschrijving pogen volledig te zijn.

1 Luigi Alamanni, *La coltivazione*, Parigi 1546

De functie van de godsdienst is in de Coltivazione gering, doch allerhand praktische moralisering komt veel voor. De veelheid van gewassen verleidt Alamanni tot een filosofie over de verscheidenheid in karakter van de mensen, hetgeen niemand behoeft te verwonderen. Soms, als in II 752, maakt hij echter vreemde sprongen door aan een behandeling van kleinvee en paard een verhaal over het vuurwapen op te hangen. Vrij vaak zijn bij Alamanni dezelfde verbindingen te vinden als bij onze hofdichters gebruikelijk waren, bijvoorbeeld in V 673, waar de citroen hem op de tuin der Hesperiden brengt.

De natuur is een bron van geluk, betoogt de dichter, en daarbij heeft hij heel sterk het oog op de materiële voordelen. De mens kan daarbij door verstandig beleid de natuur verbeteren (I 489, V 354).

La coltivazione is, zoals de schrijver zelf aangeeft, sterk geïnspireerd op de *Georgica*, hoewel hij ook Hesiodus noemt, doch mogelijk was dit slechts op gezag van Vergilius (*Georgica II*, 176). Verder putte hij ruimschoots uit Cato, Varro, Columella en Palladius, Seneca, Plinius, Horatius, Tibullus en Catullus.[1]

Juist als in vele hofdichten vindt men in de Coltivazione weinig over de bijen, ditmaal omdat Rucellai deze stof zo uitvoerig had behandeld. Hoewel Alamanni vrij veel aan Columella heeft ontleend, spelen moes- en bloementuin, die in Columella's werk een ereplaats innemen, in de Coltivazione geen bijzonder belangrijke rol.

De voornaamste reden, waarom ik bij de figuur van Alamanni iets langer stil sta dan ik mij veroorloof bij de meeste andere Italiaanse schrijvers te doen, is dat hij er doelbewust naar streefde een illuster genre, waarvan hij zich de propagandist voelde, terug te geven aan de Italiaanse letterkunde. Hoewel Alamanni, zoals wij zagen, niet de eerste renaissancedichter was, die de draad van de georgica weer opnam, mogen we hem toch wel zien als de promotor van de wederopleving, niet alleen om zijn zelfbewuste verklaring als een manifest, maar ook om de invloed die van hem moet zijn uitgegaan. Van 1546 tot 1549 werd zijn werk vier maal gedrukt, dan eerst in 1590, maar vervolgens zijn er nog tientallen uitgaven, tot in 1871 toe, van de pers gekomen.

Alamanni's werk bleef niet het enige van zijn soort in Italië. Er brak een stroom van compilaties van de Romeinse landbouwschrijvers en van nieuwe variaties op het georgische thema los, zowel in het Italiaans als in het Latijn. De omvang van deze litteratuur durf ik zelfs bij benadering niet te schatten, doch zij is zeer aanzienlijk.

Slechts in een enkel geval nam ik kennis van een der vele prozawerken, waarin Italianen de lof van de landbouw en aanverwante onderwerpen hebben gezongen. De uitgestrektheid van het terrein dwong mij tot deze be-

1 Men zie voor deze en andere gegevens Henri Hauvette, *Un exilé florentin à la cour de France au XVIe siècle. Luigi Alamanni (1495-1556). Sa vie et son oeuvre*, Paris 1903

perking. Voor het overige heb ik mij ook in het hieronder volgend overzicht van de georgische gedichten beperkt tot een greep uit het overvloedig aanwezige materiaal.

Niet alleen het onoverkomelijk grote aantal dwong mij hier tot het kiezen van weinige voorbeelden, maar vooral de afwezigheid van litterair-historische verhandelingen. Bovendien zijn de Nederlandse bibliotheken niet al te goed voorzien van een Italiaanse litteratuur, die ook in Italië zelf niet meer in de belangstelling staat. Mijn keuze werd dus mede door toevallige omstandigheden beperkt. Doch mijn doelstelling was slechts het bestaan aan te tonen van een uitgebreide georgische litteratuur in Italië, de zeer bepaalde diversiteit ervan te belichten en tot een globale afweging van Italiaanse en Nederlandse karakteristieken te geraken. Het noemen van een aantal typerende voorbeelden moge daarom volstaan.

Het enige houvast, dat ik bij mijn onderzoek vond, was een boekje van een professor Re, getiteld *Della poesia didascalica georgica degli Italiani dopo il ristoramento delle scienze sino al presente*, dat in 1809 te Bologna verscheen. Filippo Re was hoogleraar in de landbouwwetenschappen aan de universiteit van Bologna. Waar tot in zijn dagen wetenschappelijke verhandelingen, in het bijzonder ook de in de 18de eeuw talrijke antwoorden op allerwegen uitgeschreven prijsvragen, vaak in dichtvorm werden gegoten, hield Re altijd één oog gericht op de didactische poëzie. Hij excuseert zich voortdurend, dat hij de waardering van de poëtische waarde van een geschrift aan anderen moet overlaten, al prijst hij, in het begin van de vorige eeuw dus nog (!) het poëtisch vuur van bijvoorbeeld Alamanni. Dichters die niet instructief zijn voor de economia campestre schuift hij terzijde. Degenen die wel eens een poëtische fabel vertellen, worden door hem gekapitteld. Doch aan de andere kant blijkt hij de scheiding tussen litteratuur en wetenschap nog bij lange na niet zo scherp te trekken als dat in onze tijd geschiedt. Typerend voor deze ‘verwarring’, maar ook voor de eerbied die men minder dan anderhalve eeuw geleden nog koesterde voor de georgica, is de achter het genoemde werkje afgedrukte redevoering, welke Re tot zijn studenten heeft gericht en die geheel in georgische stijl werd geformuleerd. Alles tezamen genomen is het duidelijk, dat het trouwens beknopte boekje van Re geen ideale bron is voor de geschiedenis van een litterair genre, doch het kan vooral door een aantal namen en titels die het geeft wel goede diensten aan de onderzoeker bewijzen. Bijzonder jammer is, dat Re zo consequent was, buiten beschouwing te laten: poemi georgici puramente descrittivi, de groep waarin wij Italiaanse hofdichten zouden moeten zoeken.

Alamanni markeert de wedergeboorte van de landbouwpoëzie. Rucellai

en Ricci waren zijn voorgangers, doch naar Re meedeelt is er reeds in de 15de eeuw een *Trattato della sementa* verschenen, dat ik evenwel niet in handen heb kunnen krijgen. Vroeg ook, begin 16de eeuw, is een gedicht van P. Francesco Giustolo da Spoleto over de saffraancultuur, getiteld *De croci cultu opusculum*[1] en van dezelfde auteur *De sere*, *seu de setivomis animalibus*, *opusculum*,[2] waarmede wij dus al direct op enkele specialiseringen stoten. De specialisatie op een vaak zeer klein gebied van het hele georgische terrein is vaak toegepast in de Italiaanse litteratuur. Dit opvallend verschijnsel lijkt mij voor de plaatsing van het hofdicht in zijn litterair milieu van gewicht.

Alamanni wilde met een groot, algemeen werk als de *Georgica* zelf het genre aan zijn land teruggeven. Vele van zijn navolgers heeft de gedachte bezield, dat er meer roem en eer te behalen was met een opvolging van het parool, door Vergilius in *Georgica IV*, 147 en 148 gegeven, dat anderen na hem de vele dingen waaraan hij had voorbij moeten gaan, dienden te behandelen, het parool dat ook Columella reeds had begrepen. Tot aan het eind van de 18de eeuw blijven er georgische dichters hun werk inleiden met de trotse mededeling, dat dit nu een onderwerp is, waarover Vergilius weinig, of (bij voorkeur) niets heeft gezegd.

Compilaties en algemene werken blijven verschijnen, maar daarnaast zijn er over de landbouw in engere zin, over de veeteelt, over de tuinbouw, over de jacht, over een bepaalde streek, over een bepaald landgoed, over de seizoenen, over groepen van gewassen, over enkele planten zoals de roos en de moerbei, over de landbouw in de tropen, en telkens is er weer de trots, Vergilius de loef te hebben afgestoken. Maar hoe ver de onderwerpen ook uit elkaar schijnen te liggen, ook is er telkens weer het bewustzijn, dat het werk tot een grote familie van georgische werken behoort, die in de oudheid haar basis vindt.

Gemeenschappelijk in al deze gedichten is ook de stile dotto, het daarbij behorend gebruik van talrijke mythologische en historische gegevens. De beschrijvingen van een bepaald bezit onderscheiden zich van de andere werken principieel niet meer dan de aard van de lokale begrenzing dat noodzakelijkerwijs met zich brengt.

Braccius

Een klein hofdicht is de *Descriptio horti Laurentii Medicis* van Alexander Braccius.[3] Ondanks de omvang van slechts 78 versregels heeft dit gedicht een, zij het vooral symptomatisch belang. Van gewicht is dat het ontstaan is in de kring van Lorenzo il Magnifico, hetgeen een indicatie geeft voor het niveau waarop men oordeelde dat dergelijke poëzie stond.

1 Justulus Spoletanus, *Opera*, Roma 1510
2 ibidem
3 William Roscoe, *The life of Lorenzo de 'Medici, called the Magnificent*, tenth edition, London 1851, blz. 462

De dichter heeft de materie allerminst uitgeput. Hij geeft een aantal themata van het hofdicht, die in zeer kort bestek zijn verwerkt, maar breekt dan plotseling af,

> Nam si cuncta velim perstringere versibus, o quam
> Difficile, atque audax aggrederemur opus.

Hij heeft ondertussen ettelijke ook in de Hollandse hofdichten gebruikelijke wendingen toegepast. De tuin van Lorenzo gaat de grote voorbeelden te boven, die van de Hesperiden, de tuin van Alcinous, de hangende tuinen van Semiramis en die van Cyrus.

Men treft in de tuin van Lorenzo de aan Venus gewijde mirte en de aan Phoebus dierbare lauwer samen aan. Er is een uitgebreid asyndeton van boomnamen, een van vruchten, een van kruiden waarin de lezer van tegenwoordig de voor poëzie triviale aanwezigheid van petroselinum, cicoreum, anesum en dergelijke opvalt.

In een daarop volgende opsomming van bloemen wordt het gedicht afgebroken.

Sannazaro

Sannazaro, wiens naam onmiddellijk gedachten aan de pastorale oproept, heeft ook een klein hofdicht gemaakt, *Ad villam Mergillinam* (z.j.),[1] dat slechts elf strofen van vier regels telt, doch typisch georgisch, absoluut niet pastoraal is. Ook hij hield beide soorten dus gescheiden.

Lollio, Natale de Conti, Tito Giovanni Scandianese, Tansillo, Bargeo, Berroio

In 1544 werd te Venetië gedrukt Alberto Lollio's *Lettera a M. Hercole Perinate in laude della villa ec.*,[2] later door Camerarius in het Latijn vertaald.

In 1551 verschenen bij Aldus *De venatione*, *libri IV*[3] van de hand van Natale de Conti. Een jaar tevoren had dezelfde auteur, eveneens te Venetië het licht doen zien *Libri IV de anno*, een gedicht over de vier seizoenen, waarin zo nu en dan eens wat landbouwtechnische voorlichting wordt gegeven. De schrijver beroemt er zich op, dat hij de eerste Italiaan is, die de seizoenen tot onderwerp van een afzonderlijk werk heeft gemaakt. Bij Natale de Conti, auteur dus van twee door onderwerp uiteenlopende, maar beide op de *Georgica* stoelende werken, die voor een groot deel dan ook in

1 Sannazarius Neapolitanus, *Opera omnia*, Amsterodamum 1648, blz. 151. De eerste uitgave verscheen in 1535 te Venetië.
2 Opnieuw uitgegeven achterin M. Alberto Lollio, *Delle orationi*
3 Natalis Comitum Venetus, *De venatione lib. IV*, Venetii 1551

hetzelfde vlak liggen, is te zien, hoe een litterair genre n.l. het gedicht over de seizoenen is voortgekomen uit de *Georgica*.

Ook Tito Giovanni Scandianese behandelt het onderwerp jacht, in *I quattro libri della caccia* (1556).[1]

Luigi Tansillo (gestorven in 1569) nam de hoeve tot onderwerp in *Il podere*,[2] dat eerst in 1769 te Turijn en vervolgens weer in 1770 te Venetië werd gepubliceerd. Bodoni gaf een herdruk in 1797.

Gedichten over de jacht waren een specialisatie binnen het georgisch kader, maar de specialisatie gaat nog verder. Pietro Angeli da Barga (Bargeo), een hoogleraar aan de universiteit van Pisa, die er de nadruk op legde, dat hij het een eer achtte Vergilius te mogen navolgen, schreef een verhandeling over de jacht met honden, de *Caccia dei cani*.[3] Hij heeft ook een Latijns gedicht over het vangen van vogels geschreven, *De aucupio*.[4]

M. Tullio Bolognese Berroio schreef *Rusticorum libri X*,[5] waarin hij het gehele terrein van de landelijke samenleving bestrijkt. De lyrische toon spreekt hier duidelijker dan de leerzame bedoelingen.

Laurentius Gambara

Een hofdicht van circa 1100 verzen op de Villa Farnese vindt men in *Laurentii Gambarae Brixiani poemata*.[6] Deze verschenen in 1569 te Antwerpen bij Plantijn. Plaats en datum van verschijning kunnen van belang zijn geweest voor de latere belangstelling voor dergelijke gedichten in Holland.

De hier bezongen tuinen van de tussen Janiculus en Tiber gelegen boogvormige villa zijn van een grootsheid die in de Nederlandse litteratuur onbekend is. Het gedicht vertoont evenwel zo vele eigenaardigheden die ook in Nederlandse hofdichten voorkomen, dat het zonneklaar is, dat het in wijder verband tot dezelfde groep behoort. Men vindt er trekjes als de dapes inemptae, de citrus en de tuin der Hesperiden, de herinnering daarbij aan de eeuwige lente, de iuxtapositie van lauwer en mirte, de gastvrijheid, het intellectueel verkeer in een colloquium, de overdaad van eenvoudige, maar voedzame spijzen, de rechtvaardigheid op het land, maar daarentegen geen emblematisering.

1 Tito Giovanni Scandianese, *I quattro libri della caccia, con la dimostratione de luoghi de greci et latini scrittori et con la tradottione della Sfera di Proclo*... Venegia 1556
2 Luigi Tansillo, *Il podere, pubblicato ora la prima volta*, Torino 1769. Brunet deelt mede, dat Bodoni in 1797 een nieuwe druk uitgaf.
3 Petrus Angelus Bargaeus, *Poemata omnia, ab ipso diligentiss. recognita et aucta*: *item Marii Columnae quaedam carmina*, Florentia 1568
4 Brunet deelt mede, dat *De aucupio* afzonderlijk was verschenen te Florence in 1566, en dat dit laatste gedicht eveneens werd opgenomen in de uitgave van de *Poemata omnia* te Rome in 1585.
5 Bononia 1568
6 Laurentius Gambara Brixianus, *Poemata*, Antverpia 1569, blz. 3: *Ad Alexandrum Farnesium cardinalem, Laurentii Gambarae Brixiani, arcis Caprarolae descriptio*. Brunet vermeldt een uitgave van de *Poemata* van 1555 te Rome en een afzonderlijke editie van *Caprarola* te Rome in 1581 blz. 167

Voltolina, Erasmo di Valvasone, Barberini

Milius J. Voltolina beperkte zich weer tot een sector van de georgica in *De hortorum cultura libri III ad Isabellam sociam*.[7]

Dichters die zich specialiseerden in de poëtische behandeling van moerbei

7 Briscia 1574

en zijdeworm zijn in Italië verre van zeldzaam. Tot hen behoort ook Alessandro Tessauro met *Della sereide alle nobili e virtuose donne*; *libri II*.[1]

De jacht was blijkbaar evenzeer als de zijdecultuur een geliefd onderwerp, want in 1591 verscheen opnieuw een gedicht over dit onderwerp, namelijk *Della caccia*,[2] van Erasmo di Valvasone. Twee jaar later verscheen er een herdruk met een prijzend sonnet vooraf, van niemand minder dan Tasso.

Even wil ik noemen een lyrisch gedicht van circa 200 versregels, met de titel *Ruris laudes*, dat werd geschreven door kardinaal Maphaeus Barberini, de latere Urbanus VIII. Een tweetal regels keert voortdurend als refrein terug:

> Ab Urbe rura nos vocant ad otium
> Bonae quietis, innocensque gaudium.

Ik vermeld dit gedicht niet, omdat de inhoud bijzonder belangwekkend zou zijn, doch met het oog op de maker ervan, omdat hier nog weer eens blijkt, dat de idealisering van het buitenleven onder juist de meest vooraanstaanden te vinden is. Van enig belang voor ons onderwerp schijnt mij ook, dat de door mij geraadpleegde uitgave[3] op de persen van Plantij n-Moretus werd gedrukt, in Antwerpen, waar zo vele boeken van Italianen uitkwamen en vanwaar zij ook gemakkelijk hun weg naar Holland konden vinden.

Marino

Iets langer moeten wij stilstaan bij Marino, naar wie Pieter Vlaming in zijn inleiding op Hogerwoert verwees, omdat hij zich hier en daar bediend had van de idee van deze Italiaan.

Het is mij niet gelukt met volle zekerheid het werk van Marino te identificeren, dat Vlaming als voorbeeld kan hebben gediend, omdat ik in Nederland geen werkelijk volledige uitgave van Marino's gedichten heb kunnen krijgen. Daar echter een belangrijk deel van Marino's roem, zeker ook in ons land, gebaseerd was op *l' Adone* (1623),[4] is het heel wel mogelijk, dat een bepaalde passage uit dit werk tot de verbeeldingskracht van Vlaming heeft gesproken. Ik bedoel een gedeelte tegen het eind van de Canto primo, dat een uitvoerige lof van het landleven vormt.[5]

Adonis is daar van de Arabische kust gekomen, landt op Cyprus en wordt ontvangen door de herder Clizio. De uitgever deelt in een verklarende opmerking mede: ‘Sotto la persona di Clizio s'intende il sig. Gio. Vincenzo Imperiali, gentiluomo genovese di belle lettere, che questo nome si ha appropriato nelle sue poesie. Nelle lodi della

1 Het verscheen in 1585 te Turijn, onvoltooid, want de dichter had vier boeken ontworpen.
2 Erasmo di Valvasone, *Della caccia, poema, con gli argomenti di Gio. Domenico degli Alessandri*, Bergamo 1591. Het gedicht werd herdrukt in 1591 te Venetië, in 1594 te Bergamo, in 1602 eveneens te Bergamo en in 1602 en 1808 te Milaan.
3 Maphaeus S.R.E. card. Barberini nunc Urbanus PP. VIII, *Poemata* Antverpia 1634. Brunet vermeldt oudere uitgaven van de *Poemata*, n.1. Bologna 1629 en Rome 1631.
4 Er zijn ook uitgaven te Amsterdam verschenen. Brunet noemt edities van 1651 en 1678.
5 Giambattista Marino, *Opere con giunta di nuovi componimenti inediti, nuova edizione con un discorso preliminare di Giuseppe Zirardini*, Napoli 1861, blz. 17 kolom 2

vita pastorale si adombra il poema dello *Stato rustico*, dal medesimo leggiadramente composto'.

Dit gedicht heb ik niet kunnen terugvinden, hetgeen overigens in dit verband van minder belang is dan het feit van ontlening door een Hollander aan de Italiaanse litteratuur. Van gewicht is ook - indien Vlaming althans dit stuk van de Adone op het oog heeft gehad - dat voor onze hofdichters de hofdichten en de algemene werken over het ‘boeren'leven tot dezelfde categorie behoorden.

Om Marino's lof van het landleven te karakteriseren en in kort bestek te typeren kan ik niet beter doen, dan een aantal losse fragmenten te citeren:

> Qui dalle guerre di'civili affari
> Quasi in sicuro asilo,
>
> Ed amo meglio le spelonche e i prati,
> Che le logge marmoree e i palchi aurati.
>
> ... il foro strepitoso e stolto,
> Che il fremito volgar rauco confonde!
> Un'erba, un pomo, e di fortuna un volto
> Quanto più di quiete in sè nasconde
> Di quel che avaro principe dispensa
> Sudato pane in mal condita mensa!

Het is een vita innocente, een basso stato, een secolo d'or, maar zonder goudschatten. Een stok dient tot scepter, melk voor ambrozijn, de zon geeft het goud, de dageraad het purper, hier is geen reggia perfidia. Mars regeert hier niet, maar de bell’ arte van Ceres, die het leven onderhoudt. Voor verscheurende dieren of slangen behoeft men niet te vrezen.

> Curi dunque chi vuol delizie ed agi,
> Io sol piacer di villa apprezzo ed amo.

De passage valt ook al door de omvang van enige honderden verzen op als een op zichzelf staande excurs.

Van een gedetailleerde vergelijking van het werk van Marino met dat van Vlaming heb ik mij onthouden, daar Marino moeilijk meer bepalend kan zijn geweest voor ontstaan of ontwikkeling van het Nederlandse hofdicht.

Marino zegt aan het slot, dat het niet verwonderlijk is, dat hij schrijft over de selvaggia vita, want hij deed dat al eerder in zijn *Sampogna*,

Onde vanto irnmortal d'arguta e saggia
Concesse Apollo alla sampogna mia,
De' cui versi lodati in Elicona
Il ligustico mar tutta risona.

Een dergelijke mededeling moet voor Marino's talrijke, ook Nederlandse, bewonderaars wel een aansporing hebben ingehouden tot behandeling van deze materie.

In de *Sampogna*[1] wordt het buitenleven op verscheidene plaatsen hoog verheven. *Proserpina*[2] combineert deze lof met een tuinbeschrijving, die soms aan Vondels inleiding tot de *Warande der Dieren* doet denken. In *Europa*[3] treft een catalogus van bloemen ter lengte van enkele bladzijden.

G.B. Ferrari

Het prozawerk *De florum cultura lib. IV* van Giov. Battista Ferrari noem ik hier bij uitzondering, niet alleen omdat dit proza in een zeer dichterlijke stijl werd geschreven, doch vooral om de opgang die het boek maakte en de bekendheid die het ook in ons land moet hebben gehad. De eerste druk verscheen in 1633 te Rome. Vijf jaar later volgde, eveneens te Rome, een Italiaanse vertaling. De tweede druk van de Latijnse tekst werd in 1646 te Amsterdam gepubliceerd. De illustraties werden door beroemde schilders gemaakt, waaronder Guido Reni, Andrea Sacco, Pietro da Cortona.

Een ander werk van Ferrari, *Hesperides*, *sive de malorum aureorum cultura et usu*, *lib. IV*[4] (1646) was eveneens van belangrijke illustraties voorzien, o.a. van Poussin. Zij werden gesneden door Cornelis Bloemaert.

Fr. Redi, Partenio, Th. Ravasini

Francesco Redi schreef over de wijnen van Toscane *Bacco in Toscana* (1687),[5] Nicola Giannetasio Partenio een dichtwerk in tien boeken over de visvangst, getiteld *Halicutica* (1689),[6] waarin hij onder meer ook de koralen behandelde.

In de dichtwerken van Thomas Ravasini Parmensis (1706) vindt men een gedicht over de weidecultuur in twee boeken, *Prata*, een gedicht over de vijg, *De ficulnearum cultura*, en een in vier boeken over de wijnbouw, *Vineta* genaamd.[7] Hij schreef ook *Georgica*. Zijn werk, dat ik niet in handen heb gekregen, heeft grote indruk gemaakt op de Fransman Vanier.

1 Marino, *La Sampogna, divisa in idilij favolosi, e pastorali*, Venetia 1664
2 t.a.p. blz. 101
3 t.a.p. blz. 84
4 Roma 1646
5 Francesco Redi, *Bacco in Toscana, ditirambo con le annotazioni*, Napoli 1687
6 Neapoli 1689
7 Thomas Ravasini Parmensis, *Operum poeticorum pars II, continens georgica et miscellanea*, Mutina 1706 en Parma 1712

Andrea Brigentius

De beschrijving van een bepaald buitengoed, een hofdicht, is de *Villa Burghesia* van *Andrea Brigentius Patavinus* (1716).[1] Het is een vrij omvangrijk gedicht van een 3500 verzen.

In vergelijking met Hollandse hofdichten valt op, hoe dit werk, dat opgedragen is aan een kardinaal-bisschop van Padua, nauwelijks verraadt dat het geschreven is door een christelijk auteur. Wel wordt de Heilige Stoel en soms een paus genoemd, maar de godsdienstige gevoelens hebben geen invloed. In het ‘Ad Lectorem’ meent de schrijver zich te moeten verontschuldigen, omdat zijn werk wemelt van mythologische namen. Deze heeft de poëzie nodig, stelt hij.

Met zijn geloof is het overigens in orde: Caeterum insanas Veterum superstitiones, ut par est, execrantem, & ridicula Poetarum somnia irridentem, iis omnibus, quae Romana docet Ecclesia, hoe est, Orthodoxa Religio, toto animi me adhaerere profiteor.

In een zeer uitvoerige beschrijving voert de dichter ons over de terreinen van de villa, die in vergelijking met de Hollandse buitenplaatsen enorm uitgestrekt zijn. Antieke zuilen, urnen en beelden staan er overal verspreid. Bekende thema's duiken ook hier op, zoals dat van de culturele standing (van de kardinaal werd reeds in de inleiding gezegd, dat hij Musis omnibus paratissimum... perfugium bood), de tuin van Alcinous (blz. 4), de appelen der Hesperiden (o.a. blz. 5), de eeuwige lente (blz. 20), lauwer en mirte (blz. 32).

De beschrijving sluit vrijwel dezelfde zaken in als wij uit de Nederlandse litteratuur gewend zijn: de boomgaard, de echo, het jagen, het vangen van vissen en vogels, leporum vivaria, maar daarenboven ook het huis met zijn interieur, waaraan de beide laatste boeken zijn gewijd.

Afwijkend is ook, dat geen lofzang op de eenvoud van het landleven wordt gehouden. Van ongekochte spijs is geen sprake; de maaltijden in deze paleisachtige villa met zijn internationaal beroemde verzamelingen zijn grootse festijnen, waarbij doorluchte gasten, vaak van over de grenzen, aanzitten. Evenals het godsdienstig element ontbreekt de moralisatie. Van een emblematische zienswijze is nauwelijks meer dan een spoortje te zien. Wel worden b.v. (blz. 32) de leliën in verband gebracht met de kuisheid, doch het is een terloopse opmerking en bovendien blijft zo'n opmerking zeldzame uitzondering.

Het is niet onmogelijk, dat Beudeker, de heer van Soelen, zijn kennis van de Villa Borghese uit dit gedicht putte.[2] Het was voorzien van ettelijke illustraties (één gesigneerd T. Verkruys).

1 Andrea Brigentius Patavinus, *Villa Burghesia vulgo Pinciana poeticè descripta*
2 Claas Bruin, *De lustplaats Soelen*, blz. 152

Baruffaldi, Pattarol, Giorgetti

Een wel zeer sterk gespecialiseerd, maar niettemin zeer omvangrijk gedicht is dat van Girolamo Baruffaldi over de hennepcultuur, *Il canapajo*, *libri VIII. colle annotazioni* (1741).[1] Lorenzo Pattarol schreef over de zijdeworm *De bombyce* (1743),[2] een wonderlijk mengsel van praktische gegevens, natuurhistorische kennis en poëtische eruditie. Dit laatste onderwerp koos ook Gianfrancesco Giorgetti in *Il filugello o sia il baco da seta* (1752).[3]

Spolverini, Betti, Miniscalchi

Over de rijstcultuur schreef March. Giambattista Spolverini vier zangen: *La coltivazione del riso* (1758).[4] Ook hij kon zich gelukkig prijzen een onderwerp te hebben aangesneden waarvan Vergilius zelfs niet kon hebben gedroomd. Tot in de vorige eeuw en tot ver buiten het Italiaanse grondgebied verbreidde zich de roem van dit werk.

Kort na het werk van Spolverini verscheen er weer een nieuw gedicht over de zijdeworm, *Del baco da seta* (1760),[5] van de hand van Zaccaria Betti.

Enkele jaren later kwam een verhandeling in hexameters uit over de moerbeiboom en de ziekten ervan, die in de 18de eeuw zeer veel zorg baarden, *Mororum libri III* door Luigi Miniscalchi (1764).[6]

T. Nicolo d'Aquino, Ranieri, Vigi, Testa

Delle delizie tarentini (1771)[7] van Tommasso Nicolò d' Aquino is tweeslachtig van opzet. Zoals de titel aangeeft, is het de beschrijving van een bepaald gebied; het neemt dus in zeker opzicht een tussenplaats in tussen het algemeen georgisch gedicht en het hofdicht, doch dit geldt slechts voor de boeken I en IV; het tweede en derde boek geven uitvoerige uiteenzettingen over respectievelijk de visvangst en de onderscheidene manieren van jagen.

Luigi Ranieri bezong *La coltivazione dell' anice* (1772).[8] Giovanni Bernardo Vigi verrijkte de litteratuur met drie leerdichten. Het eerste daarvan ging over de truffel:

1 Girolamo Baruffaldi, *Il canapajo, libri VIII colle annotazioni*, Bologna 1741
2 Lorenzo Pattarol, *De bombyce*. Venetii 1743
3 Gianfrancesco Giorgetti, *Il filugello o sia il baco da seta; poemetto in libri III, con annotazioni scientifiche, ed una dissertazione sopra l'origine della seta*, Venezia 1752
4 Giambattista Spolverini, *La coltivazione del riso al Cattolico Re Filippo V*, Verona 1758
5 Zaccaria Betti, *Del baco da seta. Canti con annotazioni*, Verona 1760, herdrukt aldaar in 1765
6 Luigi Miniscalchi, *Mororum libri III*, Verona 1764
7 Tommasso Nicolò d'Aquino, *Delle delizie tarentini libri IV*, Napoli 1771
8 Luigi Ranieri, *La coltivazione dell'anice*, Cesena 1772

Tubera terrae (1776).[9] Het tweede, *Cannabis carmen* (1777)[10] was evenzeer een voorbeeld van verregaande specialisering, doch zoals we zagen, kon de dichter zich zelfs op het gebied van de hennep niet meer de eerste noemen.

Hoezeer deze schrijver over bij uitstek prozaïsche aangelegenheden zich toch poëet voelt, wordt aardig geïllustreerd door het feit, dat hij achter zijn werk een aantal sonnetten op de plant laat afdrukken. Zijn derde gedicht in het georgische genre is *Lanificium et lanificii curatio* (1795/6).[11]

9 Giovanni Bernardo Vigi, *Tubera terrae; carmen* Taurinum 1776
10 Giovanni Bernardo Vigi, *Ad Benedictum Mauritium a Sabandia Caballicensium ducem cannabis carmen*, Augusta Taurinorum 1777
11 Giovanni Bernardo Vigi, *Lanificium et lanificii curatio; carmen*, Taurinum 1795/1796

Abb. Domenico Testa was blijkbaar van mening, dat een onderwerp als de drooglegging van de Pontijnse moerassen het best op dichterlijke wijze benaderd kon worden. Hij schreef *Il disseccamento delle paludi pontine* (1778).[1] Het in cultuur brengen van vroeger onbruikbare gronden is van ouds in de georgische litteratuur, en ook bij onze hofdichters, een werk dat in hoog aanzien stond.

Frugoni

Van Frugoni vond ik twee hofdichten. Het ene, *Alla Maesta' Cattolica di Filippo Quinto la deliziosa real villa di Sant' Idelfonso*,[2] is een ode van 21 strofen. De beschrijving van het zomerverblijf van de Spaanse koningen geschiedt uit de tweede hand, want Frugoni zegt, dat hij nog nooit gewaagd heeft naar Spanje te varen, waarbij hij een in de hofdichten overbekend motief te pas brengt:

> Avaro cor, cui piacque
> Trar oro e gemme da straniere arene,
> Corra il ventoso mar, che se non tiene.

De dichter heeft geen geringe dunk van zijn onderneming dit buitenverblijf te bezingen. Hij, een Italiaan, dus geboren agli ozj de le dotte Muse, zal Filips' bezitting sopra gli anni e l'obblio levar col canto.

Frugoni prijst de koning vooral, omdat hij de aanvankelijk nog woeste terreinen heeft ontgonnen, een, zoals reeds meermalen werd opgemerkt, ook in Nederlandse hofdichten bijzonder eervolle bezigheid. Filips had in het hart, zegt de dichter, het alto diletto di farle belle e colte. De natuur is ondergeschikt aan de ordenende hand van de mens. Er wordt dan ook gesproken van de arti d'abbellir maestre. Tot de koning zegt Frugoni:

> Parve l'incolto loco
> Sentir l'alte tua man,

De aanleg met bloementuinen (waarin voor Italië exotische gewassen als de Hollandse tulp), de groentetuin, de boomgaard, waterwerken, vijvers met vissen voor de tafel, een doolhof en standbeelden is geheel zoals we dat aan Vecht en Amstel gewend zijn, al mag de schaal van de uitvoering verschillen. De jacht, een geliefd vermaak van de vorst, wordt met enige nadruk genoemd. Het huis wordt slechts terloops vermeld om even de schilderijencollectie ter sprake te kunnen brengen. Het werkje is een lofdicht van de duidelijkste soort. Van mythologische versiering is een ruim

1 Domenico Testa, *Il disseccamento delle paludi pontine*, Roma 1778
2 *Lirica del Frugoni e de' Bolognesi del secolo XVIII*, Venezia 1791, blz. 67

gebruik gemaakt. Van religieuze elementen of moralisering ontbreekt echter ieder spoor.

Het andere hofdicht uit deze bundel, eveneens van Frugoni, is getiteld *Al serenissimo signor duca Francesco Farnese il podager o sia orto di piante e d'erbaggt in Colorno*.[1] Het onderwerp van de dichter is in dit geval wat bescheidener van opzet. Wellicht is dit ook de oorzaak van het feit, dat Frugoni nu meer in details treedt. Op een hele reeks van vruchten en gewassen wordt een lofzang aangeheven, op peren, druiven, asperges, watermeloenen en zo meer. Ook dit gedicht is erudiet; talrijk zijn de toespelingen op klassieke mythologie en geschiedenis.

Purqueddu, Algarese, R. de Mello, Amarilius, R. Laudivar, P. Guadagnoli

Antonio Purqueddu droeg zijn steentje bij aan de litteratuur over de zijde met *Il tesoro della Sardegna ne' bachi e gelsi* (1779).[2] Zijn landgenoot Domenico Simone Algarese schreef een gedicht in vier zangen, dat tot titel had *Le piante*, *poema* (1779).[3]

De abt Rodrigues de Mello gaf iets als in het tropische getransponeerde *Georgica* in *De rusticis Brasiliae rebus*, welk werk werd uitgegeven in combinatie met Prudentius Amarilius' *De sacchari opificio carmen* (1781).[4] Vermoedelijk werd hier met het suikerriet Vergilius niet voor de eerste maal de loef afgestoken, want een jaar na de verschijning van dit werk, in 1782, kwam te Bologna een tweede druk uit van een *Rustificatio mexicana*, een gedicht in vijftien boeken van de abt Raphael Laudivar, die als jezuïet in Amerika was geweest. Hij behandelt behalve het suikerriet enkele in het genre volstrekte noviteiten als de cochenille en de drijvende tuinen van Mexico. Deze laatste auteurs roepen het Surinaamse werk van Roos in de herinnering.

Een aan een enkele plantesoort gewijde verhandeling is weer *Le rose* (1785)[5] van Pietro Guadagnoli, die een ampel gebruikt maakte van klassieke bronnen, waaronder dit maal ook Ovidius' *Metamorphoses* een voorname plaats innemen.

Palmindo Turrenio, A. Pellizzari, L. Crico, P.G. Roberti

Het sprekendste voorbeeld van de neiging een eigen, nieuw onderwerp binnen het door de *Georgica* bepaalde raam te vinden en waardig te behandelen is wel een werk in vijf boeken over de muizenjacht, het leven van deze diertjes en de schade die zij aanrichten: *Della natura*, *e della caccia delle topine* door Palmindo Turrenio (1792).[6]

1 t.a.p. blz. 45
2 Antonio Purqueddu, *Il tesoro della Sardegna ne' bachi e gelsi; poema sardo e italiano*, Cagliari 1779
3 Domenico Simone Algarese, *Le piante, poema*, Cagliari 1779
4 Rodrigues de Mello, *De rusticis Brasiliae rebus carminorum libri IV*: *accedit Prudentii Amarilii de sacchari opificio carmen*, Roma 1781
5 Pietro Guadagnoli, *Le rose, canti*, Arezzo 1785
6 Palmindo Turrenio, *Della natura, e della caccia delle topine libri cinque*, [Udine] 1792

De wijnbouw werd nog eens uit de doeken gedaan door de abt Antonio Pellizzari in *La vigna* (1792).[1] Lorenzo Crico, wederom een abt, liet in 1795 te Treviso een verzameling *Egloghe rusticali* verschijnen. Hij koos daarin achtereenvolgens tot onderwerp de moerbei, de zijdeworm, de hennep, de maïs, de tarwe en de wijnstok. Ten slotte kan ik nog een gedicht in twee zangen over de aardbei noemen, *Le fragole*, van P. Giambattista Roberti dat kort vóór 1800 te Bologna het licht zag.

Zoals eerder betoogd is het doel van bovenstaande opsomming van Italiaanse georgische werken allerminst het opmaken van een inventaris. Er moet een waarlijk reusachtige litteratuur op dit gebied bestaan, te oordelen naar het tempo waarin ik iedere keer opnieuw georgische werken vind als ik mij bezig houd met de Italiaanse letterkunde tussen circa 1500 en 1800. Na dit laatste jaar namelijk vond ik slechts enkele herdrukken van oudere werken.[2]

Het was het eerste doel van mijn onderzoek, het bestaan aan te tonen van deze thans vrijwel vergeten, doch eens krachtige georgische litteratuur in Italië, binnen het kader waarvan het villagedicht zijn plaats innam.

In het gegeven overzicht valt op, dat er naar verhouding zeer vele werken verschenen tegen het eind van de achttiende eeuw, en ook dat in de latere perioden juist in Noord-Italië een grote activiteit valt waar te nemen. Deze conclusies kunnen het gevolg zijn van een niet voldoende omvangrijk onderzoek. Dit werd namelijk voor een deel bepaald door het feit, dat de Noorditaliaanse bibliotheken gemakkelijker binnen mijn bereik vielen dan die van zuidelijker steden. Daarbij komt nog, dat werken uit de achttiende eeuw veel eerder ter raadpleging naar Nederland worden opgezonden dan kostbaarder zestiende- en zeventiende-eeuwse. Ondanks de mogelijke vertekening van het beeld dat ik wilde oproepen, is aan te nemen, dat inderdaad in de 18de eeuw in Noord-Italië de belangstelling voor de materie van de georgica groot was. De Povlakte is en was het landbouwgebied bij uitstek en in de 18de eeuw vormden de ideeën der fysiocraten daar het koren op de georgische molen. Een begrip als ordre naturel, de definiëring van de landbouwstand als de classe productive, de typering van de handel als niet meer dan stofverplaatsend, zijn ideeën, die geheel in de lijn lagen van de litteraire principes van het georgisch genre.

De georgica is door de kerkelijke wereld gecanoniseerd. Vervolgens werd zij door de renaissance op gezag van de oudheid als belangrijk genre opnieuw opgevat. Een derde impuls kwam door het samengaan van economische en litteraire argumenten, die gemakkelijk konden harmoniëren.

Boven werd reeds terloops het bestaan van academies aangestipt, die

1 Antonio Pellizzari, *La vigpa; poemetto*, Bassano 1792

2 Ik laat buiten beschouwing de Latijnse poëzie die nog steeds, in het bijzonder door Italianen, als antwoord op prijsvragen wordt geschreven. Een recent voorbeeld hiervan is *Vindemia* door Acastes Brescianus, bekroond door het Collegium Hoefftianum (Amstelodamum 1947).

prijsvragen uitschreven, waarop vaak antwoorden in versvorm werden gegeven. Het schijnt, dat in Noord-Italië elke plaats, die zichzelf respecteerde, zo'n academie of gezelschap had. Zij waren de uitstralingshaarden van de fysiocratische gedachten.

Ik noem hier de Accademia de' Georgofili te Florence, de Accademia d'Agricoltura, Arti e Commercio (een typerende volgorde ter aanduiding van de economische hiërarchie) te Venetië, de Accademia d'Agricoltura de' Vicenza, de Società Georgica di Monticelino, de Accademia di Agricoltura d'Udine, de Accademia d'Agricoltura, Commercio ed Arti di Verona, de Società Georgica di Montecchio, de Accademia d'Agricoltura di Conegliano, de Società d'Agricoltura di Torino, de Accademia Letteraria ed Agronomica degli Animastici di Belluno en zo zijn er meer.

Fysiocratische ideeën werden verkondigd door bladen, waarin ook vaak litterair-economische bijdragen in georgische trant zijn te vinden, een *Giornale di agricoltura*, *di economia politica*, *e di commercio*,[1] de *Giornale d'Italia*, *spettante alle scienze naturale*, *e principalmente all' agricoltura*, *alle arti ed al commercio*[2] enz.

Ik vermeld deze kleine details omdat eruit blijkt hoe verbreid de georgica in Europa was en welke de oorzaken van deze verbreiding waren. Wat dit laatste betreft, voor het ontstaan van het Nederlandse hofdicht zijn de ideeën van de fysiocraten vanzelfsprekend niet van belang geweest en op de ontwikkeling van het genre in Nederland hebben zij geen, althans geen aanwijsbare invloed gehad.

Juist de grote invloed ervan in Italië, en ook in Frankrijk, is tegenover het ontbreken ervan in Nederland een punt van belang. De fysiocratie was in Holland stellig niet onbekend. Men stond hier te lande in de achttiende eeuw gaarne open voor Franse ideeën in het algemeen, trouwens De Mirabeau's *Philosophie rurale*, *ou économie générale et politique de l'agriculture réduite à l'ordre immuable des lois physiques et morales* werd in 1764 te Amsterdam uitgegeven, zijn *L'ami des hommes* in 1768 in Den Haag. De verspreiding van deze ideeën kan het genre van de hofdichten slechts een ruggesteun hebben gegeven, de appreciatie ervan ten goede zijn gekomen. Van een werkelijk doordringen in het economisch bestel van de Republiek kon geen sprake zijn. De handel voerde veruit de boventoon en de aanzienlijke kooplieden kochten wel buitenverblijven met wat grond, doch echte grootgrondbezitters waren schaars.

Grootgrondbezit speelde geen hoofdrol en zeker niet in de kringen die de poëzie stimuleerden. De cultuur van de meeste in Italië belangrijke gewassen bestond hier niet en men behoefde zich er dan ook niet druk over te maken. Die van andere, als de tarwe, kon in ons economisch en maat-

1 Firenze 1786
2 Venezia 1765-1776

schappelijk klimaat moeilijk zo hoog in aanzien staan als het begrip buitenplaats dat nu eenmaal deed. Het verschil in 's lands gelegenheid was er verantwoordelijk voor, dat hier wel hofdichten in de mode konden zijn, maar geen gedichten over de maïs en de wijnbouw, terwijl in Italië daarentegen het hofdicht slechts een van de facetten was van het georgisch prisma.

Er was bij onze hofdichters zeker begrip aanwezig omtrent de begrenzing van het hofdicht en wat betreft de wereld die buiten de grenzen lag. Wij zagen dit uit Hoogvliets opmerking in *Zydebalen*. Hij hield op met beschrijven, toen hij aan de rand van de tuin uitzag over de bij het buiten behorende landerijen.

Het was immers niet zijn taak een 'schets van de Lantbou' te geven, een uitgebreider onderwerp, dat hij graag aan anderen overliet. Waar de omstandigheden anders waren werd een enkele keer georgisch werk geschreven dat buiten het bestek van het hofdicht valt. Zo schreef Roos over de koffie en de suiker. In het Overijssels *Heemse* verlaten wij ook de tuin. Bilderdijk, een van de minst Hollandse Hollanders, schreef een groot algemeen werk over het buitenleven, zij het ook in een grote mate van afhankelijkheid van Delille.

Alle verschillen tussen Italië en Holland nemen echter niet weg, dat de hofdichten, hoe vreemd dat op het eerste gezicht ook moge lijken, in de genealogische tabel op één lijn staan met - als we het ver willen zoeken - gedichten over de muizenjacht en over het droogleggen van moerassen, en - als we dichter bij huis willen blijven - met de gedichten over de seizoenen.

Georgische gedichten in West-Europa

DE LITTERATUREN van Frankrijk, Duitsland en Engeland heb ik niet systematisch op hofdichten gecontroleerd. Wel achtte ik het nuttig het voorkomen ervan te signaleren. Reeds de blote constatering van de aanwezigheid van dit werk in de gehele Europese litteratuur relativeert de kwestie van het bestaan van het Nederlandse hofdicht. Ook de achtergronden van het grote verschil in godsdienstige instelling tussen Nederlanders en Italianen krijgen meer reliëf door verbreding van het terrein.

Frankrijk

Rabelais

Welke invloed Alamanni, die aan het hof van François I vertoefde, op de ontwikkeling van de georgica in Frankrijk heeft uitgeoefend, heb ik niet nagegaan, doch het voorkomen van de georgische idealen kan ik reeds signaleren, vóór het verschijnen van de *Coltivazione*, in 1534, het jaar waarin *Gargantua* voor de eerste maal het licht zag. Rabelais was een vooraanstaand en geleerd humanist, een der voornaamste medici van zijn tijd. Het is goed dit te bedenken als wij trachten de waarde van de in zijn werk geuite idealen te taxeren.

Aan het eind van de Gargantua wordt de stichting van de abdij van Theleme beschreven, en daarbij schetst de schrijver het ideaal van het renaissanceleven. In hoofdstuk LV geeft Rabelais een beschrijving van de hof met zijn fonteinen, de boomgaard, het park, etc. Dat dit op hooggestemde toon door deze humanist gedaan wordt op het culminatiepunt van zijn werk, spreekt voor de aard van de opvatting.

Merkwaardig is, dat Rabelais, die intiem bevriend was met een advocaat, in hoofdstuk LIV toch de litterair-traditionele veroordeling van de advocaat volhoudt. In een zeer uitvoerige Inscription mise sur la grande porte de Theleme schrijft hij onder meer:

> Cy n'entrez pas, maschefains practiciens,
> Clers, basauchiens, mangeurs du populaire,
> Officiaulx, scribes et pharisiens,

Juges anciens, qui les bons parroiciens
Ainsi que chiens mettez au capulaire.

Claude Gauchet

In 1583 verscheen een werk van circa 10.000 versregels van Claude Gauchet, getiteld *Le plaisir des champs avec la venerie*, *volerie et pescherie*.[1] Het privilege was echter reeds in 1567 verleend.

De titel geeft reeds aan, dat Gauchets werk een algemeen georgisch dichtwerk is. Onder meer worden de volgende onderwerpen behandeld: beschrijving van het buitengoed Beaujour; de jacht op vos, das en haas; de visvangst; een dorpsfeest met dans; de tegenstelling tussen de verdorven stad en het ideale land; duiventil; wijngaard; fokken en dresseren van paarden; de kennel; het geluk van de eenvoudige landman; diverse zalven en hun bereiding; oogst; houtkap; jacht op wolf en hert; de wijnoogst; tuinbouw; diverse manieren van vogelvangst; de jacht en andere vermaken in de winter; een uitvoerige verhandeling over de bijen en hun Roy.

De beschrijving van Beaujour in het begin is een tuinbeschrijving. Vooral de catalogusachtige opsomming van de planten valt erin op. Het zelf planten, zaaien, mesten en enten is een deugd. De beloning voor de eerlijke landarbeid is de ongekochte spijs, de plat de choux, du lard ny salé ny trop doux, klaargemaakt door de werkzame vrouw.

Bij de uitvoerige beschrijving van de medische kruiden en zalven denkt men soms aan Hondius. Onderwerpen als de jacht en de oogst, die ten onzent meestal met weinig woorden werden afgedaan, zijn hier van het grootste gewicht. Van een religieuze vervuldheid als in het Nederlandse hofdicht is in dit werk geen sprake.

Du Bartas

Over Du Bartas' *La sepmaine* (1578) wil ik kort zijn. A. Beekman schreef zijn *Influence de Du Bartas sur la littérature néerlandaise*[2] en P.E. Muller[3] trok nauwgezet de vergelijking tussen *La sepmaine* aan de ene en *Strande* en *Den Binckhorst* aan de andere kant. Du Bartas was stellig het kompas waarop vele Hollanders voeren. Zijn invloed was in het protestantse Holland enorm groot, doch de georgica was al in vele vormen naar Nederland gekomen, voordat Du Bartas kracht aan haar argumenten bijzette. Du Bartas was als een prisma, dat het licht van vele kanten opvangt[4] en het

1 Claude Gauchet, *Le plaisir des champs avec la venerie, volerie et pescherie, poème en quatre parties*, Paris 1583. In 1604 verscheen te Parijs een gewijzigde, vooral uitgebreide herdruk onder de titel *Le plaisir des champs, en quatre parties, selon les quatre saisons de l'année, édition augmentée d'un devis d'entre le chasseur et le citadin, avec l'instruction de la vennerie, volerie et pescherie*. Een nieuwe herdruk volgde in 1621.

2 A. Beekman, *Influence de Du Bartas sur la littérature néerlandaise*, Portiers 1912

3 Muller blz. 135

4 Men vindt een op de lijst van Simon Goulart gebaseerde opsomming van schrijvers aan wie Du Bartas ontleend zou hebben in *The works of Guillaume de Salluste Sieur du Bartas* door Urban Tigner Holmes Jr., John Coriden Lyons en Robert White Linker (Vol. I Chapel Hill 1935, blz. 122). Van de elders door mij vermelde auteurs die ook in deze lijst voorkomen, noem ik Vergilius, Aelianus, Augustinus, Horatius, Oppianus, Homerus, Xenophon, Varro,

vervolgens weer verspreidt. De schrijvers van onze Gouden Eeuw zagen deze stralenbundel op zich gericht, maar er valt te bedenken, dat zij de stralen ook wel recht-

Hesiodus, Ausonius, Columella, Natalis Comes, Scaliger, Dodonaeus, Alexander Braccius, Giovanni Pontano, Clusius, Vida, Petrarca, Lipsius, Averroes, Avicenna, een reeks welke lang genoeg is om aan te tonen, dat de georgische thema's Du Bartas van ettelijke kanten hebben kunnen bereiken.

streeks, buiten dit prisma om, opvingen. Denken we slechts aan Erasmus.

Ik citeer hier enkele van de traditionele elementen uit het werk van Du Bartas, voornamelijk om hem in de georgische litteratuur te incorporeren, maar ook om zijn belang voor Nederland, verre van te ontkennen, toch iets te relativeren.

Evenals bij Rabelais komt ook bij Du Bartas de gerechtelijke twist als thema voor (III, 910 vv.):

> Les trompeurs Chiquaneurs (Harpyes des parquets,
> Et sang-sues du peuple) avecques leurs caquets
> Bavardement fascheux la teste ne lui rompent:

Ook hier spreekt de behoefte, de poëzie een erudiet karakter te geven, zoals uit de bede om inspiratie in I, 6:

> Et d'un docte artifice enrichi mes escrits

Van groot belang is, dat wij hier bij een niet-Nederlander de opvatting van de natuur als een openbaring terugvinden. In I, 98 vv. zegt hij:

> bastit un edifice,
> Qui beau, qui grand, qui riche, et qui plein d'artifice,
> Porte de son ouvrier empreinte en chasque part
> La beauté, la grandeur, et la richesse et l'art:

In I, 152 vv. is het als volgt gesteld:

> Le monde est un grand livre, où du souverain maistre
> L'admirable artifice on lit en grosse lettre.
> Chasque oeuvre est un page.

In I 129:

> Dieu... Se rend comme visible es oeuvres de ses mains,

In I 135 vv. zegt hij

> Vrayement cest univers est une docte eschole,
> Où Dieu son propre honneur enseigne sans parole:

De schepping is door God aan de mensen gegeven (III 737 vv.):

Je croy que Dieu pour rendre et nostre vie heureuse,
Et feconde la terre, et sa gloire fameuse,
N'eust rien fait que ce fruict

Dezelfde gedachten die we bij Erasmus aantroffen keren in *La sepmaine* terug, christelijke en klassieke.

Alweer is er hier een dichter, die door de grote uitvoerigheid van Vergilius op het stuk van de bijenteelt dit onderwerp niet goed aandurft; getuige wat hij erover zegt in V, 877:

Des abeilles l'honneur oseroy-je chanter,
Que des chantres latins, l'inimitable prince
A jà deux fois chanté sur les rives du Mince?

De dapes inemptae (o.a. III, 970), de gevaren van de zeevaart (III, 917), het aconitum (III, 597), de nijd en de afgunst die in de stad wonen (III, 901), de belangstelling voor exotische gewassen (III, 491) en ettelijke andere motieven wijzen grote stukken van de Sepmaine een plaats aan in het georgisch genre.

Theophile de Viau

Naast de invloed van Du Bartas was ook die van Théophile de Viau in Nederland groot.[1] Théophile maakte een reis door Holland, doch wat wel van meer belang was, hij had calvinistische denkbeelden. Evenals bij Du Bartas vinden we in zijn werk de opvatting van de natuur als een openbaring.

Hij schreef een gedicht *A M. le Marquis de Boquingant*(1658)[2] en prijst hem daarin gelukkig om zijn weelde die niemand hem benijdt: vruchten in de herfst, lange nachten in de winter, bloemen in het voorjaar en alles wat het landleven kan geven. Vorsten zouden gaarne hun hoge staat met hem ruilen.

De zee is voor Théophile een élément barbare. De natuur is er voor de mens en deze heeft de plicht haar te gebruiken:

Tout ce que l'univers conçoit
Nous apporte ce qu'il reçoit,
Pour rendre nostre vie aisée;
L'abeille ne prend point du ciel
Les doux presens de la rosée
Que pour nous en donner le miel.

1 Men zie voor de invloed van Théophile op Johan van Broekhuyzen en Constantijn Huygens de desbetreffende opstellen in A.S. Kok, *Van dichters en schrijvers*, Culemborg 1898.
2 Théophile, Les oeuvres, Lyon 1658, blz. 161

En

> Dieu nous donne par son amour,
> Avecques les presens du jour,
> Les traits mesmes de son visage;
> Ce monde, ouvrage de ses mains,
> N'est point basty pour son usage,
> Car il l'a fait pour les humains.
>
> Que le ciel reçoit de plaisir
> Alors qu'il voit sa creature
> Vivre dans un si beau desir
> Et si conforme à sa nature!
> Je voudrois bien vous imiter;

In dit verband vermeldenswaard is een cyclus van tien oden met tezamen een 1300 verzen, getiteld *La maison de Sylvie*,[1] die Théophile op Chantilly schreef. De toon is lyrisch, elegant. De dichter beschrijft niet uitvoerig, maar beperkt zich tot aanduidingen van de vijvers, het hengelen, het vogelvangen, de fonteinen, de beelden, de zwanen en wat er verder valt te bekijken en te beleven.

Deze cyclus staat dus nogal ver af van het gros der Hollandse hofdichten, al is het onderwerp van gelijke aard. Overeenkomstig is ook de hier wederom gedemonstreerde idee, dat de natuur mild is en Gods voorzienigheid de wereld voedt. Het is speciaal Ode VII die van dankbaarheid aan de Schepper getuigt. Het menselijk element blijft in dit gedicht van belang voor de rol die de natuur speelt, want de invloed van de mens kan schadelijk of gunstig werken bij de exploitatie van de schepping.

Rene Rapin

Een uitvoerig werk, waarin alle aspecten van Vergilius' *Georgica* tot hun recht komen en ook de tuin een speciale plaats inneemt, is *Hortorum libri IV cum disputatione hortensi* (1665)[2] van de jezuïet René Rapin, die zich hiermede een internationale reputatie verwierf. Onder zijn bewonderaars moet Huygens genoemd worden, die een prijzend gedichtje schreef met de titel *In doctissimi Rapini horticulturam*.[3]

La Fontaine

Dat niet alleen in Italië de specialisering optrad, bewijst Jean de la Fontaine

1 t.a.p. blz. 494
2 Rapinus, *Hortorum lib. IV, et disputatio de cultura hortensi*, Parisii 1665. Onder de herdrukken dient hier vermeld te worden de *Hortorum libri IV*, Lugdunum Batavorum 1672.
3 Worp VII, blz. 69

met een gedicht over de kina, getiteld *Poëme du quinquina*(1682),[1] opgedragen aan de hertogin van Bouillon.

In een mythologische inleiding treedt Apollo op als schenker van de kina. Dan volgt een lange excurs over de Irokezen, la gent presque immortelle, die, afspiegeling van Saturnus' gouden eeuw, un mets non acheté pleegt te gebruiken:

> Ils ne trafiquent point des dons de la nature,
> Nous vendons cher les biens qui nous ont peu couté.

Ook deze schrijver werd gedreven door de eerzucht de eerste op zijn gebied te willen zijn:

> Matiere non encor par les Muses traitée,
> Route qu'aucun mortel en ses Vers n'a tentée;

Hij had geen geringe dunk van zijn dichterschap en achtte het onderwerp als zodanig blijkbaar al van genoeg belang om hem onder de voornaamste schrijvers een plaats te doen inruimen. Hij vraagt aan zijn lezers:

> Eternisez mon nom: qu'un jour on puisse dire,
> Le chantre de ce bois sçeut choisir ses sujets,

en hoopt:

> que le fruit de mes vers
> Soit l'usage reglé des dons de la nature.

De inhoud is verder zeer gemengd. Naast fabels en historische uitweidingen is er een analyse van de werking van het hart, een verhandeling over de koorts, over de opzuigende kracht en de cultuur van de kina. Eruditie en dichterlijk ‘vakmanschap’ worden rijkelijk gedemonstreerd.

Tot dezelfde hertogin van Bouillon, de vrouw van zijn beschermer, aan wie hij het vorige werk opdroeg, richtte La Fontaine ook *Les amours de Psyché et de Cupidon*.[2] Het werkje is een mengeling van proza en poëzie, waarvan de inleiding en enkele passages verderop een beschrijving van de tuinen van Versailles geven. Deze dient als enscenering voor de gesprekken tussen een groepje vrienden, que j'appellerais académie si leur nombre eût été plus grand, een constructie dus die in de filosofische dialoog en in de arcadia's niet ongebruikelijk is. Bekende elementen vallen hier ondanks de beknoptheid van de opzet te registreren, zoals de oranjerie, die het kan opnemen tegen de tuin der Hesperiden, waar het tegelijk voor- en najaar is, het kasteel zelf, dat wel genoemd wordt maar niet beschreven: Ils retournè-

1 La Fontaine, *Poëme du quinquina et autres ouvrages en vers*, Paris 1682
2 La Fontaine, *Fabtes, Psyché, oeuvres diverses, texte établi et annoté par Roger Delbiausse*, Paris 1947, blz. 182 en blz. 211

rent au château, virent les dedans, que je décrirai point: ce serait une oeuvre infinie.

Een aantal losse fragmenten van een onvoltooid gebleven beschrijving van het kasteel Vaux publiceerde La Fontaine als *Le songe de Vaux*.[1] Een droom, want toen de schrijver de bestelling kreeg voor het gedicht, werden de tuinen pas aangelegd en hij koos de figuur van de droom, met een beroep op de *Roman de la Rose* en op de droom van Scipio, om van de luister van de aanleg te kunnen getuigen. Hoewel de fragmenten weinig beschrijving geven, is de verwantschap met de *Georgica* aantoonbaar.

Blijkens des dichters inleiding op dit werk maakte hij gaarne wat kon behagen, en wel aan de hoogste kringen, van welke hij als salonpoëet zijn heil verwachtte. Hij was een man die bijzonder goed wist, waaraan hij zijn energie moest besteden om het hoogste rendement ervan te hebben. La Fontaines bijdragen aan het georgisch genre zijn daarom typerend voor de smaak van de toonaangevende kringen.

P.D. Huet

Terloops noem ik uit de bundel Latijnse gedichten van de bisschop van Avranches P.D. Huet (1630-1721)[2] *In aggeres Hollandicos*,[3] dat slechts twaalf verzen telt, maar aangeduid wordt als Fragmentum majoris operis.

Van deze enkele regels valt weinig te zeggen, behalve dan dat het te betreuren is, dat het werk niet gereed is gekomen, want het zou waarschijnlijk het enige leerdicht over de Hollandse landbouw zijn geworden. In dezelfde bundel staat nog een kleine ode *Ad Tempe Alnetana*.[4]

De Santeul

De werken van De Santeul bevatten ettelijke kleine gedichten die een buitenplaats bezingen, zoals *Ad villam Peleterianam*[5] en *Pomona in agro Versaliensi* (1694).[6] In het laatste gedicht vertelt De Santeul iets over de tuinen van Versailles en verder nog wat over tuinbouw. Hij noemt daarbij het enten en wat vreemde gewassen, doch in deze en andere gedichten van zijn hand hebben wij eerder met beleefde loftuitingen dan met serieuze beschrijvingen te doen. Ik vermeld De Santeul eigenlijk slechts, omdat zijn bundel vrij veel van dergelijke gedichten bevat en er dus toch ook wel weer uit spreekt, hoezeer ook in Frankrijk het bezitten van een buitenplaats bon ton was.

De Santeul noemt Théophile de Viau als zijn voorganger in het bezingen van *La maison de Sylvie*. Een speciaal respect toont hij voor Rapin. De bundel

1 t.a.p, blz. 326
2 Petrus Daniel Huetius, *Poemata*, quarta editio, Ultrajectum 1700
3 t.a.p. blz. 41
4 t.a.p. blz. 72
5 Joan. Baptista Santolius Victorinus, *Opera poëtica*, Parisii 1694. t.a.p. blz. 220 In 1696 verscheen een herdruk van de *Opera poëtica* te Amsterdam.
6 *Pomona in agro Versaliensi Quintinio regiorum hortorum culturoe praefecto*, t.a.p. blz. 110

bevat vertalingen van zijn gedichten in het Frans door verscheidene auteurs en ook dit feit spreekt voor de waardering van de tijdgenoot voor het onderwerp.

Vanier

Een grote faam verwierf *Praedium rusticum* van J. Vanier, dat voor de eerste maal in 1706 te Toulouse verscheen, doch geregeld werd herdrukt. De eerste vier van de zestien boeken waaruit het bestaat werden zelfs in 1750 te Venetië, in het vaderland van de georgica zelf, in een Italiaanse vertaling uitgegeven.

Dit volkomen op Vergilius gebaseerde geschrift is een georgisch standaardwerk, dat met grote uitvoerigheid alle aspecten van het buitenleven onder de loep neemt. Ter typering doe ik enkele grepen uit de rijke inhoud:

Het eerste boek leert waarop men moet letten bij de aankoop van een buitengoed: grond, lucht, water, wegen; het huis moet laag gebouwd zijn (Agricolae sit laxa domus). Het boek eindigt met de topografisch bepaalde en geïndividualiseerde toepassing van de georgische principes in een hofdicht, de Praedii Bavillaei descriptio. Deze inpassing is opnieuw een aardig bewijs voor het feit, dat het hofdicht slechts een lokalisatie van de georgica was, een beperking ervan zoals ook jacht, visserij, veeteelt en andere georgische onderwerpen beperkte en gespecialiseerde toepassingen waren.

Boek II geeft een idee van de verschillende vakken: arator, pastor, villicus. Er wordt gesproken over de verderfelijke stad, over de aurea aetas, het geluk van het landleven, over het zouten van vlees en het opvoeden van kinderen. Het derde boek handelt over paard, rund, muilezel, ezel en verschillende veeziekten, het vierde over het kleinvee, de wol, jachthonden en zo meer. Boek V gaat over de diverse soorten vruchtbomen, het volgende over de overige bomen. Hoewel ondertussen onvermijdelijk de wisseling van de seizoenen herhaaldelijk een rol heeft gespeeld, komen de jaargetijden nog eens extra aan bod in de boeken VII en VIII, wat tot doublures leidt. Boek IX geeft voorlichting over groenten, tuinen, putten en olijven. X en XI gaan over de wijn en bieden nog eens een lof van het landleven. Het twaalfde boek gaat over de hoenderhof en hier geeft Vanier nog weer een beschrijving van een buitengoed, de Masseraca Villa. Het dertiende boek is grotendeels aan de duiven gewijd, die als voorbeelden van huwelijkstrouw worden geschilderd. Boek XIV handelt over de bij. Ten slotte krijgen we nog allerlei inlichtingen over vijvers en visvangst in het vijftiende boek en in het laatste over het vivarium, het leporarium, over herten en de jacht. Waar dit even kan, brengt Vanier moralisering over huwelijkstrouw, dron-

kenschap, ijver, gezinsleven en dergelijke onderwerpen te pas, doch de christelijke visie van een Cats ontbreekt.

Allerlei formuleringen zijn ontleend aan Vergilius, Varro, Horatius, Columella, doch uit Vaniers uitlatingen blijkt ook, dat hij veel te danken heeft aan Thomas Ravasini Parmensis.

Fr. Bertrand

Een merkwaardige bundel is *Ruris deliciae* (1756)[1] van Fr. Bertrand. Bertrand was een advocaat uit Nantes, die zoals we in de inleiding tot deze postuum uitgegeven bloemlezing kunnen zien, grote liefde koesterde voor het buitenleven, doch door een drukke praktijk aan de stad werd geketend. Hij verzamelde een groot aantal gedichten van klassieken en modernen om zich zodoende althans in de geest in het buitenleven te kunnen vermeien. Het is aardig te zien, welke schrijvers als bijeenhorend werden gebundeld. De collectie begint met Horatius' *Beatus ille*, gevolgd door een stuk van *Georgica II* Dan worden we geconfronteerd met een bonte verzameling, waaruit ik de volgende namen en titels noteer: Seneca, Politianus, Tibullus, Eobanus Hessus, Ovidius, Lucretius, *Georgica IV*, Claudianus, Vanier, Menagius, Petrus Daniel Huet, Rapin, Statius, Martialis, Riccio's *De villa Oricellaria*, Math. Casimirus Sorbienskius Polonus, Catullus, Mapphaeus Barberinus, Juvenalis, *Georgica I*, Lipsius, P. de la Rue.

Delille

Een der meest succesvolle auteurs van georgische werken was de abbé Delille, die zich in het bijzonder met zijn *Jardins* (1782)[2] een grote reputatie verwierf. Het werk werd veel gelezen en vertaald. Daarnaast schreef Delille nog *L'homme des champs, ou les Géorgiques françaises*[3] in vier zangen, bij ons door Bilderdijk in zijn *Buitenleven* gevolgd, en *Les trois règnes de la nature*[4] in acht zangen.

Delille is nog in hoge mate afhankelijk van het voorbeeld, dat Vergilius gaf. In het 'Discours', dat hij ter inleiding van de *Géorgiques* schreef beschouwt hij Vergilius als een autoriteit die nog niets aan zeggingskracht heeft ingeboet. Juist nu, zegt hij, in een periode waarin de landbouw in het centrum van de belangstelling staat, de grote mode is, acht hij het goed, dit werk over het boerenbedrijf weer te laten verschijnen. Ook zegt hij, dat de voorschriften van Vergilius nog geldig zijn, op enkele kleinigheden na dan. De wetenschappelijke waarde staat voor Delille vast,

1 *Ruris deliciae. Colligebat ex melioris notae Latinis Gallicisque poëtis Franciscus Bertrand*, Parisii 1756

2 J. Delille, *Les Jardins, poëme*, Paris 1782. De herdruk, Paris 1801, werd met 1100 verzen uitgebreid.

3 Jacques Delille, *l'Homme des champs, ou les géorgiques françaises*, Basle 1800 en Strasbourg 1800 en 1802. In 1805 verscheen te Parijs *Variantes de l'Homme des champs, et morceaux ajoutés par l'auteur*.

4 Paris 1808

want Pline le Naturaliste s'appuie souvent sur son autorité. Hij merkt op, dat de propagandistische waarde van de *Georgica* in het 18de-eeuwse Frankrijk haar nut kan hebben.

Voor de stijl moet Vergilius ook het voorbeeld blijven. Delille realiseert zich wel - en dit is het vroegste blijk dat ik vond van een zekere mate van afstand-nemen van de georgische mode in de litteratuur - dat het genre van nature een sécheresse didactique eigen is. In het voorbericht van de Jardins zegt hij het weer: ce genre est nécessairement un peu froid. Juist ook de karakterisering met froid suggereert de twintigste-eeuwse kritische lezer, dat ondanks de vergoding van *Les Jardins* het eind van het genre zich aankondigde en waarom. Delille is zich dit einde stellig niet bewust geweest, want hij denkt de zaak goed te kunnen maken door als tegenwicht voor een rijke tooi te zorgen, en ook daarin wees Vergilius hem de weg. Hij stelt, dat men een beschrijving van de opérations champêtres, van de détails de la nature physique niet behoeft te vermijden, als men maar blijft denken aan het exprimer noblement. Daarmee verkondigt hij een oude stelling, reeds gepropageerd door Alamanni, die ook door onze hofdichters in praktijk werd gebracht.

Overal in de Jardins blijkt Delille Vergilius te volgen en daarbij heeft hij ook de aansporing de stof uit te breiden ter harte genomen. Voor een deel baseert hij zich ook, zoals onder meer uit het ‘Discours préliminaire’ blijkt, op Rapin. Van belang lijkt mij voorts, dat hij eveneens de lectuur van Thomson's *Seasons*, die juist in Franse vertaling waren verschenen, aanbeveelt. Hij beschouwt deze als tot hetzelfde genre te behoren!

Delille zei te voelen, dat het genre wat droog en koud was en in zijn Jardins vinden we dan ook wel wat nieuws. Soms een melancholie die met het natuurbeeld is verbonden of het genoegen scheppen in rustig dromen, een stoffering van beschrijvingen met elementen als schittering, glans, kleur, in een mate, die vorige perioden niet eigen was. Toch overweegt, ondanks tekenen van de komst van andere gevoelens, het systeem van de traditie. Dat het nieuwe de schrijver nog allerminst duidelijk voor ogen stond en dat er geen sprake van was, dat hij de natuur reeds met andere ogen kon zien dan de Italianiserende klassicisten, blijkt wel uit zijn uitroep van bewondering in Jardins I, 125:

> Ainsi savoient choisir les Berghems, Les Poussins.
> Voyez, étudiez leurs chefs-d'oeuvre divins:
> Et ce qu'à la campagne emprunte la peinture
> Que l'art reconnaissant le rende à la nature.

Nog altijd wordt niet uit de natuur geput als er over de natuur wordt geschreven, maar uit de litteratuur, waaronder begrepen de schilderkunst.

Ook bij deze auteur met een geestelijke waardigheid is niets te vinden van het door Du Bartas beleden geloof, dat God tot ons spreekt in Zijn schepping.

Duitsland

Johann Fischart

Johann Fischart (ca. 1590 †), een jurist en een zeer bereisd man, typisch vertegenwoordiger van de renaissance, schreef een *Lob desz Landlustes*,[1] een uitbreiding van het *Beatus ille* tot een driehonderd verzen. De geneugten van de landman, die in rust en vree, content met de middelmaat, bomen ent en ander boerenwerk doet, worden breeduit geschilderd. De spijzen, die er ni erst darf kaufen bar, spelen daarbij een grote rol. Zijn trouwe vrouw, die spint en op andere wijze thuis zijn werk ondersteunt, wacht hem op, als hij vermoeid huiswaarts keert. Daar wachten hem ook een knappend haardvuur, zijn wijn en voedzame, eenvoudige spijzen als reuzel, melk, honing, verse eieren, een kalfskop, een gans, salie, fruit, andijvie, peterselie, penen, erwten en bonen, merg, noten, kastanjes, kool, bieten, uien en nog heel wat meer, een schilderij van Pieter Aertsen in verzen. Geen wonder dat Fischart vraagt:

> Halt nicht die natur und die erd
> Unsern meier hierin ganz wert,
> Das sie in nicht allein erquicket,
> Sondern im aufenthalt auch schicket?

Daarnaast schreef Fischart de veel omvangrijker didactische *Bücher vom Feldbau*.

Scholz von Rosenau

Illustratief voor de villamode is zeker het optreden van Dr. Laurentius Scholz von Rosenau.[2] Scholz was arts in Breslau, dat toen een belangrijk verkeersknooppunt was en een centrum van bloei. Hij had in Wittenberg, Padua en Bologna gestudeerd. Daarbij had hij in Padua veel in de Orto Botanico verkeerd. Thuisgekomen wilde hij zijn vaderstad een dergelijke tuin schenken, die ook inderdaad in korte tijd tot ver buiten zijn vaderland beroemd werd. Scholz was botanicus, maar de tuin diende ook voor zijn genoegen. Men vond er dan ook naast een kruidentuin een bloementuin, een boomgaard, uitheemse gewassen, een labyrint, fresco's, beelden, grotwerk, een vogelhuis en een oranjerie. De botanische rariteiten die hij verzamelde, liet hij schilderen door de Breslause schilder Georg Freiberger. De tuin was het punt van samenkomst voor een kring van ontwikkelde vrienden. Een 70-tal dichters bezong de tuin. Scholz liet het werk van veertig van

1 I.F.G.M. (Johann Fischart, genannt Menzer), *Fürtreffliches artliches Lob desz Landlustes, Mayersmut und lustigen Feldbaumannsleben, ausz desz Horatij Epodo, Beatus ill, &c. gezogen und verteuschet*, in Johann Fischart, genannt Menzer, *Dichtungen, herausgegeben von Karl Goedeke*, Leipzig 1880, *Deutsche Dichter des sechzehnten Jahrhunderts XV*

2 Ferdinand Cohn, *Dr. Laurentius Scholz von Rosenau, ein Artzt und Botaniker der Renaissance* in *Deutsche Rundschau LXIII* Berlin, April-Mai-Juni 1890, blz. 108

hen in 1594 drukken als *Epigramme der Freunde auf meinen Garten*, een uitgave die ik helaas niet heb kunnen raadplegen, evenmin als Andreas Calagius' *Hortus D. Laur. Scholzii celebratus carmine*,[1] Valens Acidalius' *Janus quadrifrons in hortum Laurentii Scholtzii med. Wratisl.*,[2] diens *In Laurentii Scholzii med. Wratisl. hortum epigrammata amicorum* en zijn *Leges hortenses - leges convivales*.

Opitz

Opitz' hofdicht *Zlatna*[3] is wel in verband met *Den Binckhorst* gebracht, waarvoor enige reden scheen te bestaan, omdat Opitz connecties met de Nederlanden onderhield en er gereisd had. Het wil mij voorkomen, dat het leggen van een verband vooral in de hand is gewerkt door onbekendheid met het veelvuldig voorkomen van deze litteratuur ook buiten de Republiek. Het ligt voor de hand, dat het vinden van een enkel hofdicht buiten de kring van de Nederlandse letterkunde, waarbinnen de hofdichten overal opduiken, doet zoeken naar een direct verband van afhankelijkheid. Waar deze litteratuur nu echter blijkt in de gehele Europese beschavingskring te hebben gebloeid, is het duidelijk, dat een onmiddellijk verband tussen het ene hofdicht en het andere zeker niet altijd heeft bestaan en overigens moeilijk aanwijsbaar is. In dit geval is de kwestie trouwens reeds door Th. Weevers afdoende opgelost. Hij kwam tot deze negatieve conclusie: Since Opitz adopted neither the structural principle of *Den Binckhorst* nor its style or rhythm there is little similarity beyond the fact that both poems are eulogies of a patron's estate.[4]

Zlatna is ongetwijfeld een hofdicht. Het is tevens een lofdicht op heer Lisabon, de bewoner van het buiten. De aanleg van de plaats komt ons niet erg duidelijk voor ogen te staan, want telkens als Opitz erover gaat vertellen breekt hij af om een historische of andere excurs te maken. De moralisering neemt een grote plaats in, doch van een emblematische wijze van zien is geen sprake. Op de eruditie van Lisabon wordt veel nadruk gelegd: hij musiceert, schildert, of graveert althans en heeft de nodige litteraire belangstelling. Ook Opitz' eigen ideaal zou het zijn, naar hij tegen het eind van het gedicht zegt, om met eigen hand een stuk grond te bebouwen, overbodige begeerten op te geven en zich in zijn buitenleven te omringen Mit Tausend Bücher Schar, om de Grieken en Romeinen te lezen. Ook in *Zlatna* klinkt het *Beatus ille* na met een veroordeling van de stedelijke ongerechtigheid, van de zeevaart, van de oneerlijke rechters en van de vorstelijke hoven met hun dubbelzinnigheid en gevaarlijke eerbewijzen. Op het land hoort men de krijgstrompet niet, een opmerking die notabene gemaakt werd in een land,

1 Wratislawa 1592
2 Wratislawa 1594
3 *Zlatna oder von der Ruhe des Gemüts. Eindrücke aus Siebenbürgen* in *Teutsche Poemata* blz. 222
4 Th. Weevers, *Some unrecorded Dutch originals of Opitz* in *Neophilologus XXII* 1938 blz. 187

dat toen zwaar gebukt ging onder de dertigjarige oorlog. Zij onderstreept wel, hoe door dik en dun aan het schema van het grote voorbeeld werd vastgehouden.

Een idylle van het landleven, waarbij man en vrouw na de arbeid bij een bos inslapen en de vrouw haar man met een bloemenkrans kroont, laat Opitz op een voor ons wat prozaïsche manier culmineren in de beschrijving van de maaltijd, die de man, thuisgekomen, van zijn vrouw krijgt opgediend.

Zij eten wat sein Hoff und Landgut selber voll trägt, namelijk eieren, room, een kip, melk, boter, kaas, fruit en

> Ein Lamb das heute noch lieff neben seiner Mutter.

Uit deze regel spreekt een zelfde mentaliteit als Claas Bruin toonde te bezitten, toen hij het eendje in de vijver toevoegde, dat het maar lustig moest zwemmen, want dat het van de winter in de pot gekookt zou worden.

Het genoegen van de tafel werd met lijf en ziel beleefd:

> Iszt was er kann verdewen,
> Legt fein ihm selber vor, darff sich nichten schewen
> Ob gleich er auff den Tisch die Ellebogen stützt,
> Und nicht mit steiffer Brust wie eine Jungfraw sitzt.
> Dann fasset er den Krug mit allen beyden Händen,
> Trinckt feine fernewein dasz er bisz aus den Lenden
> Drauff Athem holen musz:

Het is als een rebellie tegen de maatschappij.

Een tweede hofdicht van Opitz is *Vielguet* (1629),[1] geschreven voor Heinrich Mentzel, Hertzog zue Münsterberg in Schlesien. Bijna de helft van het gedicht, een goede tweehonderd regels, wordt ingenomen door een inleiding waarin de schrijver het menselijke streven naar rijkdom en roem hekelt. Hij trekt van leer tegen de waaghalzerij van de zeevaart, ondernomen uit gouddorst. Toen er nog geen goud was, leefde de mens in de gouden eeuw. Zwaard en scepter zijn geen zaken, die men moet begeren. De schoonheid is ook een gevaarlijk en bovendien kortstondig bezit.

Dan spreekt de dichter over het gelukkige leven, dat men in rust en veiligheid op het land kan leiden, en vertelt hij over de bezitting met de stromen die eromheen lopen, over de zwanen en de duiven, over het vee, de paarden, de tuinen, de weiden, de eiken, de vijvers met eenden, de eeuwiggroene bomen, de herten en wat er meer te bewonderen valt. Hij

1 Martin Opitz, *Vielguet*, Breszlaw 1629

schildert het leven van vroeg opstaan, het jagen en natuurlijk de genietingen van de tafel, die hij uitdrukkelijk oirbaar noemt, omdat het geschenken zijn van de Schepper. De wijn, mits met mate genoten, verschaft de buitenman een groot genoegen. Wandelingen mitt ehrbaren gedancken en een vroege nachtrust, na zich Gode bevolen te hebben, zijn zaken die in het leven van de buitenman passen.

Van korte tijd na *Zlatna* dateert Opitz' *Lob des Feldtlebens*,[1] opnieuw een uitbreiding van Horatius' Epode, waarin met een grote voorliefde voor details allerlei voor de tafel geschikte produkten worden geëtaleerd.

Ioannes Bisselius

In 1644 verscheen de bundel *Aestas*[2] van de jezuïet Ioannes Bisselius, waarin elegieën op de meest uiteenlopende onderwerpen voorkomen. De elfde is een hofdicht, *Villa Albertina*, *prope Monacum*. *Ad Ivanum Bonamicum*.[3] Het is een dankbare herinnering aan de studententijd van de dichter, toen hij vaak met zijn vrienden op deze buitenplaats aan de Inn gastvrijheid genoot. De aanleg met vijvers, bosjes, een tuin, volières, een eremidion, een eilandje, en een grot wordt beknopt beschreven. Het gevogelte en de andere dieren, het is alles hetzelfde als wij in de beschrijvingen van andere buitenplaatsen tegenkomen. De vergelijking met de beroemde villa's van de oudheid, die toch onder moeten doen voor dit lustoord, is slechts in zoverre een variant, dat dit buiten wordt gezien als de zetel van de ware godsdienst waaraan de heidenen uit de tijd van de ouden nog geen deel hadden.

De volgende elegie sluit bij de elfde nauw aan. Aan het eind van de elfde vluchtte de schrijver in een grot voor opkomend noodweer. De titel van het aansluitend gedicht luidt *Ad Theodorum post sedata tonitrua*, *hypaethram conscendunt auctor et Theodorus*. *Describitur hypaethra et viridarium pensile*, waarmede de inhoud genoegzaam is weergegeven.

B.H. Brockes

De vermogende Hamburgse raadsheer Brockes publiceerde een grote 9-delige collectie gedichten onder de titel *Irdisches Vergnügen in Gott* (1721-1748). Het is een verzameling met grotendeels georgisch werk, doch er is geen sprake van één groot leerdicht. Brockes' gedichten zijn in hoge mate didactisch, doch tegelijk lyrisch van opzet en slechts weinige ervan beslaan meer dan enkele bladzijden druks. Elementen van de georgische litteratuur vormen respectievelijk de themata voor telkens één gedichtje. De schrijver, die in de ‘Vorrede’ op het eerste deel gekenschetst wordt als ein Teutscher

1 Martinus Opitis, *Lob des Feldtlebens*, z.j.
2 Ioannes Bisselius, *Aestas*, Monachium. In de in 1640 verschenen tweede druk, welke de titel droeg *Delicioe veris*, komen de hier genoemde gedichten niet voor. 1644
3 t.a.p. blz. 62

Vergilius, schrijft gedichtjes met titels als: *Die Bienen*,[1] *Der Küchen-Garten im Frühlinge*,[2] *Der Fisch-Teich* (ook het flitsen van de zilveren vissen),[3] *Gedancken über einen Hof voll Feder-Vieh*,[4] *Ephemeris*,[5] *Das Welt-Buch*[6] (de natuur als openbaring Gods), *Erndte-Feyer in Ritzebüttel*, 1736[7] en *Die Hirsch-Jagd*.[8] Er zijn gedichten op delen van de tuin, op bepaalde werkzaamheden, op de maanden en op gewassen. De uit de Hollandse hofdichten bekende godsdienstige opvatting komt overal naar voren. De natuurwetenschappen worden telkens als bewijs voor Gods grootheid aangehaald.

De wetenschappelijke belangstelling en het religieus gevoel gaan nog juist zo hand in hand met de appreciatie van het lekkere eten als bij Opitz. In een gedichtje *Die Heerde Kühe*[9] schrijft hij:

> Liebstes Vieh, da ich hier stehe,
> Und, wie man dich melket, sehe;
> Fällt mir bey,
> Auf was Weis' es möglich sey,
> Dasz in dir das Gras für mich
> Auf so wundersame Weise
> So um Trank als auch zur Speise
> Zubereitet werd', und sich,
> Als in lebendigen Oefen, gleichsam selber distillire.
> Sprich nun, Mensch, ob in der That
> Dem, der es geordnet hat,
> Nicht unendlich Lob gebühre!

Brockes' vertaling van Thomson's *Seasons* werd aan het Irdisches Vergnügen toegevoegd.

1 B.H. Brockes *Irdisches Vergnügen in Gott bestehend in physicalisch-und moralischen Gedichten*, II 4e dr. Hamburg 1793, blz. 46
2 t.a.p. blz. 65
3 t.a.p. blz. 127
4 IV 2e dr. Hamburg 1735, blz. 161
5 t.a.p. blz. 351
6 V 2e dr. Hamburg 1740, blz. 339
7 B.H. Brockes *Land-Leben in Ritzebüttel, als des irdischen Vergnügens siebender Theil*, Hamburg 1743, blz. 261
8 t.a.p. blz. 409
9 II, blz. 201

Engeland

HET ENIGE BLIJK, dat in de moderne tijd door de litteratuurgeschiedenis buiten Nederland het hofdicht als genre is onderkend, is een artikel *The country house poem of the seventeenth century* door G.R. Hibbard.[1]

De schrijver onderscheidt in de Engelse litteratuur een thin but clearly defined tradition in praise of the English country house in early seventeenth century. Hij noemt twee gedichten van Ben Jonson, *To Penshurst* en *To Sir Robert Wroth*, twee van Thomas Carew, *To Saxham* en *To my friend G.N. from Wrest*, twee van Robert Herrick, *A Country-life*: *to his Brother Mr. Thomas Herrick* en *A Panegerick to Sir Lewis Pemberton*, en sluit de rij met Andrew Marvells *Upon Appleton House*, *to my Lord Fairfax*. Pope's *Epistle IV*. *To Richard Boyle, Earl of Burlington* haalt Hibbard aan als laatste blijk, dat de ideeën van deze hofdichters nog leefden.

De schrijver constateert, dat er een aanzienlijke ontlening heeft plaats gehad aan Martialis' Baiana nostri villa (III, LVIII) en Epode II, doch hij wijst erop, dat als we de Engelse gedichten vergelijken met de beide klassieke, het direct duidelijk is, dat de eerste toch door en door Engels zijn. Hibbard betoogt, dat deze schrijvers het spoor van Ben Jonson hebben gevolgd, waarbij gewezen wordt op het steeds ter sprake brengen van architectuur, een onderwerp, dat bij Horatius en Martialis niet aan de orde kwam. Engels is ook the deep concern with the social function of the great house in the life of the community en the understanding of the reciprocal interplay of man and nature in the creation of a good life.

Met de strekking van het betoog van de heer Hibbard ben ik het in zo verre eens, dat het Engelse karakter van deze gedichten onmiskenbaar is. Speciaal de vergelijking met het Hollandse hofdicht doet dit uitkomen. Aan het feit, dat de Engelse en de Hollandse gedichten in oorsprong nauw verwant zijn, doet dit overigens niets af. De verschillen zijn namelijk voor een groot deel te verklaren uit de plaatselijke omstandigheden.

De Engelse country houses zijn van een veel grootser allure dan onze buitenplaatsen, zeker wat het areaal aangaat. Vee, paarden en bossen voor de jacht vragen op deze oude adellijke bezittingen een groot deel van de aandacht. De aantallen pachters en bedienden vormen een contrast met de Nederlandse verhoudingen. Dergelijke zaken maken, dat de aandacht veel minder eenzijdig wordt geconcentreerd op de tuinaanleg in de onmiddellijke nabijheid van het huis. De blik dwaalt automatisch naar wijder verten.

De opmerkingen over architectuur, door Hibbard teruggevoerd op het voorbeeld van Ben Jonson, vallen m.i. niet buiten de traditie. Ook de Engelse dichters, al spreken zij soms over architectuur, laten het na de behuizing werkelijk te beschrijven. Het blijft bij algemeenheden.

1 *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes XIX* 1956 blz. 159

Ben Jonson

Ben Jonson (1573?-1637), over wie terzijde zij opgemerkt, dat Huygens zijn werk kende,[1] begint zijn gedicht *To Penshurst*[2], als volgt:

> Thou art not, Penshurst, built to envious show,
> Of touch, of marble; nor canst boast a row
> Of polish'd pillars, or a roofe of gold:

Hier wordt wel over architectuur gesproken, maar niet in technische zin. Het is gemakkelijk de stellingen van de georgische litteratuur te herkennen, dat stad en hof zich maar met weelde moeten tooien, goud en grote staat najagen, doch dat het land in eenvoud gelukkig is. Zo men het in meer technische zin wil zien, dan ligt toch het idee van Plinius en Varro, dat het landhuis stevig en laag gebouwd moet zijn, wel in het praktische, maar ook voldoende in het ideële vlak, om deze passage als een dichterlijke conformatie aan het genre te zien, zij het dat hier en elders de oude argumenten nieuwe inhoud kunnen krijgen door actuele omstandigheden.

In de inhoud van dit gedicht valt verder op de gebruikelijke waardering van het verkeer met vrienden, die onthaald worden op wat de plaats zelf oplevert aan vlees, fruit, vissen, waarvan een - ook al gebruikelijke - opsomming wordt gegeven. De overvloedigheid van de voortbrengselen vraagt veel van des dichters aandacht. Hij onderstreept de gastvrijheid en roemt de religieuze opvoeding van de kinderen. De lady wordt geprezen om haar high husbandry to have her linnen, plate, and all things nigh, wat aan de voorschriften van Cato (CXLIII) doet denken.

In *To Sir Robert Wroth*[3] wordt de luxe in de stad en aan het hof verworpen en de veilige rust op het land geloofd, die men kan genieten

> with un-bought provision biest;
> Free from proud porches, or their guilded roofes,
> ‘Mongst loughing heards, and solide hoofes:

Daarmee is de aard van het architecturaal motief toch wel gekenmerkt. De jacht, het verkeer met vrienden en de genoegens van de seizoenen maken het landleven tot Saturnus' gouden eeuw. Ook het culturele ontbreekt niet:

> Apollo's harpe, and Hermes lyre resound,
> Nor are Muses strangers found:

1 Worp I, blz. 170 en II, blz. 190
2 Ben Jonson, *Poems, edited with an introduction by George Burke Johnstar*, London 1954, blz. 76
3 t.a.p. blz. 79

Even wordt ook aangegeven, dat de gouden eeuw geen gedingen of advocaten kende. Wroth wordt aangespoord buiten het onrecht te blijven, en, zegt de dichter, laat een ander ride in purple, eate in plate, though poyson.

In deze beide gedichten van Jonson, de eerste van de Engelse hofdichten, zijn voldoende elementen te vinden die ze kunnen doen identificeren als passend in de georgische litteratuur.

Ten opzichte van de Hollandse hofdichten ook is er weinig onderscheid, zelfs valt in het eerste een zinnebeeldige interpretatie van het fruit te vinden.

Er is nog een derde gedicht van Jonson, dat m.i. in de beschouwing van zijn hofdichten betrokken had moeten worden, namelijk *To Thomas Palmer from The sprite of trees and herbes*.[1] Jonson drukt daarin zijn groot respect uit voor het werk van Palmer, een onuitgegeven boek met emblemata, dat zich in manuscript in het Brits Museum bevindt.[2] Thomas Palmers opvattingen t.a.v. de natuur worden in deze bundel emblemata duidelijk gedemonstreerd en het ligt voor de hand, gezien Jonsons bewondering voor Palmers geschrift, dat ook zijn zienswijze in Palmers lijn lag. Zijn zinnebeeldige interpretatie van het fruit krijgt in dit verband een sprekende achtergrond.

De *Sprite of trees and herbes* heeft ook, buiten het nut ervan voor de waardering van Jonsons gedichten, in het kader van dit onderzoek waarde. In zijn opdracht van het werkje spreekt Palmer zich namelijk duidelijk uit over zijn onderwerp. Eerst betoogt hij, dat de kennis van kruiden en bomen altijd een zaak van buitengewone eer en aanzien is geweest. Daarbij noemt hij een reeks van namen als Homerus, Hesiodus en Plinius. Hij betoogt zelfs, dat belangrijke Romeinse geslachten als de Fabii, de Cicerones, de Lentuli, de Pisones, hun namen aan groenten ontleenden. Dan komt hij aan degenen die de ware God aanbidden en handelt over Salomo, de psalmen en de evangeliën, waarbij hij telkens gewassen ter sprake brengt.

Concluderend stelt hij: fateatur quoque herbarum et arborum notitiam praestantissimam esse, atque adeo divinarum literarum scientiae proximam.

Hij spreekt tot besluit zijn ontwikkelde mecenas toe (optime maximis ruris et negotiis) met een uitvoerige aanhaling uit Vergilius.

Het belang van Palmers opdracht is paradigmatisch, aangezien hier vastgesteld kan worden, dat in de periode waarin de eerste Hollandse hofdichten werden geschreven en in een culturele sfeer die met de onze zeer veel gemeen had, formuleringen als die welke Cassiodorus meer dan duizend jaren terug had opgesteld, nog steeds maatstaf waren.

Thomas Carew

To Saxham[3] van Carew (1595?-1645?) is een lofdicht, dat niet veel beschrij-

1 t.a.p. blz. 259
2 British Museum, Additional M.S. 18040
3 Thomas Carew, *The poems with his Masque Coelum Britannicum. Edited, with an introduction and notes, by Rhodes Dunlap*, Oxford 1949, blz. 27

vendeelementen bevat. Ook hier is vooral sprake van de geneugten van de tafel. Ossen, lammeren en vissen bieden zich aan de heer aan om opgegeten te worden; het is hun bestemming. De gastvrijheid is in dit gedicht eveneens weer een belangrijk punt. Hibbard noemt niet het aansluitend *To the King at his entrance into Saxham, by Mas ter Io. Crofts*,[1] verzen van Carew, gereciteerd door John Crofts. Het lied van de eenvoud wordt hierin gezongen:

> Such rarities that come from farre,
> From poore mens houses banisht are;
>
> Wee'le have what e're the season yeelds,
> Out of the neighbouring woods, and fields;
> For all the dainties of your board,
> Will only be what those afford;
> And having supt, we may perchance
> Present you with a countrie dance.

Ook in *To my friend G.N. from Wrest*[2] horen wij van de dichter, dat hij gaarne geniet at Natures cheape expence.

Hij spreekt over architectuur:

> here the Architect
> Did not with curious skill a Pile erect
> Of carved Marble, Touch, or Porpherie,
> But built a house for hospitalitie;

Maar hier herkennen we weer het litterair thema, dat bij ettelijke Engelse dichters vrijwel congruent voorkomt. Bovendien ligt het in dezelfde lijn als de regels die ik uit het gedicht *To the King* citeerde. Als Hibbard zegt: ‘Inigo Jones had been at work... One would expect him as a courtier to have approved of the new style, but with Ben Jonson and his own good sense to guide him he does not’, geeft hij m.i. blijk van een misvatting. Dat een dichter verlangt dat het nut prevaleert bij de bouw van een landhuis, reden waarom Hibbard Carew prijst, is in het georgische genre reeds tweeduizend jaar een traditionele regel. Ik zie in het geheel geen aanleiding achter deze opmerkingen van Carew een aanval op Inigo Jones te zoeken. Het is heel goed mogelijk, dat de dichter zonder kritiek op het object, er te onpas de gebruikelijke lofkrans om hing.

Ter vergelijking citeer ik nog enkele regels uit De Marres *De Dageraad* (blz. 2):

1 t.a.p. blz. 30
2 t.a.p. blz. 86

Roemt vry, ô Hoven, die uw siersels met den gloed
Van dierbaar goud bedekt, uw' Hofheer langs de trappen
Van kostlyk marmer naar een grootsch vertrek doet stappen!
Wij gunnen u die praal, die niet by de akkers voegt.

Robert Herrick

Van Robert Herrick (1591-1674) behandelt Hibbard eveneens twee gedichten: *A country life*: *to his Brother*, *M. Tho*: *Herrick*[1] en *A panegerick to Sir Lewis Pemberton*.[2] Daarbij merkt hij op, dat alleen de love poems van Herrick in bloemlezingen plegen te worden opgenomen, zodat wij een vertekend beeld van deze dichter hebben gekregen. Het is een opmerking, die men kan toepassen op vele dichters in de periode van circa 1500 tot ongeveer 1800, daar het hofdicht zowel als de gehele verdere georgische litteratuur tegenwoordig als minder interessant meestal terzijde wordt geschoven. Niet alleen het beeld dat we ons van een dichter vormen wordt daardoor vertekend, maar ook dat, zij het in mindere mate, van de gehele cultuur uit de betreffende periode.

Het eerst genoemde gedicht van Herrick is duidelijk geïnspireerd op *Georgica II*, *Epode II* en Martialis I, 49 en III, 58. De dichter bezingt het geluk van zijn broer, die de stad kon verlaten en op het land in eenvoud leeft, in onschuld en deugd, zijn begeerten beteugelend. Tevreden geniet hij van stevige kost. Een kuise vrouw staat hem terzijde. Afschrikwekkend is daartegenover het leven van de op goud beluste koopman, die de gevaren van de zee trotseert, omdat hij niet geleerd heeft to suffer Poverty. De armoede is een ideaal, is annex met deugdzaamheid en tevredenheid. Dat zo iets wel niet anders is dan een litteraire figuratie, bleek bij Thomas Carew. Hij liet de aanzienlijke grootgrondbezitter Crofts de koning suggereren, dat hij op Saxham armoede zou vinden. Dat ook Herrick het niet zo erg meent met dit ideaal, lezen wij in zijn tweeregelig vers[3]

Poverty the greatest pack.

To mortall men great loads allotted be,
But of all packs, *no pack like poverty*.

Herricks broer kan in veilige rust, aan de hand van zijn kaarten geloven, dat er gevaarlijke zeeën bestaan. Hij geniet van cheap Nature, ver van het hof, waar de ondeugd regeert. De dichter spreekt zelfs van een Rurall Sanctuary, dat een Elisium voor zijn broer is.

Het tweede gedicht, aan Pemberton, legt weer sterk de nadruk op de

1 Robert Herrick, *The poetical works, edited by L.C. Martin*, Oxford 1956, blz. 34
2 t.a.p. blz. 146
3 t.a.p. blz. 242

overdaad aan voedsel die het land oplevert en op de gastvrijheid. De catalogusachtige opsomming van eetwaren treedt hierin weer op:

> The *Phesant*, *Partridge*, *Gotwit*, *Reeve*, *Ruffe*, *Raile*,
> The *Cock*, the *Curlew*, and the *quaile*;

Er is veel en allerhand voedsel, maar ook wijn, hoewel tegen misbruik daarvan gewaakt wordt, want de heer is vervuld van deugd en zedelijkheid. Ook bij de dansen van de knechts en meiden weet hij de juiste leiding te geven.

> No, thou know'st order, Ethicks, and ha's read
> All Oeconomicks,

Het lijkt mij niet goed bij een beoordeling van het country house poem, en de twee gedichten van Herrick in het bijzonder, deze laatste geheel los te zien van ander soortgelijk werk van deze dichter. De beide wel door Hibbard gereleveerde gedichten rusten op een smaller basis dan die van Ben Jonson. Lang niet alle in hofdichten gebruikelijke wendingen komen erin aan de beurt, en men zou lichtelijk kunnen oordelen, dat het Engelse hofdicht toch wel bijzonder sterk van het Hollandse verschilt. Jonson lijkt meer met onze schrijvers gemeen te hebben dan Herrick, doch daarbij kan een rol spelen, dat Herricks gedichten met een omvang van circa 140 regels elk kleiner zijn dan de Nederlandse gedichten, die we als representant van het genre zien. Herricks gedichten geven op verscheidene plaatsen blijk van zijn belangstelling voor het buitenleven. Het zou te ver voeren een speciale studie aan deze dichter te wijden, doch ik zou toch willen wijzen op het niet voltooide *The country life*, *to the honoured M. End. Porter*, *groome of the bedchamber to His Maj*.[1] Het is inderdaad geen country house poem, in zo verre dat een lokalisering er niet in voorkomt, wat misschien te wijten is aan het ontbreken van de rest van het gedicht. Er zijn slechts 75 verzen geschreven. Overigens onderscheidt het zich niet principieel van de vorige gedichten van dezelfde schrijver. Van belang vind ik, dat hier toch weer, zoals slechts één keer eerder, bij Jonson, blijk wordt gegeven van eenzelfde godsdienstige instelling als de Hollanders in hun hofdichten beleden:

> Thou seest a present God-like Power
> Imprinted in each Herbe and Flower:

Bij de toepassing van een gebruikelijke wending dreigt de dichter in de knel te komen, gezien de functie van Porter:

1 t.a.p. blz. 229

But serving Courts, and Cities, be
Less happy, less enjoying thee.

Gelukkig kan Herrick getuigen, dat Porter in ieder geval nooit de schuimende oceaan heeft bevaren uit zucht tot gewin. Hij wandelt daarentegen tevreden op zijn eigen grond, niet afgunstig op de grotere bezittingen van anderen. Porter is tevreden en gelukkig als hij zelf het werk inspecteert, de korenvelden, de runderen, de schapen naloopt en getuige is van de folkloristische feesten, Sheering-feast, Harvest home (waarop Herrick ook een afzonderlijk gedicht schreef), Wassaile bowle (waaraan hij eveneens een gedicht heeft gewijd) en zo meer. Het vogelvangen met net en lijmstok, de jacht, het zijn allemaal eerlijke en eenvoudige genoegens van het land.

Andrew Marvell

Het laatste door Hibbard genoemde country house poem is *Upon Appleton House, to my Lord Fairfax*[1] van Andrew Marvell (1621-1678). Het is met een omvang van 776 versregels tevens veruit het grootste. Het is het enige onder deze gedichten dat opgebouwd is uit coupletten en een meer verzorgd rijmschema heeft, een verschijnsel dat ook in Nederland eerst op den duur gebruikelijk werd.

Upon Appleton House bestaat voor een groot deel uit stof, die in de meeste andere Engelse hofdichten slechts van ondergeschikte aard is. De geschiedenis van het geslacht Fairfax en van het buitengoed, dat eerst aan een nonnenorde heeft behoord, neemt zeer veel ruimte in beslag. Toch wordt de lezer nog vrij veel verteld over wat er op de bezitting te beleven valt: het maaien van het gras en het onder water zetten van het veld, een wandeling door het bos met zijn nachtegalen en duiven, whose fair necks are grace'd with nuptial Rings their Ensigns chast; waarbij we iets horen over de zorgen van de houtvester en in verwondering raken over het feit, dat de onnozele specht met zijn snavel een eik kan vellen. Maar dat kan ook slechts omdat een traitor-worm binnen in de eik leefde. Juist zo gaat het met onze ziel waarin de zonde huist. Marvell staakt spoedig zijn toepassing van de zedekunde:

Thus I, *easie Philosopher*,
Among the *Birds* and *Trees* confer:
And little now to make me, wants
Or of the *Fowles*, or of the *Plants*.

Het is een verzuchting die we een Hollands hofdichter ook wel eens horen

1 Andrew Marveil, *The poems & letters, ed. by H.M. Margoliouth M.A.*, Oxford 1927, I, blz. 59

slaken, als de eerste jeugd van het genre voorbij is. De indruk die deze woorden op mij maken is, dat de dichter, weinig geneigd tot emblematiek, toch meende dat zij bij het onderwerp hoorde, een eis van het genre was.

De dichter wandelt voort en brengt het bekende thema van het boek der natuur te berde:

> Thrice happey he who, not mistook,
> Hath read in *Natures mystick Book*.

Hij rust in het mos, neemt zijn lezer mee uit vissen, om plotseling de hengel weg te werpen als hij de dochter des huizes ziet en opnieuw gelegenheid krijgt de familie Fairfax te bewieroken.

Abraham Cowley

Aan de door Hibbard genoemde gedichten zou ik verder nog willen toevoegen *The garden*[1] van Abraham Cowley († 1667). Het gedicht werd opgedragen aan J. Evelyn, die zelf in zijn dagboek herhaaldelijk tuinbeschrijvingen uit verschillende landen, vooral ook Italië, geeft. Cowley getuigt in de inleiding van zijn verlangen, that I might be master at last of a small house and large garden (de ondergeschiktheid in het ideaal van huis tegenover tuin)... I might there Studiis florere ignobilis otî: (Virg. G. IV 564).

Het buitenleven met de boeken komt hier weer te voorschijn:

> In Books and Gardens thou hast plac'd aright
>
> Thy noble, innocent delight:

De tegenstelling tussen stad en land wordt gebonden aan de canonisering van het buitenleven met:

> God the first Garden made, and the first City, *Cain*.

Ook de klassieke wereld wordt tot getuige genomen om aan te tonen, dat het buitenleven een verheven kwestie is: Epicurus, Vergilius, Vitellius, Diocletianus.

De gezonde overdaad aan voedsel wordt dankbaar genoten, hoewel nature's liberality geholpen moet worden met a little art and industry. Moet, want het is een goddelijke opdracht:

> Although no part of mighty Nature be

1 Abraham Cowley, *The works*, sixth edition, London 1680, *Several discourses by ways of essays in verse and prose* blz. 114

> More stor'd with Beauty, Power, and Mystery;
> Yet to encourage humane Industrie,
> God has so order'd, that no other part
> Such Space, and such Dominion leaves for Art.
>
> We no where Art do so triumphant see,
> As when it Grafts or Buds the Tree;

Hiermede wordt ook in Engeland het enten als bijzonder belangrijk genoemd.

De natuur is ook voor Cowley een openbaring:

> Where does the Wisdom and the Power Divine
> In a more bright and sweet reflection shine?

en

> We all like *Moses* should espy
> Ev'n in a Bush the radiant Deity.

Buiten dit gedicht schreef Cowley o.m. nog een verhandeling *Of agriculture*,[1] en een groot georgisch leerdicht over de planten, *Sex libri plantarum*,[2] met een omvang van 364 bladzijden druks. Er blijkt uit dit werk een grote belezenheid in de klassieke litteratuur, vooral Plinius en de landbouwschrijvers Vergilius, Varro, Columella, Hesiodus en ook Martialis en Catullus. In dit werk zijn talrijke elementen te vinden, die we in de hofdichtenlitteratuur tegenkomen, ook die welke niet in *The garden* zijn verwerkt, zoals de tuin van Alcinous, en de directe verbinding van mirte en lauwer. De roem van dit gedicht was groot.

John Pomfret

Dan zou ik nog willen noemen *The choice* (1700)[3] van John Pomfret, daar dit wederom, nu voor de Engelse litteratuur, een beschrijving in de irrealis is, die het ideaal in een nog helderder licht stelt dan een indicativus.

De dichter vertelt wat hij zou doen, als hij zijn eigen manier van leven kon bepalen. Hij zou dan een bescheiden private seat in de buurt van een stad kopen. En daar zou men alles vinden wat nuttig en eenvoudig is, een kleine tuin, een beekje met een statige rij sycomoren of andere bomen

> At th'end of which a silent study plac'd,
> Should be with all the noblest authors grac'd:
> Horace and Virgil, in whose mighty lines
> Immortal wit, and solid learning, shines;

1 t.a.p. blz. 98
2 Abrahamus Couleius Anglus, *Poemata Latina. In quibus continentur, sex libri plantarum... et unus miscellaneorum*, Londinum 1668
3 Samuel Johnson, *The works of the Englisch poets, with prefaces, biographical and critical* XXI, London 1779, blz. 215

Pomfret zou matig leven. Zijn tafels zouden frugal plenty dragen, met healthy, not luxurious, dishes spread. Er moet net iets meer dan genoeg zijn om gastvrij te kunnen zijn en de vrienden, die hij zich zou kiezen, te ontvangen. Deze vrienden moeten vóór alles conversabel zijn.

Moralisering ontbreekt niet in *The choice*. Zo verklaart Pomfret, dat hij wel goed, maar niet te veel zal eten en ook voor onmatigheid met wijn zal oppassen.

> Nor would I use what was so kindly given,
> To the dishonour of indulgent Heaven.

Aan de andere kant mag men gerust genieten van wat de natuur biedt en wat men aan eigen arbeid te danken heeft:

> What freedom, prudence, and right reason gave,
> All men may, with impunity, receive:

J. Philips

Dat het zeer gespecialiseerde leerdicht op andere gebieden der georgica ook in Engeland voorkwam, blijkt uit J. Philips *Poems*, waarin voorkomt *Cyder. A poem in two books*,[1] een gedicht van een 1500 verzen.

Reeds het motto geeft de plaats van dit gedicht in de litteratuur aan: '-Honos erit huic quoque Porno?' Virg.

Evenals vele Italianen is ook Philips trots de eerste te zijn geweest met een onderwerp. Hij zegt in zijn inleiding

> but my native soul
> Invites me, and the theme as yet unsung.

Van zijn verering voor Vergilius geeft Philips herhaaldelijk blijk. Vele elementen uit de *Georgica* zijn te herkennen. Wij komen de tuin van Alcinous tegen, de appelen der Hesperiden, de vleierij aan het hof enz. De moralisering in de vorm van algemene beschouwingen over vriendschap, echtelijke liefde en zo meer wordt gekoppeld aan het buitenleven door de verklaring, dat men slechts op het land, in een nauw contact met de natuur, rustig over dergelijke zaken kan denken.

Ook in dit gedicht, dat toch vrij wat technische inlichtingen geeft, overheersen de litteraire en zedelijke gedachten. De gehele sfeer wordt bepaald door een dwepen met de klassieke georgica. Tibur, Tusculum, de urn van Vergilius zijn voor deze dichter for ever venerable, rural feats.

Buiten de hier genoemde werken zijn er vele in proza en poëzie, in het

1 Samuel Johnson, *The works of the English poets. with prefaces, biographical and critical* XXI, London 1779, blz. 125

Engels en het Latijn te vinden, die in menig opzicht van gebondenheid aan de georgica doen blijken. Er zijn diverse gedichten over de seizoenen, leerboeken in versvorm over de landbouw of een onderdeel, een boek als *The complete angler* (1653)[1] van Walton over de visvangst met de hengel, korte verhandelingen als die van Sir William Temple over *The gardens of Epicurus*.[2] Het terrein is vermoedelijk zeer uitgestrekt. Ik heb ervan afgezien het verder dan voor deze eerste kennismaking te betreden. Daarbij kwam echter in ieder geval vast te staan, dat ook de Engelse litteratuur naast andere georgische werken een aantal hofdichten telt, die elk voor zich wellicht in hun beknoptheid slechts een deel van de in Holland gebruikelijke thema's geven, maar alle tezamen stellig uitstekend beantwoorden aan het signalement van het hofdicht zoals we dat voor ons land hebben opgemaakt.

1 Izaak Walton, *The complete angler; or, the contemplative man's recreation*, London 1653
2 *Sir William Tempte upon The gardens of Epicurus, with other XVIIth century garden essays: introduction by Albert Forbes Sieveking, F.S.A.* London 1908

Georgische litteratuur elders in Europa

VAN HET RAADPLEGEN van Spaanse dichters op enigszins ruime schaal heb ik afgezien. Het is echter meer dan waarschijnlijk, dat deze in Italië roemruchte dichtsoort ook in Spanje werd beoefend. Wij zagen reeds, dat Frugoni in het Italiaans het buitenverblijf van de Spaanse vorsten bezong. In het werk van Lope de Vega, die zich op zovele terreinen van de litteratuur bewoog, vindt men een tweetal hofdichten, namelijk de *Descripción de la Abadía*, *jardín del Duque de Alba*(z.j.)[1] en de *Descripción de la Tapada*, *insigne monte y recreación del Excelentísimo Sèñor Duque de Berganze* (z.j.).[2] Het laatste gedicht is een merkwaardig blijk van de behoefte aan vertoon van eruditie; om en om wordt hier Spaans, Latijn, Italiaans en Portugees geschreven.

In geen van beide hofdichten, om een enkel punt te releveren, wordt het huis beschreven. In het laatste gedicht voert Lope een reden hiervoor aan:

> No quiero describir vuestro palacio,
> Por no quitar al campo soledades,

Er behoeft niet aan te worden getwijfeld, of georgische gedichten zouden bij het onderzoek van andere Europese litteraturen ook daar te voorschijn komen. Zo spreekt Gilbert Highet, die in *The classical tradition* nauwelijks de georgische traditie aanroert,[3] van the Polish poets Casimir Brodzinski and Kajetan Kozmian, who put the spirit of the Polish country-side into Theocritian idylls and Vergilian georgics.[4]

1 Cayetano Rosell, *Colección escogida de obras no dramáticas de Frey Lope Félix de Vega Carpio*, Madrid 1856 (*Biblioteca de autores españoles XXXVIII*) blz. 452 b
2 t.a.p. blz. 455 a
3 Gilbert Highet, *The classical tradition, Greek and Roman influences on western literature*, New York 1957, blz. 124: ‘while Giovanni Rucellai's adaptation of *Georgics*, 4, *The Bees*, finished in 1524, began a long succession of didactic poems in Italian.’
4 t.a.p. blz. 435

Conclusies

TEN AANZIEN van elk der groepen, waarin hierboven de hofdichten en andere georgische werken bijeen werden genomen, maakte ik de opmerking, dat een voortgezette systematische arbeid nog veel groter aantallen van deze werken aan het licht zou brengen. Het relatief beperkte, doch op zichzelf geenszins geringe getal der wel behandelde of genoemde gedichten is zodanig naar herkomst en aard gekozen, dat ik meen thans te kunnen overgaan tot een samenvatting van successievelijk reeds getrokken conclusies en het formuleren van in het voorafgaand onderzoek althans voor een deel gesuggereerde uitkomsten.

Het hofdicht een vast omlijnd genre

Het hofdicht is stellig een genre, dat zeer strikt bepaald wordt door traditionele regels, welke geenszins behoeven te harmoniëren met de omstandigheden van eigen tijd en plaats. Deze wetten schrijven de collectieve toepassing van een groep figuraties voor waarvan ik de voornaamste heb gereleveerd. Dat deze figuraties los, dus niet in deze vaste constellatie, ook in andere litteratuur voorkomen, doet aan de bepaaldheid van het genre geen afbreuk. Zeer in het bijzonder wordt de eenheid van het hofdicht onderstreept door het ontbreken van de beschrijving der huizen, waartoe de omstandigheden van tijd en plaats vaak juist wel hadden moeten uitnodigen.[1] De hechtheid van het type treedt op sprekende wijze aan het licht waar figuraties te onpas worden ingevlochten, zoals tijdens de dertigjarige oorlog in Duitsland geschiedde door het prijzen van de veiligheid voor oorlogsgevaren die het land zou bieden.

De genre-discipline der hofdichters krijgt nog meer perspectief, wanneer men georgische werken met pastorale confronteert. Ondanks de nauwe verwantschap door het gemeenschappelijk beleden urbane ideaal van het gelukkige landleven is er in de georgica vrijwel nooit sprake van vermenging met typisch pastorale elementen. Dit zelfs ondanks het feit, dat vele schrijvers van georgische gedichten ook het pastorale genre beoefenden.

Ten slotte verkrijgt de typische gedaante van het hofdicht ook reliëf door een projectie tegen de achtergrond van andere litteratuur die wel de natuur tot onderwerp heeft, maar niet aan de regels van dit genre is onderworpen. Men vergelijke werk van W. Sluiter, E.M. Post, Staring.

1 Dat een auteur wel stof van beschrijving kan putten uit de behuizingen op de buitengoederen blijkt uit Daniël van Lis, *West-Delf-land verheerlijkt* (Delft 1702). Hier wordt van allerlei over de interieurs verteld, maar het werkje is dan ook in geen enkel opzicht als georgisch te karakteriseren.

Het hofdicht in de Nederlanden geïmporteerd

De verbreiding van het hofdicht in andere landen en het feit, dat de oudste voorbeelden ervan niet in de Nederlanden werden geschreven, maken duidelijk, dat het hofdicht geen specifiek Nederlands genre is geweest. Gezien het feit, dat reeds onze oudste hofdichten gelijk van opzet zijn aan dergelijk werk elders en het begin van de traditie te onzent allerminst als een oorsprong kan worden geïnterpreteerd, valt slechts de slotsom te trekken, dat het hofdicht hier geïmporteerd is.

De herkomst van het hofdicht en de plaats ervan binnen een wijder, georgisch bestek

Het is m.i. niet waarschijnlijk, dat één bepaald werk definitief aangewezen zal kunnen worden als het voorbeeld, waarnaar het Nederlandse hofdicht werd gecomponeerd. Daarvoor was de stroom van verwante litteratuur die in het begin van de 17de eeuw de Hollandse schrijvers kon bereiken te gevarieerd.

Zeker is slechts, dat verscheidene van onze hofdichters een diepgaande invloed ondergingen van Du Bartas en van Théophile en even zeker, dat zij ten zeerste vertrouwd waren met de in dit verband van belang zijnde klassieke auteurs. Te Antwerpen vooral, doch ook in andere, noordelijker steden werden neo-Latijnse en Italiaanse werken uitgegeven, die als voorbeeld konden dienen (zo de in 1569 bij Plantijn verschenen beschrijving van de Villa Farnese). Zij zullen op zijn minst het genre te onzent hebben gesteund. De invloed van b.v. Erasmus' *Convivium religiosum* zal echter moeilijk te meten zijn. Het behoeft geen betoog, dat aanvankelijk speciaal Antwerpen en later zeker ook Amsterdam centra waren die in de distributie van het buitenlandse boek een grote rol speelden.

Het bleek, dat het internationaal verbreide, Europese genre der hofdichten historisch moet worden gezien als een specialisering binnen de grenzen van een aanvankelijk alles omvattend georgisch genre. Het neemt daarbij dezelfde positie in als een groep gedichten over de jacht, die over de seizoenen, die over bloemen en meer dergelijke groepen.

Als grondleggers van dit algemeen georgisch genre mag men de zgn. scriptores rei rusticae aanmerken, hoewel zij op hun beurt Griekse invloeden hebben verwerkt. Stellig was Vergilius door zijn *Georgica* onder hen degene die bij uitstek verantwoordelijk geacht moet worden voor het herleven van deze litteratuur in de renaissance. Voor de middeleeuwer was hij een vereerde, legendarische figuur, voor de renaissancistische auteur een ster van de eerste grootte. Zijn onbeperkt aanzien en daarbij zijn eigen

oordeel over de materie der georgica, alsook zijn ondubbelzinnige opdracht tot navolging en uitbreiding, hadden een duurzame verheffing van het genre tot gevolg en tegelijk een concentrering van de aandacht op juist zijn werk, dat als de basis van deze hele litteratuur kon worden gezien.

Van alle successievelijk gerealiseerde specialiserende uitbreidingen van Vergilius' *Georgica* was de behandeling van de tuinbouw, bij Columella, de eerste en tegelijk een, die door de vorm opviel. Dit betekende een grote stap in de richting van het latere hofdicht, voor de creëring waarvan verder nog slechts het betrekken van de hier behandelde stof op de individualiteit van een bepaalde bezitting van node was.

In de georgica en daarmede in het hofdicht was de navolging van Horatius' *Beatus ille* een gewichtige factor. Het blijkt echter, dat deze Epode dikwijls als interpolatie in de hofdichten werd opgenomen. Maar daarmede is tevens haar positie gekenmerkt. Zij was element in het geheel, soms zelfs een lyrische samenvatting van de didactische context, maar zij mag bepaald niet als de kiem van het hofdicht worden aangemerkt.

Belang en invloed van de georgische litteratuur

Het zijn niet slechts de uitspraken van de dichters zelf, die het belang van de georgische litteratuur demonstreren. Evident wordt dit in nog sterker mate, als wij de omvang en de duur van de produktie in aanmerking nemen. Niet alleen de kwantiteit der geschriften adstrueert overigens de betekenis voor de tijdgenoot, maar ook - sociaal gesproken - de kwaliteit van de auteurs. Onder hen zijn schrijvers die, zoals La Fontaine, zeer gevoelig waren voor de reputatie die zij opbouwden. Er zijn onder hen vermaarde humanisten als Lotichius, hoge functionarissen als Huygens, regenten als Huydecoper, bisschoppen als Vida, kardinalen als Barberini, hoogleraren als Burman. Deze litteratuur werd in het algemeen voor, maar ook zeer vaak door de besten geschreven. Zij was van eminent belang.[1]

Pieter Burman sprak van de horror sacer agri, maar ook t.a.v. de georgische litteratuur zelf zou men van een horror sacer, ten opzichte van de eigen grootse traditie dan, kunnen spreken, een heilige eerbied die het ritueel streng handhaafde, wel de, immers voorgeschreven, uitbreidingen, maar geen veranderingen toeliet.

Het aureool waarmede de landbouwlitteratuur was omgeven had niet slechts versterking van de litteraire traditie ten gevolge; uiteraard vindt men ook buiten de direct georgische litteratuur de weerslag in ander werk, zoals in Luykens *Gelukkig mensch*, *wien 't is gegeven*. Het had ook gevolgen daar buiten. In de eerste plaats mag men deze verwachten in de schilder-

1 Een klein maar wel overtuigend bewijs voor het in de 18de eeuw bestaande respect voor de georgische traditie vindt men in Schraders *Carmen elegiacum pro poëtis* (Joannes Schrader, *Carmina*, Leovardia 1786 blz. 3). Een merkwaardig groot stuk van dit 40 pagina's tellend gedicht dient om juist de roem in het licht te stellen van de schrijvers waarmede wij ons hier bezig houden. Namen als Lotichius, Janus Secundus, Wallius, Rapin en Vanier worden in één adem genoemd met Vergilius, Horatius en Catullus.

kunst. De gildebroeders van Sint-Lucas hebben vaak het voetspoor van de meestal meer ontwikkelde kunstenaars van de pen gevolgd en ook t.a.v. de georgica kan men tussen litteratuur en schilderkunst vergaande en gedetailleerde vergelijkingen treffen. Vooral de ook in de schilderkunst optredende - en daar door de aard van deze kunst nog meer in de hand gewerkte - specialisering springt in het oog. Doordien evenwel op een tweedimensionaal doek van beperkte afmeting bezwaarlijk alle motieven van het hofdicht kunnen worden verbeeld, zal de vergelijking van een enkel schilderij met de litteratuur minder frappant zijn dan een ruimer overzicht waarin verscheidene schilderkunstige genres worden betrokken.

De litteraire invloed beperkte zich niet tot de schilderkunst. Zij liet zich ook gelden in het leven zelf. Tussen de litteratuur en de praktijk van het buitenleven ontstond een correlatie. Zij stimuleerden elkaar. De stroom van beroemde geschriften verbreidde de mode van het buitenverblijf en was daarmede een begunstigende factor voor de architectuur van de villa. Omgekeerd verschaften de bewoners van de steeds talrijker buitengoederen een voedingsbodem voor de litteratuur.

Bij deze wisselwerking was de litteratuur zowel in Holland als in Italië uitgangspunt. Zij ontstond voordat de grote trek naar buiten een enigszins noemenswaarde omvang aannam.

Merkwaardig is, dat het georgisch element in de cultuur van de renaissance verhuld is gebleven. Mogelijk is te veel al te gemakkelijk onder het eenmaal vertrouwde hoofd van de verwante pastorale geboekt. Voor de kansen van een juiste waardering van de georgica in onze tijd is het noodlottig geweest, dat Jacob Burckhardt in zijn gezaghebbend werk *Die Kultur der Renaissance in Italien* weinig over de betreffende litteratuur zegt. Slechts door een toeval heeft hij de auteurs met welke de georgica in de renaissance een geprononceerde entree maakt, niet gelezen: Die Lehrgedichte des Rucellai und Alamanni... stehen mir nicht zu Gebote.[1] Ook in latere op overvloedige documentatie gebaseerde werken van grote degelijkheid als E.R. Curtius' *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter* en Gilbert Highets *The classical tradition* blijkt van een onderscheiding van de georgische traditie niets, hetgeen minder verwonderlijk is voor het eerste, de middeleeuwen behandelend werk dan voor het laatste. Aan het register van Highet kan men nagaan, hoe juist de hier van belang zijnde schrijvers en werken als bronnen niet zijn bestudeerd.

De rol van wetenschap en godsdienst in het Nederlandse hofdicht

Zoals wij zagen werd aan een grote groep hofdichten belang bijgezet, door-

1 Jacob Burckhardt, *Die Kultur der Renaissance in Italien* z.p. en z.j., grosse illustrierte Phaidon-Ausgabe 2e dr. blz. 356 Anmerkung 689

dat daarin religieuze waarden werden geïncorporeerd. Bovendien werd de waardigheid van het genre gesteund door een traditioneel beroep op de wetenschap, hetzij deze in het algemeen de agrarische ars et scientia was, hetzij meer specifiek de autoriteit van de kruidboeken werd ingeroepen ofwel het perspectief van het vergrootglas werd getoond. Deze facetten, de godsdienstige en de wetenschappelijke, kan men zich niet van elkaar gescheiden denken. Een typerende trek van beide is de rol die het materieel nut speelt. Wetenschap en godsdienst bieden elkaar de helpende hand. De emblematische benadering van de natuur is ten nauwste bij dit samenspel betrokken.

De scherpe grenzen die onze tijd trekt tussen litteratuur, godsdienst en wetenschap, bestaan nog niet in de periode van het hofdicht. Hoezeer dit ook nog voor de tweede helft van de 18de eeuw geldt, geeft N.S. van Winter aan in het 'Voorbericht' tot *De jaargetijden* met: 'Dewyl het onderzoek der Natuur nu meer dan ooit onze Vaderlanderen bekoort, zal moogelyk een Dichtstuk, 't geen grootdeels zyne waarde van dezelve ontleent, hen niet mishaagen.' en 'De Dichtkunst, door eene Christelijke Wijsbegeerte gesterkt in het beschouwen der schepselen, te doen dienen tot eer van den grooten Schepper, is my altoos voorgekomen haar verhevenste gebruik te zijn'.

Wat de wetenschappelijke component in de georgische litteratuur aangaat, zagen we, dat voor de scriptores rei rusticae litteraire bedoelingen zwaarder wogen dan het geven van landbouwkundige voorlichting; doch hun werken werden in middeleeuwen en renaissance toch wel degelijk als handboeken voor alle agrarische sectoren gebezigd. Nog in 1808 prijst professor Filippo Re de betrouwbaarheid, de verità dei precetti van de Romeinen in zijn *Dizionario ragionato di libri d'agricoltura*, *veterinaria*, *e di altri rami d'economia campestre*, en hij maakt in dit werk geen principieel onderscheid tussen bijvoorbeeld Columella en Linnaeus.

De landbouwtechnische en -economische inslag heeft van ouds de natuurbeschouwing waarin het materiële voordeel een zo grote rol speelt in de hand gewerkt. In de Romeinse litteratuur over het onderwerp zijn, juist als in het Hollandse hofdicht, opbrengst, smaak en gewicht kwesties van groot belang, wat in de Romeinse sfeer niet te verwonderen is. Niet alleen het onderwerp bracht een dergelijke behandeling met zich mee, doch ook de instelling van de Romeinen tegenover het milieu. Een romanisering, ook van de natuur, door de kanalisering, de wegen- en bruggenbouw, de aanleg van aquaducten, het importeren van gewassen als een dienstbaarmaken aan de civitas, was een algemeen verschijnsel. Overigens zijn dergelijke ideeën reeds in de *Oeconomicus* duidelijk beleden.

De klassieke gedachten zullen voor een goed deel rechtstreeks verantwoordelijk zijn voor de opvatting van onze hofdichters, doch daarnaast heeft zeker ook een jongere wetenschappelijke litteratuur steun gegeven aan de hofdichten. Op plantkundig gebied was, speciaal ook in de Nederlanden, sedert ongeveer het begin van de zestiende eeuw een grote en belangrijke groep kruidboeken gaan verschijnen, die ook dikwijls aanverwante, voor de sfeer van het hofdicht van belang zijnde gebieden bestreek.

Misschien nog uit het eind van de 15de eeuw dateert Johann Cuba's (*H*)*ortus sanitatis*. *De herbis et plantis*. *De animalibus et reptilibus*. *De avibus et volatilibus*. *De piscibus et natatilibus*. *De lapidibus et in terre venis nascentibus*. *De urinis et earum specibus*. etc, een groots werk met meer dan duizend houtsneden, dat voor het eerst te Keulen verscheen, maar waarvan ten onzent Jan van Doesborch in 1532 een heruitgave bracht. Rembertus Dodonaeus gaf in 1583 bij Plantijn de *Stirpium historiae pemptades sex sive libri xxx*, o.a. te Leiden in 1608 herdrukt. Dan zijn daar L. Fuchs' *Den nieuwen herbarius dat is dboeck van den cruyden*..., Mathys de Lobel's in 1581 bij Plantijn uitgekomen *Beschryvinghe der planten ende cruyden*, om slechts enkele van de allerbelangrijkste te noemen.

Het nut is vaak een toetssteen in deze litteratuur. Zo geeft zelfs nog de eerst in 1702 gestorven Rumphius een indeling aan zijn *Ambonsch Kruidboek*, die een hiërarchie van het nut is. Eerst behandelt hij ‘alderley Boomen, die eetbare Vrugten dragen en door Menschen gehavend worden’, dan komen de ‘specereyagtige Boomen’, gevolgd door die ‘dewelke eenig Hers, aanzienelijke Bloemen, of schadelijke Melk van haar geven’, de ‘wilde Boomen, waarvan men Timmerhout heeft’ en tot slot alle andere bomen. Ook de heesters deelt hij naar dergelijke maatstaven in.[1]

Namen van kruidkundigen en van schrijvers op het gebied van de biologie in het algemeen worden nogal eens genoemd in de hofdichten. Sommige hofdichters en eigenaren van tuinen hadden bovendien een wetenschappelijke belangstelling voor kruiden en andere planten. De grote reputatie, die de nieuwe wetenschap van de kruidenkunde zich verwierf, maakt overigens zeer in het algemeen reeds duidelijk, dat zij een stimulerende factor is geweest voor de georgische litteratuur. De boeken van de kruidkundigen stonden overigens niet tot die van de landbouwschrijvers in een scherpe tegenstelling als van wetenschap tot litteratuur. Als wij kijken naar de talrijke citaten, waarmede het werk van Dodonaeus is gestoffeerd, dan blijken daar vele van Plinius bij te zijn, die voor de hofdichters eveneens een autoriteit was, maar ook treffen geregeld ontleningen aan Varro, Vergilius, Columella, Palladius. De litteratuur heeft over deze ‘wetenschappelijke’ werken soms grote macht, wat bijvoorbeeld blijkt uit een in 1546 te

1 G. Ballintijn, *Rumphius de blinde ziener van Ambon*, Utrecht 1944, blz. 90 en 91

Frankfort anoniem verschenen werk met de titel *Herbarum*, *arborum*, *fruticum*, *frumentorum ac leguminum*. *Animalium praeterea terrestrium*, *volatilium et aquatilium*, *aliorumque*, *quorum in medicinis usus est*, *simplicium*, *imagines*... Het boek geeft ook plaatjes van fabeldieren als de dracomarinis, de basiliscus, de draco en de unicornis.

Agrarische litteratuur aan de ene kant en agronomische en plantkundige wetenschap aan de andere waren geen zaken van zo verschillende orde als zij het thans noodzakelijkerwijze zouden moeten zijn; doch ook het godsdienstig en zedekundig element is niet goed uit dit complex los te maken. Dit weegt het zwaarst in de godsdienstige litteratuur, die uitgaat van het onderzoek van de natuur, en het treedt iets terug in de litteraire, doch godsdienstig gefundeerde natuurbeschouwing. Evenzo treden litteratuur en godsdienst iets terug in de wetenschappelijke verhandeling, doch ook daarin speelt de godsdienstige instelling vaak toch een verrassend grote rol. Soms is het slechts een kwestie van accent, waarin godsdienst, wetenschap en litteratuur zich van elkaar onderscheiden.

Swammerdam en Boerhaave citeren gaarne klassieke auteurs, die in moderne ogen veeleer litteraire dan wetenschappelijke autoriteit hebben en waarvan de wetenschappelijke appreciatie zelfs door de 17de-eeuwse onderzoekers ons bevreemdt. Daarnaast is het bij hen wel eens moeilijk te beoordelen, of de theologie uitgangspunt, doel of slechts klimaat was. Swammerdams *Ephemeri vita*: *Ajbeeldingh van 's menschen leven*, *vertoont in de wonderbaerlycke en nooyt gehoorde historie van het vliegent ende een-dag-levent haft of oever-aas*...[1] is niet van een principieel andere orde dan het gedichtje van een zekere J.v.L., lid van het genootschap Studium Scientiarum Genitrix, getiteld *Gedachten bij de beschouwing van het haeft*.[2] Van godsdienstige zin zijn beide doortrokken, de wetenschap speelt bij Swammerdam zeker een grotere rol, doch is ook bij de ander punt van uitgang.

Bij iemand als Rumphius blijkt telkens, evengoed als in de Nederlandse hofdichten, dat de waardering van de goede gaven der natuur geen materialisme zonder meer is, doch dat het goede te genieten een plicht is, de veronachtzaming daarvan een dwaasheid die onchristelijk ware. God heeft immers de schepping in dienst van de mens gesteld en deze moet er het gebruik van maken waarvoor zij bestemd is. Antoni Jansen verwijst daarbij naar de uitspraken van Salomo.

Bij de behandeling van vele hofdichten werd aangestipt, dat het nut van de schepping tweeërlei was, niet alleen materieel maar ook geestelijk, doordien een juiste waarneming van de zichtbare natuur voert tot kennis van het onzichtbare daarachter en tot de bedoelingen van de Schepper. God heeft Zijn schepping aan de mens gegeven mede met het doel, dat de mens

1 Amsterdam 1675

2 *Dichtöefeningen van het kunstlievende genootschap onder de spreuk*: *Studium Scientiarum Genitrix. En prijsverzen IV*, Leiden 1782, blz. 238

daarin een openbaring zou vinden, een openbaring van het goddelijke, van de eeuwige waarheid, maar op lager niveau tevens een samenstel van vingerwijzingen, hoe de mensen hun leven moeten inrichten als echtgenoten, ouders, werkgevers, dienaars, en in wat voor betrekking dan ook, doch steeds als goede christenen.

Dat de natuur een openbaring is, was in de Republiek, waarin de gereformeerde godsdienst die van de staatskerk was, een officiële opvatting. Artikel II van de Belydenisse des Geloofs der Gereformeerde Kerken in Nederland luidde volgens de redactie van de Dordtse synode: Wy kennen hem door twee middelen. Ten eersten door de scheppinge, onderhoudinge, ende regeeringe der geheele werelt: overmits deselve voor onse oogen is als een schoon boek, in welke alle schepselen, groote ende kleyne, gelijk als letteren zijn, die ons de onsienlicke dingen Godts geven te aenschouwen, namelick, zijn eeuwige moogentheyt, ende Godtheyt, als de Apostel Paulus segt, Rom. 1 vs. 20. Welke dingen alle genoegsaem zijn om de menschen te overtuygen, ende haer alle onschult te benemen. Ten tweeden geeft hy hemselven ons noch klaerder ende volkomelicker te kennen, door zijn heyligh ende Goddelik woort: te weten, zoo vele als ons van noode is in desen leven, tot zijnder eeren, ende de zaligheyt der zijner.

De Hollandse hofdichters belijden hun geloof in de natuur als openbaring en zedelijke standaard geregeld, doch bij de Italianen is daar geen sprake van. In Frankrijk - de basis van mijn onderzoek is te smal om een sterkere uitspraak te kunnen wettigen - schijnt het zo te zijn, dat de hugenoten zich in hun natuurbeschouwing conformeren aan hetzelfde standpunt als de Hollanders. Du Bartas spreekt duidelijke taal en Théophile de Viau, hier te lande in de Gouden Eeuw ook allerminst onbekend, een auteur die zich met moeite heeft kunnen redden, toen hij ervan verdacht werd een hugenoot te zijn, drukt zich op dit stuk evenmin dubbelzinnig uit.

In overeenstemming met de aanvaarding van de natuur als openbaring is de mentaliteit, die ten grondslag ligt aan het emblematiseren. Al het waargenomene is vingerwijzing Gods en het gaat er slechts om, goed waar te nemen en uit te leggen. De uitlegging is nodig. Wij zien immers niet rechtstreeks, maar als in een spiegel. De dichter gaat bij de ontraadseling van de zinnebeelden der natuur impulsief en associatief te werk; algemene waarden, die door des dichters object gesymboliseerd worden, hebben daarmee niets wezenlijks gemeen, doch slechts een uiterlijke eigenschap. Is aan een bloem het zuivere wit een sterk in het oog springende eigenschap, dan kan de bloem geassocieerd worden met de deugd via het tertium comparationis zuiverheid. Hoewel in het symbolisch denken aanvankelijk de gedachten langs niet causale lijnen overspringen, doch ten slotte in de codifi-

cering van de allegorie een systeem ontstaat, blijft er in de litteratuur van de hofdichten een betrekkelijke mate van vrijheid en van aan het symbolisme qualitate qua eigene 'willekeur'. Bij een en dezelfde schrijver kan de spin zodoende het ene ogenblik het zinnebeeld van de vlijt zijn, namelijk als het oog van de beschouwer op het web valt, een andere keer daarentegen het symbool van het venijn, als de dichter waarneemt hoe de spin zijn prooi doodt.

De uitleg van de schepping als een boek vol symbolen, die reeds onze eerste hofdichters, Van Borsselen en Hondius, kenmerkt, die bij de hugenoten, de Engelsen en ook bij Luther voorkomt, doch niet in Italië, lijkt een tegenstelling tussen protestant en katholiek te zijn. Toch was zij in ons land met de komst van de hervorming niet een nieuw verschijnsel en ook elders in Europa valt zij in de katholieke middeleeuwen overvloedig te vinden, zowel in landen die later in de katholieke sfeer zouden liggen als in die waar de hervorming de toon zou aangeven.

Wij kwamen uitspraken tegen in zo ver uiteenliggende werken als van Erasmus, Hrabanus Maurus en Cassiodorus, doch men vindt ze evengoed bij bijvoorbeeld Bernard van Clairvaux. Talrijk zijn de vindplaatsen in middeleeuwse geschriften, in het bijzonder bij mystici. Hoe ook in de latere middeleeuwen in de kunsten de allegorie diende als een sleutel voor een juiste benadering van de werkelijkheid, behoeft niet gereleveerd te worden. De thomistische filosofie vormde de grondslag voor het systeem van de allegorie en gaf een basis aan de geestelijke, maar ook aan de wereldlijke kunst, die de verschijningsvormen, de schepping associeerde met de eeuwige waarden van de wereld daarboven, waarop de schepping een voorbereiding was.

Het moge eigenaardig schijnen, dat het juist de reformatie moest zijn, die hier aansloot op de gedachten en gevoelens van de middeleeuwse cultuur, en niet de contrareformatie. Doch deze overeenkomsten treffen ook in ander verband.

Al het waargenomene kan dienen voor de symboliserende toepassing van de natuurlijke theologie, doch bij uitstek bleek het zeer kleine in de natuur de liefde van de hofdichters te hebben. En niet van de hofdichters alleen, want bij alle 16de- en 17de-eeuwse Hollandse moralisten biedt juist het onaanzienlijke, waaraan wij dagelijks talloze malen onachtzaam voorbijgaan, bij enig inzien des te grootser perspectieven. Ook de resultaten van de wetenschap baarden het meeste opzien, waar het de ontsluiting van de microcosmos gold. Mannen van wetenschap en moralisten, waaronder ik hier mede de hofpoëten begrijp, haalden gaarne een plaats van Plinius aan:

> Eminet in minimis maximus ille deus.

Swammerdam doet dit, om eraan toe te voegen de overweging, dat wij dank zij onze vergrootglazen de wonderen der schepping tegenwoordig nog veel beter kunnen beseffen. In een opdracht aan Thévenot schrijft hij:... ‘ik presenteer U Ed. alhier den almagtigen vinger Gods in de anatomie van een luys.’[1]

Het woord van Plinius was stellig van gewicht voor de hofdichter en evenzo de steun die het wetenschappelijk onderzoek van zijn tijd aan zijn denkbeelden gaf, doch dat juist deze uitspraak van Plinius zo'n opgang maakte, moet ook een kwestie van voorkeur zijn geweest, zo goed als de wetenschappelijke ontdekkingen in de aard van de tijd lagen.

De belangstelling was in de renaissance gericht op de analyse van de wereld die de mens omringt, wat blijkt op allerlei terreinen des levens: de schilders onderzochten het perspectief, de kleur en de anatomie tot in de finesses. Hoe ver de weetgierigheid tot in details afdaalde, wordt bijvoorbeeld duidelijk in het zesde boek van Da Vinci's verhandeling over de schilderkunst, waar hij de botanie voor schilders behandelt. Etymologen splitsten alle woorden van de taalschat in stammen, uitgangen, voor- en achtervoegsels. Zij ontdekten klankwetten en verwantschappen en wisten woorden en uitdrukkingen die door langdurig taalgebruik nog maar weinig inhoud hadden, voor de verwonderde lezer opnieuw pregnant te maken. Mensen als Coornhert konden met dit nieuwe inzicht in de taal daarvan een doeltreffend didactisch wapen te maken. De catalogisering en systematische indeling van duizenden gewassen in de kruidboeken, die van vlinders, het aanleggen van collecties schelpen en andere zaken van natuurhistorische aard duidde op en stimuleerde een scherpe belangstelling voor de structuur van al het geschapene. In het analyseren, determineren, de wil tot onderkenning van alles ligt de basis van de moderne wetenschappen.

De hervorming is een breken geweest met dingen die het geloof voor een volk konden belichamen, aanschouwelijk maken, concretiseren. De dogma's waren ex abstracto moeilijk voor ogen te stellen. Misschien dat daarom in het jonge protestantisme het mystieke een belangrijk element van de gevoelswereld werd in een inkeer in de ziel. De mystici der middeleeuwen werden in ieder geval, en niet zonder vrucht, door de protestantse schrijvers van de 16de en 17de eeuw gelezen.

De renaissance analyseerde de schepping. Ook de hervorming, een kind van dezelfde tijd, deed dat. Zij sloot aan op wat reeds overgeleverd was door de middeleeuwen, vond een autorisering in het bijbelse woord aan de Korinthiërs, Videmus nunc per speculum in aenigmate, en werd gesteund door de waarlijk indrukwekkende resultaten van het wetenschappelijk onderzoek.

1 Ik ontleen dit citaat aan Cd. Busken Huet, *Het land van Rembrand*, 6e dr. Haarlem 1941, blz. 457 en 458 Typerend is ook het geval van Christiaan Sepp en zijn zoon Jan Christiaan, die deze spreuk als opschrift plaatsten boven een kabinetje waarin zij hun verzameling vlinders bewaarden. Zie hiervoor Sepp-Nozeman, *Nederlandsche vogelen 1770-1829, ingeleid door A. Schierbeek*, 's-Gravenhage 1930, blz. 8

Haar suppositie was daarbij in zoverre scholastisch, dat een buitentijdelijke wereld van hoger orde, die dieper ligt dan de onze, erboven en erachter staat, alom tegenwoordig is. Alles wat wij ervaren is slechts bedoeld om te wijzen op de andere wereld. Het komt erop aan de tekenen van deze, symbolen immers van een betere wereld, te verstaan. Deze houding bond godsdienst, wetenschap en litteratuur tezamen.

Voor de beoefenaar van het genre der hofdichten lag daarmede zijn onderwerp reeds a priori op een verheven niveau. Bovendien kon een klassiek genre geadapteerd worden en mocht een beroep worden gedaan op andere klassieke autoriteiten, die, zoals Plinius, beschouwd konden worden als prefiguraties van het christendom.

Het protestantisme, nuchter in zoverre het gesteld wordt tegenover de contrareformatie der barok met haar voorkeur voor het onbeheerste, onbegrensde, met tegenstellingen tussen diep smartbeleven en opperste gelukzaligheid, vond in deze contemplatie van de natuur een bij zijn karakter passende weg van redenering, zij het dat deze niet strikt causaal was.

De appreciatie van de schepping als nodige en aangename onderstand is niet onverenigbaar met het zien van deze schepping als een verzameling van zinnebeelden. De schijnbare tegenstelling wordt opgeheven doordien beide gedachten worden omvangen door de alomtegenwoordigheid Gods, door de idee, dat God de schepping regeert tot heil van het mensdom.

De rechtlijnige traditie in het hofdicht en het eind daarvan

De genre-discipline werd in de hofdichtenlitteratuur zo streng betracht, dat modulaties door persoonlijke en tijdsomstandigheden een betrekkelijk geringe rol speelden. Wij zagen meermalen, hoe dichters om aan de opdracht van de traditie te voldoen, de ogen sloten voor de realiteit welke niet in het schema paste.

De traditie bestond goeddeels door en om zichzelve. Zij kon zich blijven oriënteren op en corrigeren naar haar luisterrijk punt van uitgang in het Rome van de keizertijd.

Met nadruk zou ik willen vaststellen, dat in de litteratuur van de hofdichten blijkt, dat de traditie voor het betrokken tijdvak een overheersende rol speelt als maatstaf voor de dichter. Wij kwamen reeds verscheidene typerende voorbeelden tegen. Daaraan zou ik hier nog een enkel ander willen toevoegen.

Mr. A. Goekoop, bewoner van Sorghvliet, schrijft in een artikel *Het Catshuis* '*Sorghvliet*' *300 jaar* (*1652-1952*)[1]: 'Maar Cats was niet alleen een practisch... maar ook een zuinig man. Zijn nieuwe huis mocht geen verdieping

1 *Die Haghe. Jaarboek 1953*, 's-Gravenhage 1953, blz. 4

hebben:

> ‘Een huys met lage muren is dienstigh op 't lant
> En sal oock lange duren.....’
>
> ‘Hier is een laegh gebouw, daer op de sture winden,
> Tot schade van den Heer geen stoffe konnen vinden.’

Ik wil graag geloven, dat Cats voorzichtig met zijn geld omsprong, maar dat de villa laag en eenvoudig van bouw moet zijn, is een stelling van de landbouwschrijvers, die men in talrijke uitgebreide werken en ook wel in hofdichten tegenkomt.

De heer Goekoop verwondert zich, dat Cats niet ophoudt te vertellen, dat hij armelijke grond vruchtbaar heeft gemaakt en ook stelt, dat men geen vette grond kan uitkiezen zonder zijn deugd te verliezen: ‘Cats vergeet daarbij te vermelden, dat zijn buitenhuis Sorghvliet *wel* op vruchtbare grond gebouwd is! Maar moraliseren zat Cats nu eenmaal in het bloed...’[1]

Mr. Goekoop citeert dan nog:

> De plaets en haer gevolgh, daer in ick ben gheweken
> Is maer een hoopjen zandts, met meyen nu bestreken...

en hij zegt hiervan: ‘De laatste twee regels heeft het koor van critiekloze bewonderaars en naschrijvers van Cats aangegrepen om na diens dood de slagzin rond te bazuinen, als zoude hij: “een stuk wildernis tot lusthof hebben geschapen”.’

De heer Goekoop zal als bewoner van Sorghvliet stellig reden hebben voor zijn weerlegging van Cats' voorstelling van zaken. Litterairhistorisch lijkt mij zijn ontkenning van Cats' woorden en van die van zijn bewonderaars interessant, want door zijn mededeling krijgen wij een bevestiging te meer van het feit, dat litteraire traditie kon gaan boven zintuigelijke waarneming, dat in ieder geval de feiten werden geïnterpreteerd op een zodanige wijze, dat ze in het gekozen schema pasten. Want, ter verklaring van het onderhavige geval, bij Cats speelt kennelijk hetzelfde thema een rol als bij Huygens, Westerbaen, Jan Vos, Antonides en zo vele andere hofdichters. Zij achtten, misschien op gezag van buitenlandse georgische auteurs, maar zeker op dat van de klassieken, m.a.w. op gezag van een traditie die teruggaat tot de Oeconomicus, de ontginning van arme gronden een landbouwtechnisch, economisch en zedelijk uiterst belangrijke zaak.

Hetzelfde is bij Cats op een ander gebied te constateren. Cats hield zich

1 t.a.p. blz. 2-4

druk met zijn bijen bezig en schrijft er uitgebreid over, doch voor de uitgebreidheid van zijn beschrijving is zeker Vergilius verantwoordelijk. Dat Cats, en met hem de meeste beoefenaars van een tak der georgica, ondanks het feit dat hij de diertjes dagelijks kon observeren ze toch laat aanvoeren door een koning, is verwonderlijk en naar mijn gevoel slechts vanuit de macht van het voorbeeld te verklaren.

Een laatste, nog sprekender voorbeeld is het volgende. Jacob van Maerlant schrijft in *Naturen Bloeme* boek III sub Grus in navolging van Plinius over de kraanvogel onder andere:

Ende daer si beten bi nachte,
Sceiden si haer sciltwachte,
So dat die tiende waken moet.
Die wachters houden in haren voet
Een keselkijn, of hem we doe
Die Vaec, dat hem die voet ondoe,
Ende hem die keisel dan ontvalle,
So roept hi dat sijt horen alle.

Het verwondert niemand, dat dit apocrief verhaal in de dertiende eeuw wordt opgedist. Wellekens evenwel schrijft in het begin van de achttiende eeuw in de Jagerszang voor Elsryk, om een voorbeeld te geven van de doelmatigheid van de schepping, over de kraanvogels:

Wanneer zy by den nacht neêr stryken op het veld,
De schildwacht word gestelt,
Die, om dat hem de slaap niet licht zou overromplen,
Hout in zyn eene poot, hoog op, een kei geknelt.

Over een dergelijke kwestie schreef Werner Rosz een artikel, *Kennst du das Land, wo die Zitronen blühn*? *Zur Vorgeschichte einer Goethe-strophe*,[1] dat van paradigmatisch belang is voor de 'zienswijze' ten aanzien van de natuur in de tijd van de renaissance tot in het begin van de vorige eeuw. In dit artikel wordt aan de hand van een zeer ruim aantal vindplaatsen aangetoond, dat mirte en lauwer, die wij in de georgische litteratuur herhaaldelijk als een paar tegenkwamen, als zodanig reeds in de oudheid te vinden waren en bij de meest uiteenlopende schrijvers als Petrarca en Boccaccio, Milton, Corneille, Opitz, Delille en Goethe als zodanig blijven voorkomen. Daarbij hebben sedert de renaissance mirte en lauwer de waarde van een antithese, n.l. die van liefde en heldendom.

1 *Germanisch-romanische Monatsschrift* 1952 II, blz. 172

Nog in 1842 kon een criticus een opmerking over dit paar maken. De drogistenzoon Van der Vliet hekelde in Braga[1] de andere uit drogisten- of apothekersmilieus afkomstige poëten met

> Hun wieg stond tusschen lauwerblâren,
> En verschgeplukte myrthen in;
> Omdat de vaders van 't gezin,
> Drogisten of aptekers waren...

De persoonlijke geaardheid der dichters bracht binnen de perken van het traditioneel kader niettemin soms nog aanzienlijke afwisseling in voornamelijk de sfeer teweeg, afhankelijk van hun dichterlijke gaven, hun religieus gevoel, de intensiteit van hun belangstelling en wat verder van invloed kon zijn. Een behandeling van deze kwesties valt echter buiten het bestek van deze studie, welke zich veeleer ten doel stelt het bestaan, de verbreiding, de afkomst, het belang, de aard van het genre, dus daarmede het gemeenschappelijke te belichten.

Ook een gedetailleerde behandeling van de veranderingen welke met het verstrijken der jaren in het Hollandse hofdicht optraden, ligt buiten mijn zelfgekozen bestek.

Uiteraard treden, als wij vroege en late hofdichten vergelijken, eigenaardigheden op die ook in de andere litteratuur te onderkennen zijn. Maar het schema, de figuraties, de emblematische instelling blijven het patroon vormen, zodat voor de geschiedenis van het genre principiële wendingen niet geregistreerd kunnen worden.

Daarbij komt, dat het getal der hofdichten weliswaar niet gering is, maar toch ook weer te klein om met een statistisch gemiddelde te kunnen opereren. Het mist de numerieke basis om b.v. de zeventiende-eeuwse tegenover de achttiende-eeuwse te stellen. De individualiteit der schrijvers verzet zich daarenboven tegen een bruikbare splitsing in perioden. Zo heeft het achttiende-eeuwse *De lustplaats Soelen* veel gemeen met Sorghvliet en zou Jan Vos' *Kommerrust* hier en daar voortreffelijk in een reeks van achttiendeeeuwse hofdichten passen.

Met inachtneming van het boven gemaakte voorbehoud kan men over het algemeen constateren, dat de demonstratie van de symbolische uitleg der natuur langzamerhand minder overtuigend gaat klinken. Tot het laatst blijven de schrijvers betogen, dat de schepping een leerzaam boek is, waarin men de bedoelingen van de Schepper kan lezen. Maar de frequentie van deze stelling wordt geringer en in sterker mate nog die van de praktische toepassing in zinnebeelden. Dit is begrijpelijk, want het symbolisme, dat

1 *Braga, Dichterlijke mengelingen. Uitgegeven door een dichtlievend gezelschap onder de nooit gebruikte zinspreuk: 'Utile dulci*'. Uitgegeven door A. Winkler Prins, Deventer 1883, blz. 345

een vaste bedding vindt in een allegorisch systeem, draagt van nature de kiemen van het bederf in zich. In de vroege renaissance was het vinden van het zinnebeeld als het overspringen van een vonk. De toepassing zorgde voor een verrassingselement en de lezer werd daarop plotseling geconfronteerd met een onvermoed perspectief. Deze werkwijze was voor de moralist een belangrijk psychologisch wapen, dat werd toegepast met een deskundigheid die doet denken aan de moderne psychologie der reclame.

Wordt een dergelijke techniek tot een systeem, waarin een beperkt aantal beelden een vaste, bij schrijver en lezer reeds lang bekende en daardoor niet meer pregnante, zin hebben, dan ligt het eind van de toepassing in het verschiet. Dat deze werkwijze desondanks zo lang toegepast werd, getuigt van de kracht die een traditie nog kan hebben, als zij haar basis verloren heeft en nog slechts om en door haar zelf voortgaat. Zij is als een stroom waarvan de toevoer wordt afgesneden, doch die lager nog blijft vloeien, al wordt het tempo trager.

Enige voorzichtigheid blijft bij dergelijke oordeelvellingen echter geboden, want het is moeilijk onder het harnas van de achttiende-eeuwse vormen de temperatuur van het religieus gevoel te meten. Emblematabundels bleven in de achttiende eeuw van de persen komen, doch daarbij moeten wij bedenken, dat zij naast geschrift ook grafisch produkt waren en dat de achttiende eeuw veel meer dan haar voorgangster een hartstocht voor de bibliofilie aan de dag legde.

In de vorm van het hofdicht treden veranderingen op, die in het oog vallen. Hoewel de zeventiende eeuw ook een aantal kleine hofdichten voortbracht en de achttiende ettelijke grote, ziet men toch een steeds toenemende tendentie naar het beknopte gedicht. De schrijvers wekken soms de indruk, dat zij het als hinderlijk ervaren, nog eens in alle uitvoerigheid te moeten herhalen wat reeds door tallozen werd gezegd. Doordat ook voor de lezers de stof allesbehalve nieuw is, kan wel volstaan worden met een halve aanduiding, het oproepen van een suggestie.

Dezelfde indruk had ik t.a.v. de neo-Latijnse hofdichten van een veel vroeger periode, zoals dat van Janus Secundus. De kortheid, waarmede daar de thema's werden aangegeven, stak af tegen Hondius' en Van Borsselens uitvoerigheid.

Het is aan te nemen, dat het neo-Latijnse hofdicht, toen Janus Secundus zich tot de Milanese hofheer wendde, reeds zover ontwikkeld en verbreid was, dat een elegante suggestie voor de ingewijde verstaander genoeg was. Evenzeer is het aannemelijk, dat er daarna in Holland voor een nieuwe ontplooiïng van het genre in de volkstaal alle gelegenheid was. Er was daar een nieuwe groep van ‘consumenten’, maar bovenal gaf de door de hervor-

ming gesteunde natuurbeschouwing nieuwe overtuigingskracht.

Niet alleen worden de hofdichten in de achttiende eeuw over het algemeen korter, maar ook de versvorm verandert. In de zeventiende eeuw overwogen de alexandrijnen. In de achttiende eeuw worden de regels korter en de maat lichter. Veel meer dan in de voorafgaande eeuw treedt de strofische bouw op.

Het realisme geraakt op de achtergrond. Meer dan in vroeger tijd wordt de moddersloot als een kristallijnen vliet aangeduid, de boerenmeid als een landelijke schone, terwijl het vee meest dartelt en huppelt. Een voorkeur voor sereniteit, gaafheid, luchtige en elegante bewegingen spreekt uit vers en woordkeus. Het lyrisch element laat zich ook in het overwegend didactisch gedicht meer gelden.

De aanvankelijk sterke voorliefde voor realistisch-triviale mededelingen op het gebied van de tuinbouw, het plezier in het zelf snoeien en enten raken wat op de achtergrond. Er zijn in de zeventiende eeuw meer autobiografische gedichten van grote omvang. Ook de zelf dichtende villabewoners van de achttiende eeuw, Rotgans, Van Merken, Bernardus de Bosch, Pypers onttrekken zich niet aan deze verandering. Het beeld dat de achttiende eeuw te zien geeft is niet uitsluitend het gevolg van de omstandigheid, dat er vele dichters om den brode schreven.

Dat de lofdichters in de achttiende eeuw zo talrijk waren, is daarom zo merkwaardig, omdat zij in vele gevallen met nadruk vertellen, dat hun mecenas ook zelf de dichtkunst beoefende. Ik wil erkennen, dat men deze mededelingen niet al te zwaar moet opvatten, want ook dit was een litteraire figuratie. Maar het bezitten van een buiten was een mode en deze mode eiste meer dan het enkele bezitten. Speelde de heer het spel goed, dan diende hij er ook op te letten, dat hij bijvoorbeeld de gastvrijheid hoog hield en zijn culturele standing bewees. Er is met andere woorden wel eens meer sprake geweest van snobisme dan van dichterschap. Ten slotte behoorde toen het aquarelleren en zeker op de Latijnse school het schrijven van verzen bij een goede opvoeding, zoals tegenwoordig volstrekt onmuzikale kinderen hun pianoles krijgen. Het was voor een lofdichter minder spoedig een nominale leugen, als hij zijn mecenas een dichter noemde. Toch blijft het vreemd, dat zo weinig van hen die zich dichter lieten noemen hun eigen grond bezongen. Een vervlakking van de belangstelling is hier wel aan te nemen.

Zoals in de schilderkunst de achttiende eeuw in Nederland een levendige beoefening van de topografie te zien geeft, neemt ook in de hofdichten dit element een steeds, althans door de beknotting van de verdere inhoud relatief grotere plaats in. Van oudsher nam de hofdichter zijn lezer mee naar

de naaste omgeving of de dichtstbij liggende stad, doch heel dikwijls biedt de achttiende-eeuwse hofdichter een beeld in vogelvlucht van een half gewest.

Romantische gevoelens kan men in de hofdichten zien naderen: de nachtegalen, een overigens oud motief, slaan vaker tegen de komst van de negentiende eeuw; de maan gaat schijnen; het landleven dat reeds lang een ideaal van rust was, wordt er soms meer één van eenzaamheid; de storm die vroeger diende om het gevaar van de zeevaart duidelijk te maken, wordt meer een bewijs van de nietigheid van de mens in de grootsheid van de schepping.

Er is dus wel blijk, dat er een wat andere inhoud wordt gegeven aan de oude motieven, maar de dichters blijven deze herhalen, zolang er hofdichten zijn.

Voor een koerswijziging van het hofdicht was geen plaats, want de komende natuurbeschouwing was uiteraard strikt strijdig met die van het hofdicht. De figuraties van de hofdichter konden slechts dienen om opvattingen te schragen die voor de romanticus het tegendeel van de zijne waren.

In de tijd van politieke, militaire, economische en culturele woeling op de overgang van achttiende naar negentiende eeuw ging het eens door toonaangevende dichters, humanisten, voorname geestelijken, vorsten en machtige kooplieden beoefende en gepatroniseerde genre ongemerkt te gronde. De georgische leerdichten in het buitenland werden ook in de vorige eeuw nog wel herdrukt. Mogelijk had de fysiocratische doctrine, die in de negentiende eeuw nog niet overal werd opgegeven, aan deze litteratuur nog een stimulans gegeven. Ten onzent kon het hofdichtengenre daardoor nauwelijks bevorderd worden. Het werd nog slechts door eigen traditie voortgezet en kon weinig anders doen dan zichzelf herhalen.

Door de voortdurende herhaling van dezelfde thema's en doordat het symbolisme was uitgewerkt, moest het hofdicht doodlopen. De overwinning van de Romantiek was hier gemakkelijk en volkomen. Dat in dezelfde tijd de buitens in verval raakten, was een coïncidentie die mede in de hand werkte, dat het genre zonder meer verdween en zelfs vergeten werd. Een botsing tussen het nieuwe en een, zij het dan misschien uitgeholde traditie, die zich aan het nieuwe niet kon aanpassen, zou voor de hand hebben gelegen. Van een dergelijke botsing, die in kritieken en satiren tot uiting had moeten komen, is weinig te merken geweest. In 1813 is na alle woelingen de situatie blijkbaar zodanig gewijzigd, is de sensitiviteit, de lyrische ontboezeming, de persoonlijke benadering van menselijke gevoelens, de religieuze bewogenheid, pathos en deemoed, medelijden, enthousiasme, humor, zelfspot, nationalisme en wat er meer in de romantiek besloten ligt, blijk-

baar zodanig als vanzelfsprekend aanvaard, dat topografische beschrijvingen van de overgebleven of hier en daar ook wel nieuwe buitenplaatsen, verhandelingen over de cultuur van citrusvruchten in dichtmaat, dichterlijke behandelingen van thema's als het enten van bomen zonder meer ondenkbaar zijn en deze stof geoordeeld wordt eenvoudig niet tot het terrein van de schone letteren te kunnen behoren.

Klassieke autoriteit en het zegel van de godsdienst hebben het genre van de hofdichters gespaard tot het laatste ogenblik. In 1813 doet Immerzeel een late aanval op het hofdicht in *Het land*.[1] Hier staat voor het eerst sinds eeuwen een dichter vrij tegenover de bekende georgische figuraties. Al dat groen, klaagt hij, wordt wel wat eentonig. De jeugd van het platteland die de landheer met gezangen verblijdt? Boerenmeiden zingen erbarmelijk, vindt hij, het is echt te veel voor je trommelvlies. Alleen kolderende poëten, die geen verstand hebben van noten, kunnen spreken van 'der vooglen orgelkelen'. Immerzeel hoort altijd nog liever een doedelzak dan een filomeel. En dan de reine zeden op het land! De boeren begappen elkaar, het zijn messetrekkers en ze knoeien met de boter; het gewicht klopt nooit. Huwelijkstrouw dan? Dat valt niet tegen te spreken, omdat de hooibergen nu eenmaal niets kunnen verklappen. Met de eenvoud is het ook niet alles, want boeren schransen van de fijnste ham en brood vind je niet in de eenvoudige hutjes, want ze eten er alleen maar koek. Nee, dan het bewaren van het geloof, waarover de dichters alsmaar kolderen: boeren gaan geregeld naar de kerk. Ja, maar niet uit liefde tot de Heer. Ze zijn eenvoudig bang voor de duivel. En dan het geroddel, getier en gevloek en het drinken. De landelijke schonen met 'rozeroode kaken' zijn onappetijtelijke vleesgevaarten.

Van Oosterwijk Bruyn vond net als Immerzeel in het buitenleven een gemakkelijk doelwit voor zijn boertigheid. In zijn gedicht *De stedeling op zijn buitengoed*[2] doet hij niet anders dan de georgische argumenten aantasten. Het landleven wordt hoog verheven, zegt hij, maar hem wordt het te veel, alsmaar naar vee en lover te staren. Dat bloesem vrucht wordt en dat een bloem ten slotte verdort, kan deze dichter moeilijk meer onthutsen. Hij heeft last van de nachtegaal, die maar niet kan ophouden. Voor vissen moet je geduld hebben en jagen is een wrede sport. Het tuinwerk laat Van Oosterwijk Bruyn liever aan zijn tuinman over, die hem zulke prettige boodschappen brengt als dat de sla weer vol met slakken zit. Het is een groot bezwaar buiten, dat je met de beursberichten altijd een week achteraan komt. Ga je naar een kroeg, dan kun je in een morsige omgeving converseren met de koster, de schout en botte boeren. Maar komen er logés, dan schenk je wijn en vergeet je tuin en koeien; je zou haast denken dat je weer in de stad bent.

1 J. Immerzeel junior, *Voor opgeruimden van geest*, Rotterdam 1813, blz. 49
2 J. van Oosterwijk Bruyn, *Luimige dichtstukjes tweede verzameling*, Amsterdam 1830, blz. 21

Geprezen zij de winter, als je de stomme boeren en beesten eindelijk de rug mag toedraaien.

Het mag dan waar zijn, dat Immerzeel en Van Oosterwijk Bruyn het erop gezet hebben boertig te zijn, het is niettemin duidelijk, dat het met de georgica afgelopen was. Af-gelopen, want het is tekenend, dat juist dichters als deze een reactie geven op een complex van maatschappelijke, praktischethische en religieuze idealen, dat vele generaties van stedelingen heeft vervuld.

Toen de kruitdamp van de Franse revolutie en de Napoleontische oorlogen was opgetrokken, was het allemaal definitief voorbij. De stadsmens zou de natuur blijven zoeken, maar het ideale buitenleven was niet langer dat van de heer die, levend en werkend als een boer, de aurea aetas hervindt op een weldoordachte wijze, waartoe wetenschap, letteren en religie hem in staat stelden.

Résumé Français

Grâce à l'inventaire quasi exhaustif qu'en a dressé J. te Winkel, l'histoire de la littérature néerlandaise comporte la catégorie du ‘poème de maison de campagne’.

Dans la présente étude j'ai traité à peu près 90 exemples évidents de ce type de poème, que l'on trouve dans la période qui va de 1613 jusqu'à la fin du XVIIIe siècle.

Les poèmes de maison de campagne, dont les spécimens les plus connus ont été écrits par Van Borsselen, qui ouvrit la marche, par Hondius, Huygens, Westerbaen, Cats et Wellekens, sont principalement didactiques pour trois raisons: le principe descriptif, l'enseignement de l'horticulture et la moralisation.

Par principe les auteurs font une description souvent minitieuse du jardin fleuriste, du jardin fruitier, du jardin potager, du vivier, de la bassecour, du rucher et des embellisements requis par l'architecture jardinière. La plupart décrivent aussi les environs et saisissent entre-temps l'occasion de traiter quelque sujet de l'histoire nationale ou d'observer la conversation et les divertissements des paysans

Il convient de noter que les poètes, comme par un accord commun, ne veulent rien dire des maisons elles-mêmes, mais qu'ils louent les collections qu'elles contiennent.

Les auteurs donnent une idée générale de l'ordonnance des jardins à chacune des quatre saisons. Ils racontent les activités du seigneur et de ses ouvriers, les semailles, la récolte, la chasse, la pêche et avant tout la greffe.

Les seigneurs tiennent à honneur de travailler eux-mêmes dans leurs jardins. Le défrichement de terrains incultes est spécialement digne d'éloges. La nature déserte ne saurait attirer l'attention des auteurs, bien qu'ils fassent preuve d'une connaissance détaillée des choses les plus terre à terre et de tout ce qui est de peu d'apparence dans les jardins, comme les insectes par exemple.

Les poèmes de maison de campagne louent avec enthousiasme la sécurité de la campagne en l'opposant aux dangers de la navigation maritime; celle-ci ne serait entreprise que par la soif de l'or. A la campagne on ne connaîtrait par les calamités de la guerre. Une opposition profonde se manifeste aussi entre la campagne et la ville. En ville on devient victime de juges partiaux,

d'avocats et de procureurs, de l'envie blafarde. La foi, la justice et la vertu se sont réfugiées dans les champs.

La cour royale est condamnée tout autant que la ville. La couronne et la pourpre sont des symboles de la perfidie, de l'envie et de la flatterie.

Les profits matériels de la vie de campagne sont hautement appréciés. La louange des mets non achetés au marché, mais qu'on a cultivés soi-m^eme, est chantée sur tous les tons. C'est encore une des idées qui ont été vulgarisées de la même façon, par la seconde Epode d'Horace.

L'amitié, ou plutôt l'accueil hospitalier d'amis d'un haut niveau culturel constitue un des thèmes obligatoires de cette littérature. Le besoin d'activité culturelle se démontre constamment. Les autobiographes révèlent leurs préférences littéraires et scientifiques tandis que les panégyristes glorifient leurs patrons comme d'importants poètes. De nombreux poèmes ont été écrits dans un style érudit et montrent un emploi abondant de l'arsenal de la mythologie et de l'histoire classiques. L'antiquité d'une part, l'Ancien et le Nouveau Testament d'autre part, offrent toute une suite de sages et de personnes illustres qui ont préféré la vie à la campagne à celle de la ville; ils ont, pour ainsi dire, canonisé la matière.

L'amour n'est pas, comme dans la littérature pastorale, l'aspiration à la main de la jeune fille, mais c'est l'amour conjugal d'une femme qui est mère de familie en même temps que camarade et assistante de son mari: elle sait gouverner et diriger la ‘maison de campagne’.

Nous avons ici des distinctions bien accusées entre la poésie pastorale et le genre qui nous occupe et qui, du reste, bien qu'il soit proche parent de la pastorale, ne connaît pas par exemple la fainéantise, les noms de bergers, le temps invariablement serein.

Un des auteurs de poèmes de maison de campagne, Wellekens, a fait preuve d' une claire conscience de l'affinité des deux genres littéraires, mais en même temps des différences considérables qui les séparent. Et bien qu'il y ait plusieurs poètes qui ont contribué à chaque catégorie, on ne voit presque nulle part des confusions.

Les ouvrages néerlandais sont caractérisés par leur orientation religieuse. Le poète regarde la nature comme une révélation divine. Pourvu qu'on ait l'intelligence d'ouvrir le livre de la nature, on y trouve les intentions de Dieu qui nous y enseigne sans paroles comment nous pourrons acquérir le salut éternel, mais aussi comment nous devons élever nos enfants: somme toute, nous y trouvons la vie saine et sage.

Les phénomènes de la nature sont interprétés comme des emblèmes: la nature est un don de Dieu à l'homme et par conséquent celui-ci a non seulement le droit, mais encore l'obligation de jouir des mets non achetés.

Après la distinction de cette catégorie établie par Te Winkel il y a cinquante ans, le sujet ne semble pas avoir inspiré des études générales. La façon dont ces poèmes sont traités dans l'histoire de la littérature néerlandaise suggère qu'il s'agit d'une spécialité nationale. Les premiers auteurs qui s'y sont appliqués ne sont pas des poètes de premier ordre et, dès le début, le genre fait l'impression d'être traditionnel.

Dans le premier spécimen, *Den Binckhorst*, j'ai trouvé des indications qui rendent probable que ce poème a eu un modèle néo-latin, dont il serait peut-être partiellement une adaptation.

Une exploration de la littérature néo-latine des Pays-Bas montre que là aussi il y a toute une série d'exemples et que - qui plus est - Janus Secundus avait déjà écrit sur une villa italienne un tel poème à peu près un siècle avant la publication du *Binckhorst*.

Les topoi du *Beatus ille*, l'intérêt qu'on apporte à la vie des abeilles et bien d'autres indications révèlent une dépendance d'auteurs romains. Il résulte d'une comparaison du poème de maison de campagne avec les oeuvres des *scriptores rei rusticae* que ceux-ci - et surtout Virgile par ses *Géorgiques* - ont fourni la base de la littérature qui nous occupe.

Malgré l'influence considérable d'Horace, c'est surtout Virgile qui en était l'instigateur. Il a donné le modèle de la poésie didactique sur l'agriculture et la vie à la campagne, mais il n'a pas traité le terrain propre du poème de maison de campagne, à savoir l'horticulture. D'autre part il avait promis la gloire à ceux qui voudraient le suivre; en outre il avait suggéré d'entreprendre un traité poétique du jardin et d'autres sujets analogues.

Columelle déjà prit à coeur les paroles du maître. En suivant en prose le plan général des *Géorgiques* il a ajouté un livre en vers sur les jardins.

Il ne restera pas le seul auteur à réaliser la suggestion de Virgile. Alamanni et d'autres poètes italiens de la Renaissance ont voulu réintroduire dans la littérature de leur pays le genre classique des *scriptores rei rusticae*. En Italie, en France et dans plusieurs autres pays les ouvrages géorgiques poussèrent comme les champignons. Cette littérature très étendue peut être divisée en plusieurs catégories. Il y a des ouvrages généraux qui traitent, comme les *Géorgiques*, toutes sortes d'aspects de la vie rurale, mais on trouve aussi grand nombre de spécialisations suivant le conseil de Virgile. Les auteurs sont fiers de découvrir des sujets auxquels Virgile n'avait pas encore pensé. Il y a des exposés sur les jardins, la chasse, la pêche, l'agriculture proprement dite, le bétail, les saisons, certaines régions.

Mais les subdivisions se multiplient et deviennent plus subtiles: on traite la rose ou la truffe, la chasse au moyen de filets ou la chasse au cerf, même

celle de la souris, on écrit des poèmes sur les maladies du bétail et... des poèmes sur des maisons de campagne individuelles.

Le poème de maison de campagne, dont on retrouvera sans doute des spécimens dans chaque littérature de l'Europe occidentale et de l'Europe centrale, doit être considéré comme un des sous-genres de la littérature géorgique, à savoir la spécialisation localisante, topographiquement individualisée du poème de l'horticulture, ce qui expliquerait l'absence de la description de la maison elle-même.

Les particularités qui caractérisent toute cette littérature sont les mêmes pour tous les ouvrages, qu'il s'agisse d'un poème sur le cidre ou sur une maison de campagne. C'est toujours l'évidente dépendance de Virgile.

L'idée qu'on se faisait de la vie rurale, a été, de tout temps, d'une grande importance. Après sa propagation sous l'empire romain, pour des raisons politiques, et sa diffusion parmi les citadins d'un certain niveau social et intellectuel, la Renaissance a adopté le genre quoique les circonstances fussent changées.

Aux yeux des humanistes, il valait autant que tout autre genre: l'Antiquité elle-même, ne l'avait-elle pas considéré comme un genre ‘auguste’? On compte donc parmi ceux qui s'y adonnent des cardinaux, des nobles, des humanistes de premier rang et d'importants poètes. L'influence du genre géorgique se manifeste ailleurs aussi, dans la théologie, dans la peinture, dans la vie.

D'autre part le genre fut favorisé par le développement de l'histoire naturelle et par la théologie naturelle, plus tard encore - mais pas en Hollande - par les idées des physiocrates. La Renaissance a apporté la résurrection du genre, mais cela ne veut pas dire qu'il avait disparu pendant le Moyen Age. Un poème comme l'*Hortulus* par Walahfrid Strabo est là pour en donner la preuve. Le Moyen Age a fourni un aspect spécial, à savoir le caractère chrétien. Le christianisme a canonisé cette littérature, ce qui a contribué à la glorification du sujet par la Renaissance.

Cassiodore a recommandé aux religieux de lire les *scriptores rei rusticae*, déclarant que leur science et leur art étaient les plus importants des sciences païennes. Les moines devraient pratiquer l'agriculture, ordonna-t-il, et pour cela ils ne sauraient faire mieux que de lire Columelle et les siens. Seulement, ils devraient les étudier ‘à la façon chrétienne’. Quand on se souvient de son goût prononcé pour l'allégorie, on devine ce que cela veut dire.

Les conséquences de cette appréciation chrétienne se manifestent par exemple dans le traitement de la matière agriculturale par Raban Maur, qui la saisit dans le seul but d'en expliquer le sens métaphysique.

Quand le genre renaît à la vie, un humaniste comme Erasme et les protestants retiennent cette vision ‘emblématisante’, mais dans les littératures catholiques (italienne et française) il n'en est pas question.

Grâce au prestige de l'Antiquité, le modèle du poème de maison de campagne revêtait une forme fixe, si bien qu'un auteur n'avait ni la liberté ni le désir d'en modifier le schéma. Ils répètent les affirmations de leurs prédécesseurs classiques bien qu'elles forment parfois des contrastes frappants avec leurs propres conditions. En outre il n'y avait pas de raison urgente d'en changer la conception: le genre n'évolue guère. Le réalisme initial et le rationalisme ultérieur se supportaient au moins très bien, les progrès des sciences et les idées sur l'économie ne tendant qu'a prêter au genre une base plus solide. Le romantisme enfin devait le tuer: la froideur des sentiments, le caractère prosaïque, l'inspiration utilitaire étaient causes que cette littérature, qui fut importante, ne pouvait subsister et finissait par tomber dans l'oubli.

Register

Aalbregtsberg 47
Abdolonymus 73
Abel 79
Abraham 33
Acastes Brescianus 239
Acidalius, Valens 189
aconitum en ander vergift, waar het land vrij van is 32, 69, 72, 85, 89, 108, 143, 157, 181, 195
Adagia 237
Adone, L' 168-170, 230
Adriaan van Royen's Buiten-rust 234
Adventum autumni, *In* 111
advocaten en rechtsgedingen vindt men slechts in de stad 14, 15, 19, 29, 43, 44, 56, 59, 77, 79, 80, 89, 96, 141, 154, 178, 180, 189, 195
Aelianus 129, 133, 239
Aertsen, Pieter 23, 188
Aestas-somer 191, 231
Aggeres Hollandicos, *In* 184
Agnes Block, *Vondels nicht en vriendin* 232
Agriculture, *Of* 201
Aigermont 69
Akkerleven 76-77
Alamanni, Luigi 162-163, 164, 178, 187, 208
Alba, Duque de 204
Alberti, Leon Battista 152-154, 230
Albrecht van Beieren 47, 72
Alcinous (tuin van -) 12, 21, 35, 73, 78, 83, 111, 120, 142-143, 157, 158, 159, 166, 171, 201, 202
Aldus 166
Alexander de Grote 38
Algarese, Domenico Simone 174
Algemeene vaderlandsche letter-oefeningen 235
Amarilius, Prudentius 174
Amatoris rusticatio 111
Ambonsch kruidboek 210
Amersfoortsche Hypolitus 43
Ami des hommes, *L'* 176
Amoribus et connubiis plantarum, *De* 103
Amours de Psyché et de Cupidon, *Les* 148, 183-184
Amsteldamsche Tempe 83, 159
Amstelia Tempe 25, 26, 83
Analoë, *plantaadjezang* 106
Anema, Seerp 103, 122, 123
Annaaszorg 106
Antonides van der Goes, J. 46-47, 117, 216

Apis, *Le* 162
Appelium, *Ad Maximilianum* 111
Appleton House, *Upon* 193, 199-200
Aquino, Tommasso Nicolò d' 172
Arboribus, *De* 146
arcadia's 121, 156, 183
arcadische namen in hofdichten 71, 82
architectuur 7, 8, 46, 117, 119, 193, 194, 196, 208, 216
Arcis Caprarolae descriptio 238
Arctöa Tempe zie *Ockenburgh*
Arkstée, H.K. 41
Arnhem, Johan van 51
Arrenberg 99, 233
Aucupio, *De* 167
Augustinus 45, 148, 151, 156, 239
Augustus 73, 105, 131, 135, 138
aurea aetas 12, 19, 21, 59, 60, 80, 89, 98, 111, 169, 183, 185, 190, 194, 195, 223
Ausonius 18, 85, 133, 239
Autobiografische elementen 19, 28, 34, 50, 100, 113, 116, 119, 124, 220
Autumnus-herfst 231
Averroes 21, 239
Avicenna 21, 239

Babylon (hangende tuinen) 12, 21, 25, 70, 166
Bacco in Toscana 170
Backer Cornelisz., Mr. Willem 63
Baco da seta, *Del* 172
Baeck, Laurens J. 25, 38
Baerle, Casper van 24, 25, 38, 96
Baeto 18, 99
Baiana nostri villa 193
Ballintijn, G. 242
Balzacium ruri viventem, *Ad Joh. Ludovicum* 26

Barberini, Mapphaeus 168, 186, 207
Bargeo (Pietro Angeli da Barga) 167
Bartas, G. du 9, 18, 110, 123, 125, 148, 179-181, 187, 206, 212
Baruffaldi, Girolamo 172
Bas, Geeraard 27
Bassen, Bartholomeus van 24
Batesteinum 85, 98
Bauw-heers wel-leven 18, 126
Beatus ille 14, 18, 35, 41, 43, 59, 64, 67, 75, 80, 93, 94, 97, 105, 110, 118, 129, 132, 133, 137-139, 140-144, 154, 186, 188, 189, 191, 193, 197, 207, 240
Beaujour 179
Beeck, Aan de 38
Beeckzang 38, 95
Beek, Pieter Pietersz. van 66
Beekenhof 66
Beekman, A. 179
Beijer, Gerrit 99
belofte van een nationaal onderwerp 18, 99
Belydenisse des geloofs 212
Berchem 187
Berestein 88-90
Berewout, Mr. Herman 88, 90
Berg en Daal 106
Berganze, Duque de 204
Bernard van Clairvaux 213
Berroio, M. Tullio 167
Bertrand, Franciscus 186
Bertrand, Louis 236
Beschouwing van het gras 101
Beschryvinghe der planten ende cruyden 210
bespiegeling 9, 14, 26, 27, 29, 30, 31, 46, 47, 48, 56, 65, 70, 71, 73, 75, 83, 87, 90, 91, 92, 95, 98, 100, 102, 103, 107, 108, 113, 118
Bespiegelingen op de landhoeve Boschlust aan de Amstel 99-100
Betti, Zaccaria 172
Beudeker, Christoffel 88, 129, 133, 135, 171
Bienen, *Die* 192
Bienfait, Anna G. 231, 232
bijbelse oudheid (beroep op de -) 15, 33, 34, 73, 79, 88, 120, 195, 200
bijen (invloed van Georgica IV) 16, 21, 43, 55, 67, 81, 84, 88, 105,130, 141-142, 158, 162, 163, 179, 181, 185, 192, 217, 241
Bilderdijk, Willem 103, 177, 186
Binckhorst, *Den* 9, 10, 11, 14-18, 26, 28, 63, 84, 122-126, 127, 130, 179, 189
Bindemann, C. 236
Bisselius, Ioannes 191
Blaaupot, Wynand 47
Bloemaert, Cornelis 170
Bloemzang ten lusthove van den weledelen Heere Juliaen van Groenewegen 77

Blok, Agnes 57
Blok, Gualtherus 56-57
Blok Michielsz., Pieter 48
Blok, 't 48
Blommersdyk 86
Blussé, Abraham 68
Blyenburch, Adriaen van 14, 126
Blyenburch, Cornelis van 14, 125
Blyenburgh 78
Boccaccio 217
Bodecher Benningh, Joan 25
Bodoni 167, 238
boeken (hun rol in het buitenleven) 14, 16, 21, 30, 32, 33, 34, 55, 60, 65, 78, 80, 81, 85, 90, 95, 110, 113, 119, 135, 136, 140, 156, 161, 189, 198, 200, 201
boerenleven (observatie van -) 40, 74, 80, 102, 115, 120, 143, 179, 192, 196, 198, 199
Boerhaave 211
Bogaert, Abraham 74-76
Bol, Hans 39
Bombyce, *De* 172
Bombycum cura ac usu, *De* 157-158
Bonae valetudinis conservandae praecepta 236
Bonafous, Matthieu 158
Boom en Bosch 92
Born, Johan van 25, 26, 83, 123
Borsselen, Philibert van 9, 10, 11, 14-18, 19, 36, 40, 122-126, 129, 130, 148, 213, 219
Bosch, Bernardus de 82, 99-101, 220
Bosch, Jeronimo de 108
Boschlust 99-100
Boschwijk, *Aan* 109
Bossenburg 46
Bossu 72
Boudewijns 25
Bouillon, Duchesse de 183
Boukart, J. 36

Boyle, Richard 193
Braccius, Alexander 165-166, 239
Bracht, Tielman van 68-69
Braga 218
Brief aan den Heer Joannes Vollenhove 50
Brigentius Patavinus, Andrea 171
Brockes, B.H. 191-192
Brodzinski, Casimir 204
Broekbergen 77
Broekhuyzen, Johan van 25, 98, 239
Broukhusium, *in secessu suburbano viventem*, *Ad Janum* 25
Bruin, Claas 87-88, 90, 98, 100, 105, 107, 116, 129, 130, 190
Bruining, Lukas 27, Rebecka 38
Brunet 237, 238
Bücher vom Feldbau 188
Bucolica 128
Buitenleven, *Het* 186
Buiten-leven van myn' broeder Petrus Snakenburg 93
Burckhardt, J. 6, 208
Burg, Mr. Arent van der 67, 68
Burg-Graef, Jakob 78
Burgvliet 67
Burlington, Earl of 193
Burman, Pieter 85-86, 108, 127, 133, 207
Busbecq, De 33
Busch, Willem 93
Buschius Pasiphilus, Hermannus 159
Busken Huet, Cd. 242
Buzero, Mr. D. 67
Bybel- en zededichten 78
Bydorp 102

Caccia, *Della* 168
Caccia dei Cani 167
Caffart, Pieter 73
Calagius, Andreas 189
Camerarius 166
Canapajo, *Il* 172
Cannabis carmen 172
Caprarola 238
Carew, Thomas 193, 195-197
Carmen elegiacum de amoribus et connubiis plantarum 235
Carmen elegiacum pro poëtis 241
Cassiciacum 151
Cassiodorus 148-150, 154, 195, 213
catalogus (van planten ed.) 11, 13, 23, 24, 25, 37, 47, 56, 58, 66, 77, 85, 86, 111, 116, 151, 159, 160, 166, 170, 179, 194, 198

Catalogus der bibliotheek van Constantyn Huygens 230
Cato 21, 33, 35, 50, 51, 79, 88, 102, 133, 134, 136, 141, 144, 145, 163, 194, 230
Cats, Jacob 9, 25, 31, 33-34, 36, 45, 56, 60, 67, 73, 83, 85, 98, 100, 116, 117, 122, 123, 127, 130-131, 135, 142, 145, 152, 186, 215-217
Catullus 111, 163, 186, 201, 241
Chantilly 182
Choice, *The* 201-202
Christen op zijn landhoeve, *Een* 108-109
Christias 157
Cicero 51, 98, 156
Cincinnatus 33, 62
citrus (symbool van de eeuwige lente) 41, 52, 55, 84, 142, 155, 158, 163, 167, 236
Classical tradition, *The* 204, 208
Claudianus 186
Clemens VII 157
Clercq, P.L. 235
Clusius, Carolus 21, 159, 160, 239
Cohn, Ferdinand 240
collecties 35, 52, 96, 117, 161, 171, 173, 214
Collegium Hoeufftianum 239
Colloquia familiaria 237
Coltivazione, *La* 162-163, 178
Coltivazione dell'anice, *La* 172
Coltivazione del riso, *La* 172
Columella 134, 137, 141, 142, 144, 146, 149, 163, 165, 186, 201, 207, 209, 210, 239
Combé 106
Commelyn, J. 155
Complete angler, *The* 203
compositieproblemen 15, 59, 69, 117-118, 162, 185
Coninck, G. Alewynse 80
Conti, Natale de 166, 239
Convivium religiosum 156-157, 206
Coornhert, D.V. 214
Corneille 217
Cornelium, *Ad* 108
Cornelium à Blyenburch, *Ad* 14, 126

Cortona, Pietro da 170
Country-life, *A* 193, 197
Country life, *to the honoured M. End*. *Porter*, *The* 198-199
Cowley, Abraham 200-201, 230
Crico, Lorenzo 175
Crinitus, Petrus 161, 186
Croci cultu, *De* 165
Croesus 83
Crofts, John 196
Cuba, Johann 210
Curius 105
Curtius, E.R. 208
Cyder 202
Cyrus 21, 32, 166

Daad van eenvoudige rechtvaardigheid, *Een* 233
Dageraad, *De* 90-91, 196
Danckoffer aen den Heer Joan Six 38
Dapes inemptae zie Moufe-schans
dapes inemptae zie spijs, ongekochte
Decamerone 152, 156
Deliciae veris 240
Delille, Jacques 177, 186-187, 217
Delizie tarentini, *Delle* 172
Deliziosa real villa di Sant' Idelfonso, *La* 173-174
Descartes 46, 69
Descripción de la Abadía 204
Descripción de la Tapada 204
Descriptio horti Laurentii Medicis 165-166
deugd (woont op het land) 14, 16, 19, 26, 27, 35, 73, 81, 90, 111, 120, 135, 154, 167, 168, 169, 179, 197, 222
Dichters en schrijvers, *Van* 239
Dichtgewijde mengelingen 99
Dichtlievende uitspanningen 57, 60, 64
Dichtlievende verlustigingen 100
Dichtöeffeningen van... Studium Scientiarum Genitrix 242
Dichttaferelen 80
Diemer-meer 25, 26, 83
Dierenryk, *Het* 101
Diocletianus 33, 73,79, 200
Disseccamento delle Paludi Pontine, *Il* 173
Dizionario ragionato di libri d'agricoltura 209
Doctissimi Rapini horticulturam, *In* 182
Dodonaeus, Rembertus 21, 155, 210, 239
Doesborch, Jan van 210
Dool-om-berg 44
Doornburg 83, 85

droom van Scipio 30, 62, 69, 80, 81, 89, 95, 108, 120, 184
Duinzigt 67
Duyst, Nicolaas van 55

Eemlandsch Tempe 111-113
Eerryk. Veldzang 67
Eerstelingen van Surinaamsche mengelpoëzy 106
Egloghe rusticali 175
Elegia de vita rustica 97-98
Elsryk 64, 76
Elstbroek 26, 38
Elzenburg 78
Emblemata ofte sinnebeelden met dichten verderf 229
Endeldijk 98-99
Endenhout 60-62, 83, 93, 133
Engelbrechtius Engentinus, Philippus 159
enten van bomen 5, 14, 32, 34, 71, 80, 81, 102, 117, 137, 141, 153, 179, 188, 201, 220
Ephemeri vita 211
Ephemeris 192
Epicurus 12, 25, 71, 79, 98, 200, 203
Epigramme der Freunde auf meinen Garten 189
Epistle to the Earl of Burlington 193
Epistula... urbis Friburgi descriptionem complectens 159
Epode, tweede zie *Beatus ille*.
Erasmus, Desiderius 155-157, 180, 181, 206, 213, 230
Erndte-Feyer in Ritzebüttel 192
Estvelt, Reinier van 38
Eucharisticon ad... Theodorum a Velthuysen 86
Europa 170
Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter 208
Evelyn, John 200
Exilé florentin à la cour de France, *Un* 237
Fagiano 230
Fairfax, Lord 193, 199-200
Famiglia, *La* 152-154

Familiarum colloquiorum formulae 237
Farnese 88, 167, Alexander - 238, Franceco - 174
Feith, Rhijnvis 108-109
Félibien des Avaux, J.F. 135
Ferrari, Giov. Battista 170
Ficulnearum cultura, *De* 170
Filips V 173, 238
Filugello o sia il baco da seta, *Il* 172
Finzi, G. 236
Fischart, Johann 188
Fisch-Teich, *Der* 192
Florum cultura, *De* 170
folkloristische elementen 31, 40, 45, 80, 115, 121, 192, 196, 198, 199
Fragole, *Le* 175
Frans I 32, 178
Frederik Hendrik 68
Freiberger, Georg 188
Friend G.N. from Wrest, *To my* 193
Froben 237
Frugoni 173-174, 204
Fruyt, Jacob 55
Fuchs, L. 210
Fürtreffliches artliches Lob desz Landlustes 240
fysiocraten 175-177, 221

Galm-dicht ofte minnaers-klachte 124-125, 126
Gambara Brixianus, Laurentius 167
Garden, *The* 200-201
Gardens of Epicurus, *The* 203
Gargantua 178
gastvrijheid 25, 29, 34, 43, 47, 48, 72, 96, 167, 171, 194, 196, 202
Gauchet, Claude 179
Gedachten bij de beschouwing van het haeft 211
Gedancken über einen Hof voll Feder-Vieh 192
Geelvinck 96
Gellius 136
Geluk aen den Heere Hendrik Koning 46
Gelukkig leeven 110
Gelukkig mensch, wien 't is gegeven 207
Gendt, C.H. van 234
Genuchte van 't velt 23, 24
Georgica 18, 38, 128, 129, 130, 131, 133, 134, 136-137, 140-144, 145-147, 151, 154, 155, 158, 163, 165, 166, 167, 174, 182, 184, 186, 197, 200, 202, 204, 206, 207, 241,
Georgica - (van Th. Ravasini) 170
Georgica (vertalingen) 38, 55, 88, 129, 130, 155, 162
Géorgiques francaises, *Les* 186

Gessner 107
Gestuite minnegodt, *De* 39
Getrouwe haeghdis, *De* 39
Geuzevelt 74-76
Gezang op Broekbergen 77, 132
Gezang op Doornburg 83, 85
Gezang op Goudestein 49, 50
Gezang op Roosendaal 51
Gezangen voor Elsryk 64, 76
Gedicht uit het nieuwe lusthuisje 47
Ghemmenick, Paulus van 53-54, 139
Ghyben, Klara 95
Giorgetti, Gianfrancesco 172
Giornale di agricoltura 176
Giornale d'Italia 176
Giustolo da Spoleto, P. Francesco 165
Glarges, De 78
Goede verwachting, De 107
Goekoop, Mr. A. 215-216, 235
Goeree 107
Goethe 217
Gonzaga, Francesco 154
Goudestein 36, 49, 50, 232
Graft, C. Catharina van de 232
Gravezande, Mr. Kornelis 's 76, 77
gravures 39, 117, 129, 170, 171
Greenwood, Frans 70-71, 131
Groeneveld 91
Groenewegen, Juliaen van 77
Groepesteyn 40
Groot Heerema 82
Gryspaert, Matheus 47
Guadagnoli, Pietro 174

Hadrianus 88
Haes, Frans de 93
Haes, Joan de 65
Hagen Dirksz, Hendrik 100
Hagenburg 100
Halewijn, François 101-102
Halicutica 170
Halma, François 69, 231

Hartenlust, *Op* 47
Hartjes, Jakob 47
Hasselaar, Pieter Cornelisz. 91
Hauvette, Henri 237
Havezicht 80-81
Heem, De 59
Heemse 103-106, 177
Heemstede 49, 52
Heemstede 52
Heerde Kühe, *Die* 192
Heerlykheidt van den Heer Joan Huidekooper, *Aan de* 36
Heilige Augustinus, *Der* 236
Heinsius, Nicolaas 26
Hekeldichten brieven en dichtkunst van Q. Horatius Flaccus 236
Helding, Lucas 52
Heliotropo, hyacintho et lauro, *De* 160
Helmont, Nikolaas van 84
Hennin, Jacob de 45
Herbarum, *arborum*, *fruticum*, *frumentorum ac leguminum... imagines* 211
Herdenking 67
Herdenking aan Voortwyk 63
Herrick, Robert 193, 197-199
Herrick, Thomas 193, 197
Hertspieghel 10, 13, 39, 230
Hesiodus 98, 133, 134, 163, 195, 201, 239
Hesperiden (appelen en tuin) 12, 25, 47, 71, 82, 85, 86, 94, 109, 111, 120, 163, 166, 167, 170, 171, 183, 202
Hesperides, *sive de malorum aureorum cultura et usu* 170
Hesse, Eoban 151, 158, 186
Hibbard, G.R. 193, 196, 197, 198
Highet, Gilbert 204, 208
Hinlo(o)pen 36, 39
Hirsch-Jagd, *Die* 192
Histoire de Saint Augustin 236
Historia animalium 129
historische uitweiding 38, 47, 55, 60, 72, 80, 90, 97, 104, 110, 115, 121, 189
Hoek, Antoni van 88
Hoek, Christiaan van 48
Hoeven, Willem van der 55, 60
hof (leven aan het koninklijk -) 14, 15, 19, 27, 32, 34, 35, 56, 59, 61, 62, 66, 72, 80, 81, 89, 98, 102, 111, 112, 141, 158, 169, 181, 189, 190, 194, 197, 198, 202
hof van Eden 21, 73, 79, 85, 88, 98
Hof, genaamt Vliedzorg, *Op den* 47
Hof-dicht 101
Hofgedachten op Sorgh-vliet 34
Hofman Peerlkamp, P. 10

Hof-stad Rozendaal, *De* 27
Hof-stede (Van Nyenborch) 38
Hofstede in de Beemster, *genaamt Oostwijck*, *Op de* 24
Hofstede Oostermeer, *Op de* 93
Hofsteede, *'t Blok genaamt*, *Op de* 48
Hofwyck 9, 28-30, 31, 45, 63, 76, 83, 96, 115, 119, 122, 128, 129, 155
Hofzang, aan de Heeren J.N. en J.R. te Tiel 68
Hof-zang over de Hofs-tede aan 't Spare 27
Hogerwoert 57-60, 76, 83, 129, 168
Hollandschen leezer, *Aan den* 139
Homerus 142, 158, 198, 239
Homme des champs, *L'* 186
Homoet, Barend Gerbrand 91
Hondius, Petrus 19-23, 36, 38, 49, 60, 68, 91, 115, 116, 123, 179, 213, 219
Honesta disciplina, *De* 237
Hooft, Hendrik 26
Hooft, P.C. 26
Hoogeveen jr., C. van 99, 103
Hoogstraten, David van 25
Hoogstraten, J. van 67-68
Hoogvliet, Arnold 93-95, 103, 106, 107, 177
Horatius 14, 35, 43, 51, 59, 71, 85, 97, 98, 105, 110, 111, 125, 130, 131, 132, 133, 137-139, 140-144, 157, 163, 186, 191, 193, 201, 207, 239, 241
Hortis Hesperidum, *De* 154-155
Hortorum cultura libri III, *De* 167
Hortorum libri IV 182
Hortulum Claudiae, *Ad* 160
Hortulus (Strabo) 151
Hortulus Καρωός 11
Hortum meum suburbanum, *In* 70
hortus conclusus 11
Hortus D. Laur. Scholzii 189
[*H*]*ortus sanitatis* 210
Houwaert, J.B. 10, 11, 12, 13, 39, 116, 147, 157, 230
Hrabanus Maurus 150, 213

Huet, P.D. 184, 186
Huidekooper, Joan 25, 36, 49
huis (ontbreekt in de beschrijving van het buitengoed) 8, 16, 35, 37, 46, 49, 52, 59, 70, 74, 88, 90, 94, 96, 102, 105, 107, 117, 120, 134, 135, 173, 183, 193, 200, 204, 205
Huisinga Bakker, Pieter 110
Hulshout, Mr. Gualterus Simon 86
Huyck, *Ferdinand* 52
Huydecoper, Balthazar 66, 139, 207
Huygens, Constantijn 9, 28-30, 31, 36, 40, 41, 42, 45, 55, 58, 67, 72, 76, 80, 83, 85, 89, 98, 116, 117, 122, 123, 128, 129, 135, 144, 153, 182, 194, 207, 216, 239
Hyems-winter 231

Immerzeel jr., J. 222, 223
Imperiali, Gio. Vincenzo 168
Influence de Du Bartas sur la littérature néerlandaise 179
In-leydingh op Neder-Hoven 40
Inses, Abraham 47
Institutio oratoria 236
Institutiones divinarum et humanarum litterarum 148-149
Irdisches Vergnügen in Gott 191-192
Isaac 33, 34, 79

Jaargetijden, *De* 209
jacht 24, 27, 32, 38, 40, 41, 45, 59, 70, 78, 81, 91, 105, 106, 143, 145, 153, 161, 165, 166, 167, 168, 171, 172, 173, 174, 179, 185, 191, 194, 199, 222
Jagerszang 64, 217
Jakob 34, 79
Jansen, Antoni 47-49, 104, 116, 211
Janus quadrifrons in hortum Laurentii Scholtzii 189
Jardins, *Les* 186-187
Jeruzalem 71
Jok en ernst op de vier getijden des jaars 53-54
Jones, Inigo 196
Jonson, Ben 193, 194-195, 198
Justulus Spoletanus, zie Giustolo
Juvenalis 186
Kalff, G. 9, 122
Karel V 32, 33, 38
Kasteel van Aigermont, *Het* 69-70
katholicisme 36, 41, 111, 213
Kats, Petronelle 36
King at his entrance into Saxham, *To the* 196
Kleyn, Venegiën 13, 229
Klok, Antony 74-75
Kloos, Willem 77

Koenerding, Jan 36-37
Kok, A.S. 239
Koldenhooven 72-74
Kommerrust 35, 131, 218
Koningsrust 80
Koolaart, Elisabeth 46-47, 116
Koopmans, J. 9, 122
Kops, Willem 46
Koster, Laurens Jansz. 104
Kozmian, Kajetan 204
Kromwyk 50
kruidkunde 21, 116, 155, 159, 160, 209, 210
Küchen-Garten im Frühlinge, *Der* 192
Kultur der Renaissance in Italien, *Die* 208, 229
Kunst wordt door Arbeid verkregen 103

La Fontaine 148, 156, 182-184, 207
Lamers, Hans 128
Lamsius, mevrouw 46
Land, *Het* 222
Land van Rembrand, *Het* 242
Land-Leben in Ritzebüttel 240
Landleven, *'t* (François Halewijn) 102
Land-leven, *'t* (Oudaen) 27
Landrust (Bilderdijk) 103
Landtgedichten 129
Landt-leven aen de Heer Hendrick Hooft 26
Landt-levens-lof 36-37
Lanificium et lanificii curatio 172
Lantgezang ter bruilofte van... Reinier van Estvelt 38
Lantleven op Overmeer, *Het* 71, 131
Lantvermaak (J. van Hoogstraten) 68
Lantvermaak (Poot) 78
Lantzang op de lustplaets Berestein 88-90
Laudivar, Raphael 174
Laura, *herderszang* 64
Leges hortenses-leges convivales 189

Lennep, David Jacob van 110-111, 127
Lenôtre 119
Leo X 157
Leonardo da Vinci 214
Lescailje, Katharyne 83, 84-85
Lettera a M. Hercole Perinate in laude della villa 166
Letterkundig leven in Zeeland in de zestiende en de eerste helft der zeventiende eeuw 236
Levée 157
Liber de vita doctrina et facultate Neerlandorum qui carmina Latina composuerunt 10
Liber elegiarum 26
Liberius Philomusus 103
Libri IV de anno 166
Liebergius, Didericus 70
Liesbosch, *Het* 93
Life of Lorenzo de' Medici, *The* 237
Lingua Latina, *De* 136
Linguet 107
Linnaeus 209
Lipsica 159
Lipsius 186, 230, 239
Lis, Daniël van 241
Lisabon 189
litteraire bezigheid op het land 13, 14, 16, 24, 25, 27, 30, 35, 36, 38, 42, 46, 51, 55, 67, 85, 88, 91, 102, 110, 119, 123-124, 136, 138, 159, 161, 171, 194, 220
Lob des Feldtlebens 191
Lob desz Landlustes 188
Lobel, Mathys de 21, 210
Lof van de lindeboom, *op Oostwijck* 25
Lof van 't landleeven 110
Lof-gedicht op het eeuwigh stroomende Beeckje 25
Lof-sangh der Nimmerdorsche satyrs 43
Lollio, Alberto 166
Lope de Vega 204
Lotichius Secundus, Petrus 98, 159-160, 207, 241
Lucretius 125, 130, 186
Lucullus 33, 64, 74, 98, 104
Luimige dichtstukjes 242
Lust- en kruithof van den Heere de Glarges, *Op den* 78
Lust-hof der maeghden, *Den* zie *Pegasides Pleyn*
Lusthof Koldenhooven, *Het* 72-74, 132
Lusthof Rynneveen, *Het* 56
Lustplaats Groot Heerema, *De* 82, 83, 120
Lustplaats Soelen, *De* 87-88, 106, 127, 129, 133, 135, 218
Lustplaats Welgelegen, *Op de* 93
Lustplaats Welna, *Op de* 113-114

Lustplaets Blyenburgh, *De* 78
Luther 213
Luyken, Jan 207

Maarseveensche Tempe, *Het* 66
Maaswyk 68
Maecenas 88
Maerlant, Jacob van 217
Maersseveen 25, 66
Maison de Sylvie, *La* 182, 184
Marcum Antonium Caimum, *Ad* 11
Ma retraite 106
Marie-Antoinette 120
Marino, Giambattista 129, 162, 168-170, 230
Marquis de Boquingant, *Au* 181-182
Marre, Jan de 90-92, 196
Martialis, Gargilius 149
Martialis, Marcus Valerius 110, 139, 186, 193, 197, 201
Marvell, Andrew 193, 199-200
Masseraca villa 185
materiële genietingen 17, 21, 22, 26, 30, 32, 34, 38, 42, 43, 46, 47, 48, 50, 57, 58, 59, 61, 78, 80, 81, 84, 86, 87, 89, 93, 96, 97, 98, 102, 104, 107, 109, 118, 144, 151, 153, 157, 163, 167, 181-182, 190, 191, 192, 194, 196, 200, 202, 209, 210
Medici, Lorenzo de 165, 166
Meerhuizen 39
Meertens, P.J. 124
Mello, Rodrigues de 174
Menagius 186
Mentzel, Heinrich 190
Merian, Maria Sibylle 57
Merken, Lucretia Wilhelmina van 102, 220
Metamorphoses 174
Meyer, L. 81
Meyster, Everhart 41-45, 111
Middelburchse lauwer-hof 24
Milton 217
Miniscalchi, Luigi 172

Mirabeau, De 176
mirte en lauwer 18, 24, 60, 120, 159, 160, 166, 167, 171, 201, 217-218
Mollem, David van 71, 93, 94, 95
Montem Pessulanum, *Ad* 159
moralisering 9, 16, 25, 26, 31, 34, 35, 37, 40, 45, 47, 49, 51, 56, 60, 66, 75, 80, 82, 93, 94, 125, 145, 154, 163, 171, 185, 189, 199, 202, 212, 213, 219
Moretus 168
Mororum libri III 172
Mosella 18
Moses 33, 79, 201
Moufe-schans 9, 19-23, 26, 122
Muiderberg 26
Muller, P.E. 9, 122, 123, 125, 126, 130, 179
Muyser, Gerard 92-93
Muyser, Jan 92
Muyser, Pieter 93

Naagelaatene gedichten van Elisabeth Koolaart, *De* 46
Natura, *e della caccia delle topine*, *Della* 174
Naturen bloeme 217
natuur (het nietige in de -) 8, 16, 17, 21, 32, 34, 45, 47, 55, 81, 84, 88, 91, 95, 105, 112, 116, 118, 211, 213-214
natuur (ongecultiveerde -) 48, 55, 56, 61, 95, 104, 105, 107, 117, 118, 144, 173, 182, 201, 216
natuur als openbaring, de 14, 17, 21, 27, 29, 31, 33, 34, 37, 47, 54, 56, 64, 65, 66, 70, 78, 79, 81, 82, 83, 84, 87, 89, 91, 92, 94, 95, 97, 98, 100, 106, 109, 110, 112, 113, 118, 156, 180, 181, 192, 198, 200, 201, 212, 213, 218
natuurwetenschappelijk onderzoek 31, 104, 116, 118, 192, 209, 214
Nederduytsche dichten 23
Nederduytschen Helicon, *Den* 229
Neder-Hoven 40
Nederlandsche vogelen 1770-1829 242
Nederlantze Hesperides 155
Nero 88
Nieuwe Plantagie 83
Nieuwejaarsgift 47
Nieuwenherbarius, *Den* 210
Nieuwland, Pieter 108, 109
Nijmegen, de oude hoofdstad der Batavieren 41
Nimmer-dor berymt 41-43
Noctes Atticae 236
Noriberga illustrata 158
Nyenborch, Johan van 38

Ockenburgh 9, 31-32, 76, 83, 98, 119, 122, 127, 128, 129
Odyssee 35, 142-143
Oeconomicus 134, 142, 144, 209, 216

Oldenbarnevelt, Johan van 31, 99
ontginning een eervol werk 28, 34, 35, 48, 101, 117, 124, 143, 173, 177, 216
Ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde, *De* 5
Oostermeer 93
Oosterwijk Bruyn, J. van 222-223
Oostwijck 24, 25
Opgeruimden van geest, *Voor* 242
Opitz, Martin 189-191, 192, 217
Oppianus 129, 239
Orsoy, J.A. van 72-74, 132
Orti Oricellari 161-162, 186
Ortolphum Maroltum, *Ad* 159
Otia Franequerana 229
Otium 102
Oudaen, Joachim 27, 123
Oude Hollandsche tuinen 231, 232
Ouderdom, *buyten-leven en hof-gedachten*, *op Sorghvliet* 33-34, 130, 155
Ouderhoek, *Op* 88
oudheid (beroep op de -) 12, 15, 21, 25, 32, 33, 35, 36, 50, 51, 62, 71, 73, 78, 79, 83, 88, 98, 102, 105, 120, 133, 155, 166, 191, 195, 200, 215
Outrein, Johan d' 54-55, 61, 104
Ouwerhoek, *Op* 48
Overmeer 71
Overveen in de Rondehoep, *Aan* 36
Over-Ysselsche sangen en dichten 236
Ovidius 51, 174, 186

Palladius 134, 137, 141, 149, 163, 210, 230
Palmer from The sprite of trees and herbes, *To Thomas* 195

Panegerick to Sir Lewis Pemberton, *A* 193, 197, 198
Paradiesgärtlein 11
Paraenesis politica 229
Paraphrases Horatianae 35
Parnas aan de Waal 68
Partenio, Nicola Giannetasio 170
pastorale 7, 8, 74, 82, 120-121, 128-129, 148, 166, 205, 208
Pater, Gillis 106
Pater, Lueas 106
Pattarol, Lorenzo 172
Paulus 212
Pegasides pleyn, *ende den lust-hof der maeghden*10, 12, 230
Pellizzari, Antonio 175
Pemberton, Sir Lewis 193, 197
Penshurst, *To* 193, 194
Petrarca 98, 152, 217, 230, 239
Pétrarque sa vie et son oeuvre 236
Phaedrus 148, 156
Philips, J. 202
Philosophie rurale 176
Piante, *Le* 174
Piscator 111
Piscibus, *De* 129
Plaisir des champs, *Le* 179
Plans et descriptions des... maisons de Pline, *Les* 135
Plantaadje Annaaszorg, *De* 106
Plantaadje Spieringszorg, *De* 106
Plantijn 167, 168, 206, 210
Plinius 98, 102, 128, 129, 133, 134-135, 157, 163, 186, 194, 195, 201, 210, 213, 214, 215, 217
Pluimer, J. 51, 54, 83
Podager, *Il* 174
Podere, *Il* 167
Poema jocoserium in quatuor anni partes 53-54
Poematum fasciculus 111
Poëme du quinquina 183
Poesia didascalica georgica, *Della* 164
Poëtische uitspanningen 101-102
Politianus 186
Pomfret, John 201-202
Pomona in agro Versaliensi 184
Pontanus, Ioannes Iovianus 154-155, 239
Poot, H.K. 71, 76-78, 98, 107, 127, 132
Pope, Alexander 97, 102, 193
Post, E.M. 205
Postrust 76
Pot, Willem van der 18, 38, 98-99

Poujoulat, H. 236
Poussin 170, 187
Poverty the greatest pack 197
Praedii Bavillaei descriptio 185
Praedium Iacobi Catsii, *In* 25
Praedium... Laurentii Baeckii, *In* 25
Praedium rusticum 185-186
Praedium sive villam Nobilissimi Iohan. Huydekooper, *In* 25
Prata 170
Prediker 48, 49
Proserpina 170
Puntenburgh 111-113
Purqueddu, Antonio 174
Pynenburg, *Aan* 36
Pypers, Pieter 111-113, 220

Quattro libri della caccia, *I* 167
Quintilianus 236

Rabelais 178, 180
Rabus, Petrus 46
Ranieri, Luigi 172
Rapin, René 182, 184, 186, 187, 241
Ravasini Parmensis, Thomas 170, 186
Rave, Maximiliaan de 70
Raynal 107
Re, *Filippo* 164, 209
Re rustica, *De* (Cato) 134, - (Columella) 134, - (Palladius) 134, - (Varro) 154
Redi, Francesco 170
Reditu in villam, *De* 111
Reets, Ad. 52-53
Regt, Jan de 65
Reis naar de plantaadje Berg en Daal 106
Reni, Guido 170
Rerum rusticarum libri III 134
Revius, Jacobus 236
Ricci, Pietro zie Crinitus, Petrus
Roberti, P. Giambattista 175
Roman de la rose 148, 184
Romantiek 5, 32, 221

Roôbrug, *bij Deventer* 106, 107
Roos, Cornelis Sebille 106
Roos, Paul François 106-108, 174, 177
Roosendaalsche vermakelykheden,*De* 54-55
Roozendaal 51, 54, 83, 106
Roozendaal, *Op* 93
Roscoe, William 237
Rose, *Le* 174
Rosz, Werner 217
Rotgans, Lukas 49-50, 52, 67, 220
Rousseau 107
Royen, Adriaan van 102-103
Rubroek, *Aen* 87
Rucellai, Bernardo 161
Rucellai, Giovanni 162, 163, 208, 241
Rue, P. de la 186
Rumphius, Georgius Everhardus 210, 211
Rumphius de blinde ziener van Ambon 242
Ruris beatitudine prologus, *De* 66
Ruris deliciae 186
Ruris laudes 168
Rusticae vitae laudes 35
Rusticatio Manpadica 110
Rusticis Brasiliae rebus, *De* 174
Rusticorum libri X 167
Rustificatio Mexicana 174
Rustryk 91
Ruta herba, *De* 159
Ryk, Frans 71-72
Rynneveen 56

Sacchari opificio, *De* 174
Sacco, Andrea 170
Sadeler, Johan 39
Saftleven, Herman 57
Saint Augustin 236
Sallustius 88
Salomo 211
Sampogna, *La* 169-170
Sande, Joan 53-54
Sannazaro 166
Santen, Laurens van 97-98, 108, 133
Santeul, J.B. de 184
Santhorst 99
satire op de georgica 26, 53, 222-223
Saxham, *To* 193, 195-196
Scaliger 239

Scandianese, Tito Giovanni 167
Schaep, Mr. Simon 78
Scheffens, Pr. 71
Scheibeek 95-97
Schermer, Lukas 66
Schets van den koffibouw 107
Schets van het plantaadjeleven 106
Schets van 't geschapene 110
Schielands Tempe 86
Schijnvoet, Simon 56, 119
schilderkunst 7, 23, 24, 39, 48, 49, 57, 59, 69, 86, 94, 115, 117, 118, 119, 170, 187, 188, 208, 214, 220
Schim, Hendrik 78-81
Scholz von Rosenau, Dr. Laurentius 188-189
Scholzii hortum epigrammata, *In Laurentii* 189
Schrader, J. 241
Schriek, Otto Marseus van 57, 117
Schrijver, Pieter 25
Scipio 15, 62, 79, 105
Seasons, *The* 187, 192
Secularia sacra a Beemstranis 86
Secundus, Janus 10, 11, 127, 128, 129, 152, 219, 241
Secura quies in agris 68
seizoenen (de vier -) 27, 32, 53, 54, 60, 78, 81, 84, 89, 91, 92, 118, 120, 151, 153, 162, 166, 177, 185, 187, 194, 203
Semiramis 21, 25, 70, 166
Seneca 33, 51, 105, 163, 186
Sepmaine, *La* 18, 123, 179-181
Sepp, Christiaan en Jan Christiaan 242
Sere, *seu de setivomis animalibus*, *De* 165
Sereide, *Della* 168
Serlippins, Johan 19
Sex libri plantarum 201
Silvester, *herderszang* 64
Silvius, *herderszang* 64
Six, Jan 26, 38, 46, 123
Slikkenburg 69
Sluiter, W. 205
Sluperius, Iacobus 11, 147
Smaele, P. de 9, 122
Smids, Ludolf 65
Smits, Dirk 86
Smitten, Willem ter 92

Snakenburg, Hendrik 93
Snakenburg, Petrus 93
Snellen, Willem 71
Snouckaert, Jacob 15, 16, 123-126
Soelen 87-88
Solon 83
Someren, J. van 40-41
Songe de Vaux, *Le* 184
Sorbienskius Polonus, Math. Casimirus 186
Sorgh-vliet 9, 33-34, 45, 83, 106, 119, 128, 129, 155, 215-216, 218
Spectator, of verrezene Socrates, *De* 121
Speelreis langs de Vechtstroom 88
Spieghel, H.L. 10, 11, 13, 39, 147, 157, 230
Spieringszorg 106
spijs (ongekochte -) 14, 17, 19, 25, 34, 78, 111, 141, 144, 153, 157, 159, 167, 179, 181, 183, 188, 194, 196, 197
Spolverini, Giamb. 172
Sprite of trees and herbes, *The* 195
stad (veroordeling van de -) 14, 19, 28, 29, 35, 36, 37, 43, 47, 56, 59, 62, 69, 71, 72, 73, 77, 79, 80, 81, 89, 90, 91, 92, 96, 98, 101, 102, 108, 111, 112, 113, 120, 154, 158, 169, 179, 181, 185, 189, 194, 222
Staring, A.C.W. 205
Starkenbrug de Jonge, Jakob van 88-90
Statius 186
Stato rustico, *Lo* 168
Stedeling op zijn buitengoed, *De* 222-223
Steenplaats van den Heere Nikolaas van Helmont, *Op de* 84
Stichts landtgezang op Heemstede 49
Stirpium historiae 210
Strabo, Walahfrid 151
Strande 10, 14, 125, 127, 129, 179
stroomdichten 81
Studium Scientiarum Genitrix 211
Suikerbouw, *De* 107
Sulla 33
Surinaamsche mengelpoëzy 106
Swammerdam 211, 214
Sylva Oricellaria, *De* 161
symbolen (verschijningsvormen der natuur als -) 12, 16, 34, 58, 87, 89, 95, 97, 102, 104, 107, 108, 118, 145, 148, 154, 156, 157, 167, 171, 189, 195, 199, 209, 212-215, 218-219
Sytzama, Clara Feyona van 103-106, 130, 132, 149

Tachtig jarig leven, *en huyshouding* 34
Tafereel van sinne-mal 229
Tansillo, Luigi 167
Tasso 168

Tempe Alnetana, *Ad* 184
Temple, Sir William 203
Tesoro della Sardegna ne'bachi e gelsi, *Il* 174
Tessauro, Alessandro 168
Testa, Domenico 173
Theocritus 204
Theodorik de Grote 148
Theodorum, *Ad* 191
Théophile de Viau 181-182, 184, 206, 212, 230
Theophrastus 136
Thomson, James 187, 192
Tibullus 98, 133, 163, 186
topografie 47, 48, 49, 55, 59, 74, 75, 80, 82, 86, 88, 90, 97, 102, 105, 113, 115, 121, 134, 220-221
Torentje, Het 65
Trattato della sementa 165
Trois règnes de la nature, *Les* 186
Tubera terrae 172
Tuin van Gillis Pater, *De* 106
Tuin van Jaques van Westerhove, *Op den* 48
tuinarchitectuur 7, 8, 56, 122, 127
Tuingedachten (Paul Fr. Roos) 106, - (Lukas Schermer) 66, - (Tielman van Bracht) 68
tuinwetten 45, 189
Tuin-zang (François Halewijn) 102
Tuinzang (Joan de Haes) 65
Tuinzang aen den Weledelen Heere Mr. Gualterus Simon Hulshout 86
Tuinzang aen mynen vader Pieter Schim 78
Tuinzang, *of buitenleven* 95
Tulipa, *florum regina* 70
Turrenio, Palmindo 174
Twickenham 102
Tyssens, G. 132

Uijtwandeling vanden... augusti tot... septemb. 1669 41

Uitenboogaardt, Mr. Jan 35
Uitnoodiging aan myne gespeelen 47
Universo, *De* 150
Urbanus VIII 168
Urbem Harlemum, *Ad* 111
Uyt-spanning der vernuften 40

Vaderlandsche letteroefeningen 111
Valkenberg 67
Valvasone, Erasmo di 168
Vanier, J. 170, 185-186, 241
Variantes de l'Homme des champs 240
Varro 134, 135-136, 138, 140, 141, 142, 144, 145, 152, 153, 154, 163, 186, 194, 201, 210, 230, 239
Vaux 184
Veenberg 47
Veer, Wilhelmina de 77
veiligheid op het land 18, 27, 32, 43, 49, 53, 59, 68, 69, 77, 79, 80, 85, 89, 92, 96, 102, 108, 111, 143, 169, 189, 190, 205
Veldhuizen, Diderik van 231
Velthuysen, Th. van 86
Venatione, *De* 166
Venator 111
Venne, A.v.d. 11, 24, 147
Ver-lente 231
Vergeten dichteres uit de achttiende eeuw, *Een* 235
Vergilius 16, 18, 42, 45, 51, 71, 78, 88, 98, 105, 125, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 135, 136-137, 138, 140-144, 145-147, 149, 150, 151, 152, 157, 158, 163, 165, 167, 172, 174, 181, 182, 185, 186, 187, 192, 195, 200, 201, 202, 204, 206, 207, 210, 217, 230, 239, 241
Verhandeling van het herderdicht 128
Verheerlijkte ridderhofstad Santhorst, *De* 99
Verhoek, Pieter 78
Verkruys, T. 171
Vermaeckelijcke inleydinghe tot de vorstelijcke warande der onvernuftighe dieren 24, 39, 170
Versailles 183, 184
Verscheyde Nederduytsche gedichten 230
Viau, Théophile de zie Théophile
Vida, Marco Girolamo 157-158, 207, 239
Vielguet 190-191
Vigi, Giovanni Bernardo 172
Vigna, *La* 175
Villa Albertina 191
Villa Burghesia 171
Villa Farnese 167, 206
Villae Manpadicae arbores, *Ad* 111

Villam Marseveniam, *Ad* 25
Villam Mergillinam, *Ad* 166
Villam Peleterianam, *Ad* 184
Villam Phyllidis prope Nicum, *Ad* 159
Vindemia 239
Vineta 170
Visscherszang 64
vissen 17, 24, 27, 32, 34, 40, 48, 50, 59, 64, 65, 71, 74, 78, 86, 94, 97, 102, 104, 106, 145, 170, 171, 172, 179, 182, 185, 192, 200, 203, 222
Vita beata, *De* 81
Vitae rusticae commodis, *De* 23
Vitaulium zie *Hofwyck*
Vitellius 200
Vivarium 148
Vlaerdingerwout, Mr. W. 80
Vlaming, Pieter 57, 76, 83, 129, 168, 169
Vliedzorg 47
Vlierbeeck 38
Vliet, Van der 218
Vollenhove, Joannes 49
Voltaire 107
Voltolina, Milius J. 167
Vondel 11, 24, 38-39, 42, 55, 88, 95, 96, 129, 130, 147,1 55, 170
Voorland 110
Voortwyk 62
Voorzangen 76
Vos, Jan 35-36, 42, 49, 117, 131, 216, 218
Vredestyn, *Op* 93
vrienden (omgang met ontwikkelde -) 14, 21, 27, 29, 43, 48, 77, 102, 119, 121, 153, 156, 161, 167, 188, 194, 202
Vroeglust 109
Vygh, Nicolaes 40
Vyver-hof 57

Waare geluksbedeeling, *De* 234
Wachendorff 93
Walewein 148

Wallius, Jacobus 35, 241
Walton, Izaak 203
Wandeling naar de plantaadje Ma Retraite 106
Wandelingh van Nymegen op Ubbergen 40
Warande der dieren, *zie Vermaeckelijcke*
Weenix, Jan 57
Weerelds Dool-om-berg ont-doold op Dool-in-bergh, *Des* 44
Weevers, Th. 189
Wegwyser door de heerlykheid Roosendaal 231
Welgelegen 93
Wellekens, J.B. 57-65, 76, 80, 83, 91, 93, 104, 128-129, 132, 161, 217
Welna 113-114
Welt-Buch, *Das* 192
Werff, Vander 55
Werken en dagen 134
West-Delf-land verheerlijkt 241
Westerbaen, Jacob 9, 28, 31-32, 38, 42, 45, 50, 55, 60, 61, 67, 72, 76, 80, 83, 85, 91, 115, 116, 117, 122, 123, 127, 128, 129, 135, 153, 216
Westerhove, Jaques van 48
Westermeer 55, 71-72
Wetten voor het Genootschap Flora 93
Willem III 67
Willink, Daniël 82-84, 97, 116, 120, 159
Wilthof 70
Wiltzangk 39
Winkel, J. te 5, 6, 8, 39, 75, 119, 122, 123, 127
Winter, Nicolaas Simon van 110, 209
Winter N.S.Z., Pieter van 110
Witte van Haamstede 110
Woelwicum, *suburbanum Petri Scriverii*, *In* 25
Wolbersius, Joannes 23
Wolf, Daniel 70
Wörterbuch der Antike 128
Wouters, R. 113-114
Wouw, Andries van 27
Wroth, *To Sir Robert* 193, 194-195

Xenophon 131, 133, 134, 142, 144, 239

Ymont, *Op* 46

Zaale van Oranje, *De* 45
Zalige lantleven, *Het* 79
Zang op de hofstede genaamd het Torentje 65
zee (angst voor de zee en veroordeling van de zeevaart) 14, 15, 19, 29, 32, 36, 43, 49, 53, 59, 71, 72, 77, 79, 80, 91, 92, 96, 102, 111, 113, 140, 173, 181, 189, 190, 197, 198

Zeeusche Nachtegael 229
zelf werken in de tuin als ideaal 24, 28, 29, 32, 34, 47, 71, 73, 81, 93, 117, 136, 152, 153, 179, 188, 199, 220, 222
Zevecote, Jacob van 23, 24, 116, 123, 153, 156
Zinrijke gedachten, *De* 45
Zlatna 189-190
Zoet, Jan 45
Zomergroet aan xxxx 46
Zweerts, Philip 95-97
Zydebalen 71, 93, 103, 106, 177